

การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2435 – 2535

บทคัดย่อ

ของ

กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์

พฤษภาคม 2550

กิตติพนธ์ สิริพนธ์ (2550). การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง (พ.ศ. 2435 – 2535).

ปริญญาพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ. คณะกรรมการควบคุม: รองศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ,
รองศาสตราจารย์ น.สพ.ดร.โสมทัต วงศ์สว่าง.

ปริญญาพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435 – 2535 ทั้งในด้านมูลเหตุ ปัจจัย และผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการค้า ซึ่งจากการศึกษาพบว่า การค้าโคกระบือในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างในอดีตกาลนั้น มีรูปแบบการค้าทั้งที่เป็นการค้าขายในท้องถิ่นและการไล่ต้อนไปขายยังต่างถิ่น ซึ่งในระยะต่อมาความต้องการโคกระบือจากต่างถิ่นเพิ่มขึ้นและรูปแบบการค้าก็ได้มีการพัฒนาให้มีความหลากหลายมากขึ้น อาทิเช่น การขนส่งโดยทางรถไฟ รถยนต์ และการจัดตั้ง “ตลาดนัดโคกระบือ” ขึ้นในท้องถิ่น และเมื่อปริมาณการค้าโคกระบือมีเพิ่มมากขึ้น รัฐบาลได้เข้าไปมีส่วนในการจัดการและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการค้าสัตว์ประเภทนี้ โดยได้ออกพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะขึ้นใน พ.ศ. 2435 และได้เข้ามามีบทบาทสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการค้าโคกระบือในระยะต่อมาอย่างต่อเนื่อง ทั้งการจัดตั้งหน่วยงานเพื่อควบคุมดูแลการบำรุงพันธุ์ การตรวจรักษาโรค การจัดตั้งสหพันธ์สหกรณ์และโครงการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนการตราพระราชบัญญัติเกี่ยวกับสัตว์ประเภทนี้มาโดยตลอด

เมื่อความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเริ่มเข้ามาในสังคมชนบท ชาวบ้านเริ่มใช้เครื่องทุ่นแรงในการเกษตรแทนแรงงานโคกระบือมากขึ้น ความจำเป็นในการใช้แรงงานโคกระบือจึงลดน้อยลง แต่ความต้องการเนื้อโคกระบือเพื่อการบริโภคกลับมีแนวโน้มมากขึ้นจากอัตราการเพิ่มของจำนวนประชากร และเมื่อชาวบ้านค้าขายโคกระบือโดยไม่มีการผลิตทดแทน จึงเกิดปัญหาการขาดแคลนเนื้อโคกระบือขึ้นทั่วประเทศ ซึ่งรัฐบาลได้พยายามแก้ปัญหาด้วยการออกพระราชบัญญัติควบคุมการฆ่าและจำหน่ายเนื้อสัตว์ ใน พ.ศ. 2535 เพื่อแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับการขาดแคลนเนื้อสัตว์ในระยะยาวและให้เกิดประโยชน์ต่อผู้บริโภคอย่างแท้จริง รวมถึงส่งเสริมสนับสนุนให้มีการค้าโคกระบือแบบเสรีมากขึ้น

การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2535 ได้ส่งผลให้ประชากรในบริเวณดังกล่าว ซึ่งจากเดิมอยู่ในสังคมเกษตรกรรมที่มีโคกระบือเป็นทรัพย์สินของตนเองอยู่แล้ว ให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับการค้าขายและระบบเงินตรามากขึ้น และเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เศรษฐกิจในบริเวณนี้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตนเองเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้า เป็นผลทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพาระบบตลาดมากขึ้น

CATTLE TRADE IN THE LOWER MUN BASIN, 1892 – 1992

AN ABSTRACT
BY
KITINIPON SIRINTHARAPHUM

Presented in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Master of Education Degree in History
at Srinakharinwirot University
May 2007

Kittinipon Sirintharaphum. (2007). *Cattle Trade in the Lower Mun Basin, 1892-1992*.

Master thesis, M.Ed. (History). Bangkok: Graduate School, Srinakharinwirot University. Advisor Committee: Assoc. Prof. Dr. Chakrit Choomwattana, Assoc. Prof. Dr. Somatat Wongsawang.

This thesis focusses on the cattle trade in the lower Mun basin during 1892-1992. The study covers the origins, factors and impacts of changes in cattle trade pattern. It is found that, in former times, cattle trade in the lower Mun basin included both trading them in local areas and herding them to different localities. Later, demand of them grew higher both for labour and consumption purposes. Trade pattern also changed as cattle could be transported by train or truck or traded in local “cattle markets” organized occasionally. Once cattle trade became thriving, the government took more roles in policy-making and problem-solving. For instance, in 1892, an act concerning animals used as carriers was enacted. Later, the government established organizations to supervise breed nurturing, disease diagnosis and treatment, and set up a cooperative federation. Moreover, various acts concerning cattle have been passed continually since then.

When demand for cattle changed as it became less for labour purpose and much more for consumption purpose, the whole country encountered the problem of meat shortage. The government then passed the Control of Slaughter and Distribution of Meat Act in 1992 to solve this problem in the long run and in order to provide genuine benefits to consumers as well as to promote more liberal cattle trade.

Cattle trade in the lower Mun basin during 1892-1992 caused changes in local lifestyle. People in old agricultural sector became more involved in trade and money system. This was one major factor that local economy was changed from self-sufficient to money-oriented. Therefore, local people have depended much more on the upturn or the downturn of the market system.

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง เป็นบริเวณตอนปลายของแม่น้ำมูลก่อนที่จะไหลลงแม่น้ำโขงตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ของภาคอีสานตอนใต้ที่มีพื้นที่ลาดเอียงไปทางทิศตะวันออก¹ บริเวณนี้เดิมเรียกว่า มณฑลอุบลราชธานี* ปัจจุบันได้แก่พื้นที่ของจังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี ประชากรในบริเวณนี้ประกอบไปด้วยคนไทย ลาว เขมร กวย (ส่วย) และมีเชื้อชาติอื่นเช่น จีน อินเดีย ญวน ซึ่งมีทั้งที่อพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและที่เกิดในประเทศไทย²

ในอดีตประชากรแถบนี้ประกอบอาชีพเกษตรกรรม เลี้ยงสัตว์ ค้าขายและแลกเปลี่ยนสินค้า แต่ทั้งการผลิตและการค้าในบริเวณนี้ล้วนมีจุดมุ่งหมายเพื่อการบริโภค เสียภาษีหรือส่งส่วยให้แก่รัฐ³ ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 ความต้องการเงินตราของรัฐบาลมีมากขึ้น อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนระบบการค้าและการเก็บภาษี รวมถึงการขยายตัวทางการค้ากับต่างประเทศและความต้องการใช้จ่ายเงินภายในประเทศในด้านอื่น ๆ จึงมีการเปลี่ยนส่วยและค่านาจากรูปสิ่งของมาเป็นตัวเงิน ส่งผลให้ชาวบ้านต้องเร่งหันไปทำการผลิตเพื่อขายให้ได้เงินมาเสียส่วยและค่านา⁴

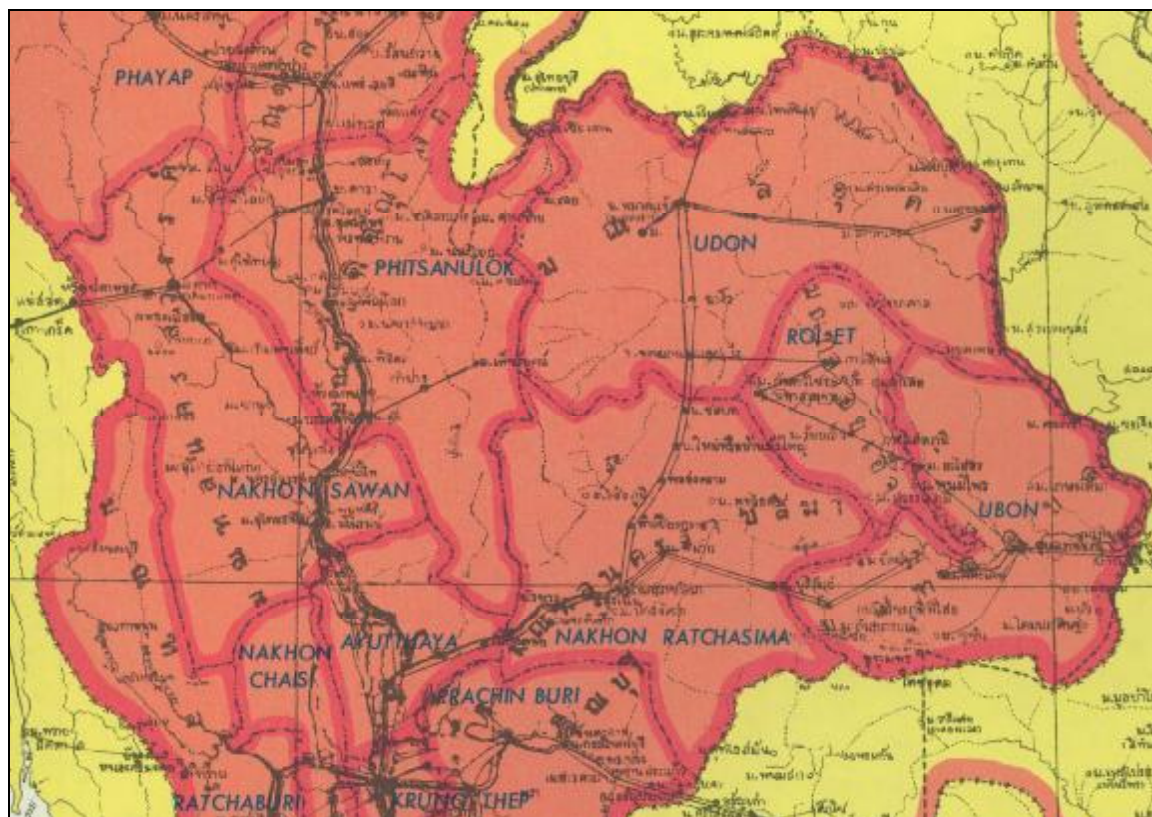
¹ราชบัณฑิตยสถาน. (2545). *อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 1*. หน้า 72-74.

*เมื่อแรกเริ่มจัดตั้งมณฑลต่าง ๆ ขึ้นใน พ.ศ. 2437 นั้น บริเวณนี้รวมถึงพื้นที่ใกล้เคียงที่มีการใช้ชื่อเรียกว่า “มณฑลลาวกาว” ต่อมาได้มีการเปลี่ยนนามมณฑลต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้ใหม่ทั้งหมด โดยได้ตัดคำว่า “ลาว” ออก และขนานนามมณฑลลาวกาวใหม่ใน พ.ศ. 2442 ว่า “มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ” และ พ.ศ. 2443 ได้เปลี่ยนเป็น “มณฑลอีสาน” ต่อมาใน พ.ศ. 2455 มีการแบ่งมณฑลอีสานออกเป็นสองมณฑล คือ “มณฑลร้อยเอ็ด” และ “มณฑลอุบลราชธานี” ตามลำดับ มณฑลอุบลราชธานีนี้เองที่ปัจจุบันเป็นพื้นที่ของจังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี หรือที่เรียกรวมพื้นที่นี้ว่า บริเวณ “ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง” (ในช่วงที่แบ่งการปกครองเป็นมณฑล เมืองยโสธร และอำนาจเจริญ เป็นส่วนหนึ่งของมณฑลอุบลราชธานี)

²โพธิ์ชัย มีกุล. (2532). *เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน*. หน้า 30.

³สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. *มร.5 ม/29/1*. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องกรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรธานี. ลงวันที่ 21 มกราคม ร.ศ. 121 – 7 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125. (ไมโครฟิล์ม).

⁴ชุมพล แนวจำปา. (2540, 11 กันยายน). ประวัติศาสตร์ความลำเค็ญของชาวนาบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน. *ศิลปวัฒนธรรม*. 18(11): 165.

ภาพประกอบ 1 แผนที่แสดงอาณาเขตมณฑลอุบลราชธานี (ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง)

ปรับปรุงจาก: แผนที่พระราชอาณาจักรสยาม โดยสังเขป สแดงตำบลซึ่งตั้งที่ทำการไปรษณีย์, โทรเลข. (2458). (แผนที่).

การประกอบอาชีพเกษตรกรรมในภูมิภาคนี้มักมีปัญหาเรื่องผลผลิตอันเกิดจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูก เนื่องจากโครงสร้างของดินที่เป็นดินทรายไม่อุ้มน้ำ น้ำฝนที่ตกลงมาจึงซึมลงสู่ชั้นใต้ผิวดินอย่างรวดเร็ว¹ นอกจากนี้บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างบางแห่งเป็นที่ลุ่มต่ำ ในฤดูฝนจะมีน้ำท่วมทุก ๆ ปี ก่อให้เกิดความเสียหายกับการเพาะปลูก² ราษฎรได้รับความเดือดร้อนอย่างมาก โดยที่การผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองในภาวะปกตินั้นมีส่วนเหลือจากการบริโภคในครอบครัวไม่มากนัก เมื่อจำเป็นต้องเสียภาษีและส่งส่วยให้แก่รัฐ ราษฎรจึงประสบความยากลำบาก

¹ราชบัณฑิตยสถาน. (2520). อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 1. หน้า 15.

²ชุมพล แนวจำปา. (2540, 11 กันยายน). ประวัติศาสตร์ความลำเค็ญของชาวนาบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน. ศิลปวัฒนธรรม. 18(11): 172.

มากยิ่งขึ้น¹ ทำให้การเลี้ยงสัตว์ได้เข้ามามีบทบาทในการแก้ปัญหาดังกล่าว ดังปรากฏว่าเมื่อใดราษฎรเกิดความขาดแคลนจะมีการนำสัตว์เลี้ยงออกขายและแลกเปลี่ยนหรือชำระหนี้²

ชุมชนลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีการเลี้ยงสัตว์อย่างกว้างขวาง เพราะถือว่าสัตว์เลี้ยงเป็นทรัพย์สินที่สำคัญอย่างหนึ่ง³ และเป็นสิ่งที่แสดงถึงฐานะ⁴ อีกทั้งเป็นทุนในยามที่ต้องการใช้จ่ายในสภาวะอื่น ๆ เช่น แต่งงานลูกหรือบวชลูกชาย⁵ จำนวนของสัตว์เลี้ยงแต่ละประเภทของชาวบ้านแถบนี้แตกต่างกันไปตามจุดประสงค์ ชาวบ้านนิยมสัตว์ที่เลี้ยงไว้ใช้แรงงานเช่นโคกระบือมากกว่าสัตว์ที่เลี้ยงไว้เป็นอาหารโดยตรงเช่น สุกร⁶ เพราะชาวบ้านใช้ประโยชน์จากโคกระบือได้มากกว่า ไม่ว่าจะเป็นการใช้แรงงานในการเพาะปลูก การขนส่ง และเพื่อเป็นอาหาร ตลอดจนใช้ในพิธีกรรมและกิจกรรมต่าง ๆ ดังนั้นชาวบ้านในแถบนี้จึงมีการเลี้ยงสัตว์ประเภทโคกระบือไว้เป็นจำนวนมาก นอกจากจะใช้เพื่อประโยชน์ในท้องถิ่นแล้วยังมีการส่งไปขายยังภาคกลาง⁷ และหัวเมืองอื่น ๆ โดยพ่อค้าท้องถิ่นที่เรียกว่า “นายฮ้อย”*

การค้าโคกระบือของนายฮ้อยนั้นมีปริมาณเพิ่มขึ้นภายหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง เนื่องจากมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อการส่งออก โคกระบือที่ใช้เป็นแรงงาน

¹ ชุมพล แนวจำปา. (2540, 11 กันยายน). ประวัติศาสตร์ความลำเค็ญของชาวนาบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน. *ศิลปวัฒนธรรม*. 18(11): 165.

² สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.19.5/12. เรื่องรายงานการตรวจราชการของข้าหลวงประจำจังหวัด ร้อยเอ็ด พ.ศ. 2481. (อ้างอิงจาก วิทยา นนทันทนา. (2541). *การผลิตและการค้าสุกรในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469 – 2484*. หน้า 2.)

³ อภิศักดิ์ โสมอินทร์. (2525). *ภูมิศาสตร์อีสาน*. หน้า 175.

⁴ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม/58. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องกรมหมื่นสรรพสิทธิเสด็จออกตรวจราชการและออกประกาศตักเตือนคนที่ไปมาและแนะนำสั่งสอนแบบแผนวิธีราชการแก่ข้าราชการในมณฑลลาวกาว. (1 กรกฎาคม – 30 สิงหาคม ร.ศ. 119). (ไมโครฟิล์ม).

⁵ สุวิทย์ เทียรทอง. (2539). ควายไทยมรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่าของชาวไทย. *ราชภัฏกรุงเทพ*. 2(4): 32.

⁶ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 กส.13/854. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงเกษตรราธิการ. เรื่องจังหวัดอุบลส่งรายงานสัตว์ประจำเดือน พ.ศ. 2454.

⁷ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 กษ.7/1. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงเกษตรราธิการ. เรื่องพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะต่าง ๆ. (20 มิ.ย. 108-19 ม.ค.111). (ไมโครฟิล์ม).

* เป็นศัพท์เฉพาะ หมายถึง พ่อค้าท้องถิ่นในภาคอีสานที่เป็นหัวหน้าการค้าขายและแลกเปลี่ยนสินค้าในท้องถิ่น เดินทางและบรรทุกสินค้าโดยกองเกวียน โคต่าง หรือต้อนสัตว์โดยเฉพาะโคกระบือเป็นฝูงไปขาย ต่อมาเมื่อชาวบ้านสามารถซื้อหาสินค้าประเภทข้าวของเครื่องใช้ได้สะดวกและใกล้ชิดขึ้น การค้าโดยกองเกวียนและโคต่างจึงหมดไป “นายฮ้อย” จึงหมายถึงหัวหน้าพ่อค้าที่ต้อนสัตว์ไปขายเท่านั้น ในระยะหลังที่พ่อค้าใช้รถยนต์บรรทุกสัตว์แทนการต้อนไปขายเป็นฝูงก็ยังนิยมเรียก “นายฮ้อย” เช่นเดิม

ในการทำนาในบริเวณภาคกลางนั้นมีแหล่งผลิตที่สำคัญในหัวเมืองต่าง ๆ บริเวณที่ราบสูงโคราช¹ รวมถึงลุ่มน้ำมูลตอนล่างด้วย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการค้าสัตว์พาหนะหรือสัตว์แรงงานอย่างโคกระบือมีปริมาณการค้าในตลาดต่างถิ่นมากขึ้น ซึ่งแตกต่างจากในอดีตที่เป็น การเลี้ยงไว้ใช้งานและบริโภคในครอบครัวหรือค้าขายในระดับชุมชนเท่านั้น² โคกระบือจึงกลายเป็น สินค้าที่สำคัญและมีผลทำให้ชาวบ้านเข้าไปเกี่ยวข้องกับการค้าขายมากขึ้น

ใน พ.ศ. 2435 ทางราชการได้เห็นถึงความสำคัญที่จะต้องเร่งเข้าไปจัดการแก้ไขปัญหาคา การค้าโคกระบือ จึงได้มีการออกพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ เพื่อให้สะดวกในการตรวจสอบและ ควบคุมการค้ารวมทั้งแก้ไขปัญหาคาการปล้นและการลักขโมย ซึ่งก่อนการเปิดใช้เส้นทางรถไฟระหว่าง กรุงเทพฯ-นครราชสีมา ใน พ.ศ. 2443 มีการคาดการณ์ว่าการค้าโคกระบือจะสร้างผลกำไรให้การรถไฟ เป็นอย่างมาก³ ดังที่นายคาร์ล เบทเก ผู้ที่รับจ้างรัฐบาลสยามสำรวจเส้นทางรถไฟสายนี้ กล่าวถึงความ สำคัญของผลประโยชน์ที่รถไฟจะได้รับจากการขนส่งโคกระบือจากนครราชสีมาลงไปกรุงเทพฯ ว่า “... ในบันดาสินค้าซึ่งความเจริญของทางรถไฟจะอาศัยได้เป็นประธานนั้นก็คือเข้าแลโคกระบือซึ่งเห็นว่ คงจะเป็นสินค้าใหญ่ได้...”⁴ แต่การค้าโคกระบือโดยการขนส่งทางรถไฟหลังการเปิดใช้เส้นทางดังกล่าว กลับไม่ได้รับความนิยมและมีปริมาณลดลง⁵ เนื่องจากข้อจำกัดหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งค่า ระวังในการขนส่งที่มีราคาสูงไม่คุ้มกับการค้า อีกทั้งผู้ซื้อและผู้ขายพอใจกับการค้าขายโดยการไล่ต้อน มาขายเป็นฝูงโดยนายฮ้อยในลักษณะเดิมมากกว่า การพัฒนาเส้นทางรถไฟจึงไม่ได้มีส่วนสำคัญกับ การค้าโคกระบือมากนัก อย่างไรก็ตามโดยภาพรวมการค้าโคกระบือในบริเวณภาคอีสานยังปรากฏ เรื่อยมา รวมถึงการค้าสัตว์ประเภทนี้ในภูมิภาคอื่น ๆ ด้วย สังเกตได้จากพระราชบัญญัติต่าง ๆ และ

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 กษ7./1. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงเกษตรา ธิการ. เรื่องพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะต่าง ๆ. (20 มิ.ย. 108-19 ม.ค.111). (ไมโครฟิล์ม).

²ชุมพล แนวจำปา. (2539, ตุลาคม - ธันวาคม). การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองอีสานก่อนมี ทางรถไฟสายนครราชสีมา พ.ศ. 2443. เมืองโบราณ. 22(4): 65.

³สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ยธ.5.6.1. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวง โยธาธิการ. เรื่องรถไฟสายนครราชสีมา. (12 กันยายน ร.ศ. 107 – 25 สิงหาคม ร.ศ. 119). (ไมโครฟิล์ม).

⁴สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ยธ.5.6.1. แหล่งเดิม.

⁵ชุมพล แนวจำปา. (2529). การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443 - 2468. หน้า 207-210.

คำสั่งที่เกี่ยวกับสัตว์พาหนะออกมาเป็นระยะๆ* อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสนใจจากส่วนกลางที่เข้าไปจัดการและควบคุมการผลิตและการค้าสัตว์ประเภทนี้

เมื่อมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การคมนาคมทางรถยนต์ในภาคอีสาน สะดวกรวดเร็วขึ้น การต้อนสัตว์ไปขายโดยนายฮ้อยจึงได้ลดลงและเลิกไป¹ ใน พ.ศ. 2519² โดยเปลี่ยนเป็นการขนส่งด้วยรถยนต์บรรทุก³ นอกจากนั้นเกษตรกรบางส่วนเริ่มเปลี่ยนไปใช้เครื่องทุ่นแรงในไร่นาทดแทนแรงงานจากโคกระบือมากขึ้น** ความจำเป็นที่ต้องการโคกระบือไว้ใช้แรงงานก็เริ่มลดน้อยลง แต่ความต้องการเนื้อโคกระบือเพื่อการบริโภคกลับมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น เห็นได้จากจำนวนของโคกระบือที่ถูกฆ่าตามโรงฆ่าสัตว์ ระหว่าง พ.ศ. 2505 - 2517 โดยเฉลี่ยมีปริมาณเพิ่มขึ้นทุกปี⁴ ตามการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในประเทศ⁵ รวมถึงความต้องการบริโภคเนื้อโคกระบือในต่างประเทศที่เพิ่มขึ้น⁶ ทำให้จุดประสงค์หลักในการผลิตและการค้าโคกระบือเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม และก่อให้เกิดการค้าที่เป็นรูปแบบมากขึ้น คือ การจัดตั้ง “ตลาดนัดโคกระบือ” ขึ้นในท้องถิ่น โดยผู้ที่เคยประกอบ

*พระราชบัญญัติและคำสั่งเหล่านั้น ได้แก่ พระราชบัญญัติสำหรับตรวจและป้องกันโรคสัตว์พาหนะและป้องกันโรคสัตว์ที่เป็นอาหาร พ.ศ. 2444, พระราชบัญญัติสำหรับตรวจป้องกันโรคสัตว์พาหนะ ร.ศ. 119, พระราชบัญญัติสัตว์โรคระบาดปศุสัตว์และสัตว์พาหนะ พ.ศ. 2474, พระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ พ.ศ. 2482, พระราชบัญญัติอากรการฆ่าสัตว์ พ.ศ. 2488, พระราชบัญญัติบำรุงและรักษาพันธุ์สัตว์ปศุสัตว์และสัตว์พาหนะ พ.ศ. 2479, พระราชบัญญัติโรคระบาดสัตว์ พ.ศ. 2499, พระราชบัญญัติควบคุมการฆ่าและการจำหน่ายเนื้อสัตว์ พ.ศ. 2502, คำสั่งของกระทรวงมหาดไทยเรื่องการควบคุมการฆ่าโค - กระบือ เมื่อวันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2514 เป็นต้น

¹กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2530). ตลาดนัดโค - กระบือในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. เอกสารเศรษฐกิจการเกษตรเลขที่ 93/2530. หน้า 8.

²ประมวลสถิติประจำปี พ.ศ. 2519. (1976). กรมปศุสัตว์. หน้า 86-94.

³กิติ แก่นจำปี. (2527). ควาย. วารสารศึกษาศาสตร์สาร. 13(1-4): 65.

**ใน พ.ศ. 2506 นายปรง พันธุ์แก้ว ขาวนาอำเภอมะนังได้นำเครื่องยนต์ไปติดตั้งบนถ้ำไม้เพื่อเป็นเครื่องทุ่นแรงแทนวัวควายในขั้นตอนการเตรียมดินปลูกข้าว ต่อมาดัดแปลงโครงสร้างเป็นเหล็ก และกลายมาเป็นรถไถนาเดินตาม เรียกว่า “ควายเหล็ก” ต่อมาโรงงานอุตสาหกรรมได้มีการผลิตรถไถนาออกจำหน่ายทั่วประเทศ.

⁴สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2522/23. (2523). เอกสารสถิติการเกษตรเลขที่ 134. หน้า 212.

⁵สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี. (ม.ป.พ.). สำนะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2513 ถึง พ.ศ. 2543. ใน อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม1. หน้า 379.

⁶สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย บรรพ 32 2519 - 2523. (ม.ป.พ.). หน้า 221.

อาชีพนายฮ้อยในอดีต เนื่องจากมีประสบการณ์ในการค้าสัตว์ประเภทโคกระบือเป็นอย่างดี¹ และต่อมาจึงเป็นการจัดตั้งตลาดนัดโคกระบือของทางราชการ

จากความต้องการบริโภคเนื้อสัตว์ที่มีมากโดยเฉพาะโคกระบือ ทำให้เกิดภาวะขาดแคลนในหลายพื้นที่ของประเทศ ราคาเนื้อสัตว์ปรับตัวสูงขึ้น รัฐบาลจึงได้ออกพระราชบัญญัติควบคุมการฆ่าสัตว์และจำหน่ายเนื้อสัตว์ ใน พ.ศ. 2535 โดยการส่งเสริมและสนับสนุนให้เป็นการค้าสัตว์แบบเสรี ไม่ให้มีการผูกขาด เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนเนื้อสัตว์ในระยะยาวและเกิดประโยชน์กับผู้บริโภคอย่างแท้จริง*

จากการสำรวจข้อมูลขั้นต้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่า “ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง” เป็นพื้นที่สำคัญที่ควรศึกษาเกี่ยวกับการผลิตและการค้าโคกระบือเป็นอย่างยิ่ง** โดยเฉพาะในระหว่าง พ.ศ. 2435 – 2535 อันเป็นช่วงที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการ ปัญหา และรูปแบบการผลิตและการค้าโคกระบือที่เกิดขึ้นในระดับที่ชัดเจนที่สุดช่วงหนึ่ง

¹กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2530). ตลาดนัดโค - กระบือในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. เอกสารเศรษฐกิจการเกษตรเลขที่ 93/2530. หน้า 8.

*ในหมายเหตุแนบท้าย พระราชบัญญัติควบคุมการฆ่าและจำหน่ายเนื้อสัตว์ พ.ศ. 2535.

**ใน พ.ศ. 2516 รัฐบาลได้ให้ความสำคัญจัดตั้งสถานีบำรุงพันธุ์สัตว์ขึ้นที่จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งเป็นแห่งต้น ๆ ของประเทศ อีกทั้งเป็นจังหวัดที่มีการจัดตั้งตลาดนัดโคกระบือโดยทางราชการ รวมถึงจากสถิติของจังหวัด อุบลราชธานีและจังหวัดศรีสะเกษที่มีจำนวนโคกระบือเป็นจำนวนมากมาตลอด แสดงให้เห็นว่าพื้นที่แถบนี้มีการผลิตและการค้าโคกระบืออย่างสม่ำเสมอ ตลอดจนบริเวณแถบนี้ที่ในอดีตมีการค้าสัตว์โดยการขนส่งมาทางรถไฟอันแสดงให้เห็นถึงการค้าสัตว์ในอีกรูปแบบหนึ่งที่ควรศึกษาอย่างยิ่ง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาค้นคว้าเรื่องราวของการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่าง พ.ศ. 2435 - พ.ศ. 2535 ปัจจุบันยังไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดทำการศึกษา แต่มีงานวิจัยที่เกี่ยวข้องซึ่งสามารถเอื้อประโยชน์ประกอบการศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้ อันได้แก่

ชุมพล แนวจำปา. (2529). *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443 - 2468*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

การศึกษาพบว่า ช่วงที่มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกในบริเวณภาคกลางในสมัยรัชกาลที่ 5 มีความต้องการแรงงานโคกระบือที่มีมากในภาคอีสาน ทำให้เกิดการค้าโคกระบือโดยลักษณะการตอนเป็นฝูงไปขายโดยนายฮ้อย มีการกล่าวถึงการจัดพิมพ์ตัวรูปพรรณสัณยต์และขบวนการค้าโคกระบือโดยทางรถไฟ

ประนุช ทรัพย์สาร. (2524). *วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

การศึกษาบางส่วนกล่าวถึงลักษณะการค้าโคกระบือ โดยแสดงให้เห็นถึงรูปแบบการค้าที่เน้นการพึ่งพาอาศัยกันในกลุ่มชนและกล่าวถึงปัญหาในการเลี้ยงและการค้าสัตว์พาหนะรวมถึงปัญหาระหว่างการเดินทางไปค้าโคกระบือ เช่น ปัญหาโจรผู้ร้าย อีกทั้งกล่าวถึงการพิมพ์ตัวรูปพรรณสัณยต์ของทางราชการและเส้นทางการค้าโคกระบือระหว่างภาคอีสานไปภาคกลางรวมถึงมะละแหม่งและเขมรด้วย

ขอบ ดีสวนโคก; และคณะ. (2532). *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มน้ำมูลตั้งแต่ พ.ศ. 2475 - ปัจจุบัน*. สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. อัดสำเนา.

การศึกษาบางส่วนกล่าวถึงการค้าโคกระบือว่า หลังจากการเปิดการค้าเสรีใน พ.ศ. 2398 ทำให้โคกระบือเป็นแรงงานที่สำคัญในการเพาะปลูกเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าว อีกทั้งกล่าวถึงเส้นทางการค้าโคกระบือจากลุ่มน้ำมูลไปยังบริเวณภาคกลาง

วิทยา นนทน์ภา. (2541). *การผลิตและการค้าสุกรในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469 - 2484*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). มหาสารคาม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. ถ่ายเอกสาร.

โดยการศึกษาบางส่วนมีการกล่าวถึงการค้าโคกระบือว่า เกิดการคาดการณ์ว่าหลังการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา จะทำให้การค้าโคกระบือคึกคักขึ้น แต่จากการศึกษากลับพบว่า

เส้นทางรถไฟไม่มีผลต่อการค้าโคกระบือมากนัก การค้าสุกรกลับมีความคึกคักและหนาแน่นมากกว่าเดิม

วิลาศ โภธิสาร. (2536). *รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469 - 2484*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). มหาสารคาม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. อัดสำเนา.

มีการศึกษาบางส่วนเกี่ยวกับการค้าโคกระบือโดยพบว่า เมื่อทางรถไฟสร้างถึงบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างแล้ว การค้าโคกระบือก็ได้รับผลดีจากการพัฒนาทางรถไฟนี้ด้วย แต่เป็นการได้รับผลในลักษณะทางอ้อมมากกว่าที่จะได้รับการขนส่งของรถไฟโดยตรง กล่าวคือ ได้รับความปลอดภัยในการไปค้าขายโดยการเดินทางเลาะเลียบริมทางรถไฟ และการเดินทางกลับพร้อมสินค้าจากมณฑลขึ้นในของพ่อค้าที่เรียกว่า “นายฮ้อย”

สุวิทย์ ธีรศาสตร์; และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2538). *ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน*. ขอนแก่น: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. ถ่ายเอกสาร.

การศึกษาบางส่วนได้กล่าวถึงการค้าโคกระบือ เช่น วิธีการรวบรวมและการต้อนโคกระบือเพื่อเดินทางไปขายยังภาคกลาง โดยเปรียบเทียบระหว่าง พ.ศ. 2460 - 2480 กับระยะเวลาหลังสงครามโลกครั้งที่สอง หรือหลัง พ.ศ. 2490 รวมทั้งกล่าวถึงตลาดการค้าโคกระบือที่สำคัญ ตลอดจนเหตุผลของการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการค้าโคกระบือที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปจากแบบดั้งเดิม

งานวิจัยทั้งหมดที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนใหญ่เป็นงานวิจัยที่มุ่งเน้นศึกษาถึงวิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจโดยรวมของภาคอีสาน มีการกล่าวถึงการค้าโคกระบือเพียงบางส่วน ยังไม่มีการศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการและรูปแบบที่เปลี่ยนแปลงไป รวมถึงปัญหาของการค้าโคกระบือในช่วง พ.ศ. 2435 - 2535 โดยตรง โดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างที่มีรูปแบบการค้าโคที่แตกต่างจากบริเวณอื่นและมีปริมาณการค้าโคกระบือเป็นจำนวนมาก

จุดมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษามูลเหตุและรูปแบบของการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2535
2. เพื่อศึกษาพัฒนาการรูปแบบการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2535
3. เพื่อศึกษาผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2535

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ทำให้ทราบถึงมูลเหตุและรูปแบบของการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2535
2. ทำให้ทราบถึงพัฒนาการรูปแบบการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2535
3. ทำให้ทราบถึงผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2535
4. ทำให้ได้ข้อมูลประกอบการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของอีสานเพิ่มขึ้น

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาเรื่องการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2435 - 2535 มีขอบเขตการศึกษา โดยเริ่มจาก พ.ศ. 2435 ซึ่งเป็นปีที่ทางราชการออกพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะเพื่อดำเนินการจัดระเบียบและข้อกำหนดในการค้าสัตว์ โดยเฉพาะโคกระบือที่กำลังคึกคักในช่วงนั้น และการศึกษาเรื่องนี้จะสิ้นสุดใน พ.ศ. 2535 ซึ่งเป็นปีที่รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติควบคุมการฆ่าสัตว์และจำหน่ายเนื้อสัตว์ อันเกิดจากการขาดแคลนเนื้อสัตว์เพื่อบริโภคโดยเฉพาะโคกระบือ ในส่วนของพื้นที่ศึกษาคือ บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างอันประกอบไปด้วยพื้นที่ของจังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษ และจังหวัดอุบลราชธานี

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการศึกษาค้นคว้าตามกระบวนการวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยใช้ข้อมูลจากเอกสารชั้นต้น เช่น เอกสารกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เอกสารกระทรวงมหาดไทย และราชกิจจานุเบกษา เป็นต้น และจากเอกสารชั้นรอง อันได้แก่ วิทยานิพนธ์ งานวิจัย หนังสือ วารสารและบทความต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมถึงการศึกษาภาคสนามโดยการสัมภาษณ์ผู้รู้ เช่น พระภิกษุ ผู้สูงอายุ นักวิชาการ และผู้ที่เคยประกอบอาชีพเป็นนายฮ้อยค้าโคกระบือในอดีต รวมถึงการศึกษาจากสถานที่จริง เช่น ตลาดนัดโคกระบือ และศึกษาการดำเนินงานของสำนักงานปศุสัตว์ตลอดจนศูนย์บำรุงพันธุ์สัตว์ของจังหวัดต่าง ๆ ที่อยู่ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง

แหล่งข้อมูลสำคัญที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

แหล่งข้อมูลเอกสาร

1. สำนักหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
2. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
3. ห้องสมุดกรมศิลปากร
4. ห้องสมุดสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร
5. สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
6. ศูนย์สารนิเทศมนุษยศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
7. ศูนย์ข้อมูลสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
8. สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
9. ห้องสมุดคณะสัตวแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
10. หอสมุดปรีดี พนมยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
11. สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยรามคำแหง
12. ห้องสมุดสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
13. สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
14. สำนักบรรณสารการพัฒนา สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

แหล่งข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ได้แก่ การสัมภาษณ์ผู้รู้ เช่น พระภิกษุ ผู้สูงอายุ นักวิชาการ และผู้ที่เคยประกอบอาชีพเป็นนายฮ้อยค้าโคกระบือในอดีต เป็นต้น

บทที่ 2

เศรษฐกิจในลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435

สภาพทั่วไปในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง

เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาถึงการค้าโคกระปือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2435 – 2535 ขอกล่าวถึงสภาพทั่วไปของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435 ทั้งในด้านลักษณะภูมิประเทศ และทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเป็นเหตุผลสำคัญต่อลักษณะการผลิต การแลกเปลี่ยนและการค้าขาย การคมนาคม อันจะแสดงให้เห็นภาพรวมของเศรษฐกิจ ตลอดจนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในบริเวณแถบนี้ ซึ่งมีสภาพดังนี้

1. สภาพทางภูมิศาสตร์

ลุ่มน้ำมูลตอนล่างเป็นพื้นที่บริเวณตอนปลายของแม่น้ำมูลก่อนที่จะไหลลงแม่น้ำโขงตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ของภาคอีสานตอนใต้ที่มีพื้นที่ลาดเอียงไปทางทิศตะวันออก¹ บริเวณนี้ตั้งอยู่ชายพระราชอาณาจักรทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ด้านทิศตะวันออกจดแม่น้ำโขงต่อเขตแดนประเทศลาว ด้านทิศใต้จดเทือกเขาพนมดงรักต่อเขตแดนประเทศกัมพูชา ด้านทิศตะวันตกจดมณฑลนครราชสีมาและมณฑลร้อยเอ็ด ส่วนด้านทิศเหนือจดมณฑลอุดร² ซึ่งใน พ.ศ. 2455 มีการขนานนามบริเวณแถบนี้ว่ามณฑลอุบลราชธานี ปัจจุบันได้แก่พื้นที่ของจังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี

จากลักษณะที่ตั้งของมณฑลอุบลราชธานีที่อยู่ห่างไกลและยากลำบากในการเดินทาง ทำให้การติดต่อจากส่วนกลางกับบริเวณแถบนี้เป็นไปด้วยความล่าช้า เป็นอุปสรรคต่อการเคลื่อนย้ายผลผลิตที่เป็นสินค้า การค้าขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้าในบริเวณนี้จึงเป็นไปในระดับชุมชนและภายในภูมิภาคเป็นส่วนใหญ่³ ความสัมพันธ์ทางด้านการค้ากับภูมิภาคอื่นจึงมีน้อย

แม่น้ำมูลเป็นลำน้ำสายสำคัญสายหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีต้นน้ำจากเขาวงกตเขาละมั่งซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาสันกำแพงตรงบริเวณที่อยู่ระหว่างอำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดสระแก้วกับอำเภอบึงนาราง จังหวัดนครราชสีมา ไหลจากทิศใต้ขึ้นไปทางทิศเหนือ ผ่านท้องที่อำเภอบึงนาราง จังหวัดนครราชสีมา แล้ววกไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือผ่านอำเภอสว่างแดนดิน ทุมพวง แล้ววกไปยังทิศ

¹ราชบัณฑิตยสถาน. (2545). *อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 1*. หน้า 72 - 74.

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 กส.5/534. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงเกษตรธิการ. เรื่องมณฑลอุบลยื่นรายงานแผนกเกษตรประจำปี 2460.

³ชุมพล แนวจำปา. (2539, ตุลาคม - ธันวาคม). การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองอีสานก่อนมีทางรถไฟสายนครราชสีมา พ.ศ. 2443. *เมืองโบราณ*. 22(4): 65.

ตะวันออก เข้าเขตจังหวัดบุรีรัมย์ ผ่านอำเภอฟุไทสงและอำเภอสตึก¹ เข้าสู่บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ที่อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดสุรินทร์ ผ่านอำเภอท่าตูม และอำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ เข้าเขตจังหวัดศรีสะเกษ ผ่านอำเภอรามคำหี้อย่างไรก็ตาม อำเภอเมืองศรีสะเกษ อำเภอกันทรารมย์ เข้าเขตจังหวัดอุบลราชธานี ผ่านอำเภวารินชำราบ อำเภอเมืองอุบลราชธานี อำเภอพิบูลย์รักษ์² และไหลลงสู่แม่น้ำโขงตรงสุดทิวเขาพนมดงรัก ได้ที่ตั่งอำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี³ รวมความยาวทั้งสิ้น 750 กิโลเมตร⁴ ถึงแม้แม่น้ำมูลจะเป็นลำน้ำใหญ่ แต่การใช้เรือขนส่งสินค้าระหว่างนครราชสีมากับอุบลราชธานีทำได้เพียงในช่วง 2-3 เดือนของฤดูน้ำหลากเท่านั้น⁵ เพราะในฤดูแล้งจะมีเกาะแก่งเป็นจำนวนมาก การคมนาคมทางน้ำของบริเวณแถบนี้จึงไม่สะดวกนัก

บริเวณแถบนี้นอกจากมีแม่น้ำมูลเป็นแม่น้ำสายหลักแล้ว ยังประกอบไปด้วยลำน้ำสาขาที่สำคัญอีกหลายสายที่ไหลมารวมกันกับแม่น้ำมูล เช่น ลำชี ห้วยชะยุ้ง ลำโดมใหญ่ ลำโดมน้อย ลำเซบาย ลำเซบก เป็นต้น⁶ ซึ่งจากลักษณะการไหลของแม่น้ำมูลและลำน้ำสาขานี้ทำให้เกิดบริเวณที่ราบลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ และตั้งหลักแหล่ง แต่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างบางแห่งที่เป็นบริเวณลุ่มต่ำมาก ในฤดูฝนจะมีน้ำท่วมทุก ปี ก่อให้เกิดความเสียหายกับการเพาะปลูกเป็นอย่างมาก⁷ และเกิดการขาดแคลนอาหารสำหรับสัตว์เลี้ยง

¹ชอบ ดีสวนโคก และ คณะ. (2532). รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มน้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน. สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. หน้า 21.

²สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2532). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในลุ่มแม่น้ำชี แม่น้ำสงคราม และแม่น้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 - ปัจจุบัน. หน้า 35.

³ศิลปากร,กรม. กองโบราณคดี. (2531). อดีตอีสาน เอกสารวิชาการกองโบราณคดีหมายเลข 11/2531. บทนำ.

⁴ราชบัณฑิตยสถาน. (2545). อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 1. หน้า 118.

⁵ชุมพล แนวจำปา. (2529). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443 - 2468. หน้า 20.

⁶ราชบัณฑิตยสถาน. (2545). อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 1. หน้า 117-119.

⁷ชุมพล แนวจำปา. (2540, 11 กันยายน). ประวัติศาสตร์ความลำเค็ญของชาวนาบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน. ศิลปวัฒนธรรม. 18(11): 172.

ลักษณะโครงสร้างทางธรณีวิทยาของบริเวณแถบนี้ส่วนใหญ่จะประกอบด้วยหินชั้น ซึ่งมีหินทรายและชั้นเกลือแทรกอยู่ และหินทรายเหล่านี้เมื่อสึกกร่อนสลายตัวไปจะกลายเป็นดินทรายขาดความชุ่มชื้นและไม่เก็บน้ำ ทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง¹ ถึงแม้บางแห่งในบริเวณแถบนี้จะได้รับปริมาณฝนมากกว่าภาคกลางก็ตาม แต่น้ำฝนที่ตกลงมาซังอยู่ในดินได้ไม่นาน โดยเฉพาะในฤดูร้อนภูมิภาคนี้จะแห้งแล้งเป็นอย่างมาก² บางครั้งก็อาจเกิดการอพยพของราษฎรเนื่องมาจากความแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ เช่น ฝนแล้ง ซึ่งเกิดขึ้นเสมอในภูมิภาคนี้ ทำให้ราษฎรต้องอพยพหาที่อยู่ใหม่ซึ่งอุดมสมบูรณ์กว่าอยู่เสมอ* ดังหลักฐานที่มีราษฎรที่อาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างอพยพครอบครัวทิ้งภูมิลำเนาเดิมของตนหาที่ตั้งหลักแหล่งใหม่ ใน พ.ศ. 2408 คือ

...พระพันเดชเมืองรัตนบุรีซึ่งไปตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่ ณ บ้านบึงเปาะแขวงเมืองสีสะเกษ อพยพครอบครัวพาบุตรภรรยาเข้ามาอยู่ที่เมืองรัตนบุรี พระศรีนครไชยจึงให้กรมการถามว่าเหตุใดจึงได้พาครอบครัวมา พันเดชบอกว่าเมืองอุบล สีสะเกษอดอยาก ราษฎรทั้งปวงอพยพครอบครัวไปอยู่เมืองอื่น ๆ เป็นอันมาก...³

ผู้คนแถบนี้มีการแก้ไขบรรเทาความแห้งแล้งโดยการขุดคูน้ำรอบ ๆ เนินดินเพื่อเก็บน้ำไว้ใช้ในการขาดแคลน⁴ บางกลุ่มเข้าไปตั้งบ้านเรือนบนที่สูงริมฝั่งแม่น้ำเพื่อป้องกันการขาดแคลนน้ำและแก้ไขการประสบปัญหาน้ำท่วม ซึ่งหลายแห่งพัฒนามาเป็นชุมชนขนาดใหญ่ในเวลาต่อมา เช่น เมืองอุบลราชธานี เมืองเขมราฐ และเมืองอำนาจเจริญ เป็นต้น⁵ ซึ่งที่สูงริมฝั่งแม่น้ำมูล บริเวณอำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ ก็เป็นอีกบริเวณหนึ่งที่มีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่นจนเป็นชุมชนใหญ่ ดังภาพประกอบ 2

¹ราชบัณฑิตยสถาน. (2520). *อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 1*. หน้า 13.

²อภิศักดิ์ โสมอินทร์. (2525). *ภูมิศาสตร์อีสาน*. หน้า 19-20.

* ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการอพยพย้ายถิ่นเช่นข้อความ “ที่เมืองสุรินทร์ ปีชวด ฉศก ปรากฏว่าฝนแล้ง ราษฎรอดอยากต้องไปหากลวย เผือก มัน รับประทาน และอพยพครอบครัวไปอยู่เมืองสวายจิก เขมราฐ พระตะบอง” (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.4 จ.ศ. 1227. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 4. ใบบอกเมืองสุรินทร์ เรื่องการทำงานของราษฎรไม่ได้ผล).

³สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.46/4. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องราชการเมืองนครราชสีมา. (28 มิ.ย. 111). (ไมโครฟิล์ม).

⁴ศรีศักร วัลลิโภดม. (2535). *แฉ่งอารยธรรมอีสาน*. หน้า 187.

⁵หลวงผดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุดรนคร). (2504). “ลัทธิธรรมนิยมราษฎรภาคอีสาน” ใน *ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ*. หน้า 26.

ภาพประกอบ 2 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่บางส่วนของอำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งเป็นบริเวณหนึ่งที่แม่น้ำมูลไหลผ่าน

ที่มา: ภาพถ่ายทางอากาศ ชุด L 7010.5739 4 (0270/50). (2517). (ภาพถ่ายทางอากาศ).

ลักษณะภูมิอากาศในภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่วนใหญ่อันรวมถึงบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างเป็นภูมิภาคที่แห้งแล้งมากกว่าภาคอื่น ๆ เนื่องจากภูมิประเทศที่เป็นที่ดอน มีลักษณะอากาศแบบฝนเมืองร้อน ซึ่งอากาศประเภทนี้จะมีฤดูฝนและฤดูแล้งให้เห็นอย่างเด่นชัดประมาณครึ่งต่อครึ่งปี¹ พื้นดินเก็บรักษาน้ำและความชุ่มชื้นได้ไม่ดี ดังนั้นเมื่อหมดฤดูฝนก็จะเกิดความแห้งแล้งและขาดแคลนน้ำ โดยเฉพาะภูมิภาคนี้ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่ยังไม่มี การจัดระบบชลประทาน การควบคุมแหล่งน้ำไว้ใช้ยังไม่อาจทำได้อย่างมีประสิทธิภาพ² พืชพันธุ์ที่ขึ้นในบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นทุ่งหญ้าแบบป่าโปร่งแบบป่า

¹สวาท เสนาณรงค์. (2521). ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. หน้า 68.

²สุเทพ สุนทรภัสส. (2511). สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. หน้า 17.

ผลัดใบซึ่งใช้เป็นทีเลียงสัตว์ได้เป็นอย่างดี¹ ทำให้มีการเลี้ยงโคกระบือในภูมิภาคแถบนี้เป็นจำนวนมาก²

ในสมัยที่พระเจ้าน้อยยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลลาวท้าวพระองค์ได้กล่าวถึงลักษณะภูมิประเทศและการตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ ซึ่งน่าจะแสดงให้เห็นลักษณะทางภูมิศาสตร์ของบริเวณแถบนี้ว่า

...ในหัวเมืองเขตรแขวงที่อยู่ในหน้าที่ของหม่อมฉันที่ได้พบปะนับตั้งแต่วันที่ได้ก้าวเข้ามาจนบัดนี้ เป็นแต่ท้องทุ่งรก ๆ กว้างขวางมาก มีที่นาแลบ้านคนบ้างห่าง ๆ กับเรือนที่รุงรัง ตั้งอยู่ปน กลุ่ม ๆ เรียกกันว่าเมือง หม่อมฉันยังมิได้ข้ามลำน้ำใดที่มีน้ำใสมิได้ข้างขุนเขาแห่งยอดตลอด...มาได้ข้ามเขาครั้งหนึ่งก็ปนแต่เขาที่สำหรับจะให้ผู้ข้ามได้ความทุกข์ยากลำบาก...³

จากที่กล่าวมาข้างต้นสรุปได้ว่า สภาพภูมิศาสตร์เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง บริเวณใดที่อุดมสมบูรณ์จะมีผู้คนตั้งหลักแหล่งอยู่อย่างหนาแน่น ในขณะที่พื้นที่ที่น้ำท่วมขังหรือขาดแคลนน้ำก็จะถูกปล่อยให้รกร้าง มีเพียงเล็กน้อยที่ถูกแปรสภาพเป็นที่นาและที่ตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย

2. สภาพทางเศรษฐกิจ

2.1 การผลิต

การผลิตในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435 มีลักษณะคล้ายคลึงกับชุมชนอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย⁴ เป็นการผลิตเพื่อให้พอกินพอใช้ภายในครอบครัวเป็นหลัก และมีการผลิตของที่จำเป็นในการดำรงชีวิตหลาย ๆ ชนิด มีการพึ่งพาผลผลิตจากภายนอกเพียงเล็กน้อย การผลิตคำนึงถึงคุณค่ามากกว่ามูลค่า ดังนั้นประเภทของผลผลิตจึงมีมากมาย แต่ปริมาณของผลผลิต

¹สวาท เสนาณรงค์. (2521). ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. หน้า 39.

²ประนุช ทรัพย์สาร. (2525). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475. หน้า 22.

³สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.62.1/32. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องกรมหลวงพิชิตปรีชากรรายงานมณฑลลาวท้าว. (ลงวันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110). (ไมโครฟิล์ม).

⁴ประนุช ทรัพย์สาร. (2525). เล่มเดิม. หน้า 41.

แต่ละประเภทมีไม่มาก เพราะมิได้มีจุดมุ่งหมายหลักที่จะนำไปแลกเปลี่ยน¹ ผลผลิตอีกส่วนหนึ่งต้องนำไปเสียส่วยให้แก่ทางราชการ² รวมถึงมีการเสียส่วยในรูปของสัตว์เลี้ยงด้วย เช่น มีหลักฐานการส่งกระบือไปเป็นส่วยยังกรุงเทพฯ ของเมืองที่อยู่ในลุ่มน้ำมูลตอนล่างใน พ.ศ.2402 คือ เมืองสุรินทร์ส่งไป 61 ตัว กองพระภักดีเมืองสุรินทร์ส่งไป 32 ตัว³

ผลผลิตบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างส่วนใหญ่มาจากการเพาะปลูกโดยเฉพาะการทำนา และจากการเลี้ยงสัตว์ต่าง ๆ เช่น เป็ด ไก่ หมู โค กระบือ ช้าง ม้า นอกจากนี้ยังมีการตีเหล็ก การต้มเกลือ การทอผ้าและการทำเครื่องปั้นดินเผา ซึ่งการผลิตเหล่านี้ไม่สามารถทำการผลิตได้ทุกหมู่บ้าน เพราะในแต่ละหมู่บ้านจะมีความชำนาญในการผลิตและมีวัสดุในการผลิตไม่เหมือนกัน

การผลิตของประชากรในลุ่มน้ำมูลที่กล่าวมาข้างต้น ส่วนใหญ่มีจุดมุ่งหมายของการผลิตเพื่อเลี้ยงตนเอง ดังนั้นความพยายามในการที่จะนำเทคนิคการผลิตใหม่ ๆ มาใช้จึงยังไม่เกิดขึ้นทั้งในด้านการปลูกพืชที่ขาดระบบการชลประทานที่ดี และการเลี้ยงสัตว์ที่ไม่มีการคัดเลือกและปรับปรุงพันธุ์ และการผลิตงานหัตถกรรมที่ไม่มีการใช้เครื่องมือมาช่วยทุ่นแรงและเพิ่มการผลิต⁴ การผลิตแบบเลี้ยงตัวเองดังกล่าว ทำให้การค้าขายแลกเปลี่ยนมีน้อย สิ่งของที่แลกเปลี่ยนโดยมากจะเป็นผลผลิตที่เหลือจากการบริโภคในครอบครัวหรือในท้องถิ่นเท่านั้น

2.2 การค้าขายแลกเปลี่ยน

นอกจากการผลิตเพื่อยังชีพแล้ว ด้วยเงื่อนไขทางสภาพภูมิศาสตร์และทรัพยากรทางธรรมชาติที่ทำให้แต่ละชุมชนมีความสามารถในการผลิตเฉพาะอย่างนั้น ทำให้เกิดการค้าขายแลกเปลี่ยนขึ้น โดยชุมชนในลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีการนำสินค้าที่เป็นส่วนเกินจากการผลิตในชุมชนของตนไปค้าขายหรือแลกเปลี่ยนกับสิ่งของที่ตนขาดแคลนและไม่มีความชำนาญในการผลิตกับชุมชนอื่น ซึ่งการค้าขายแลกเปลี่ยนในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435 นั้นอาจแยกได้เป็น 2 ลักษณะดังนี้คือ

¹ ชุมพล แนวจำปา. (2529). การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443 - 2468. หน้า 37.

² วิลาศ โภธิสาร. (2536). รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469 - 2484. หน้า 34.

³ ธีรชัย บุญมาธรรม. (2526). การเก็บส่วยในหัวเมืองฝ่ายลาวตะวันออกในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์. หน้า 164.

⁴ ชุมพล แนวจำปา. (2529). เล่มเดิม. หน้า 38.

2.2.1. การค้าขายแลกเปลี่ยนภายในท้องถิ่น

การค้าขายแลกเปลี่ยนลักษณะนี้ ชาวบ้านมักนำผลผลิตและทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาขายหรือแลกเปลี่ยนกับผลผลิตที่ตนเองขาดแคลนหรือไม่มีความชำนาญในการผลิตกับหมู่บ้านหรือบริเวณใกล้เคียง เช่น นำเกลือไปแลกกับปลา นำฝ้ายไปแลกกับข้าวเปลือก นำเครื่องปั้นดินเผาไปแลกกับพริก หรือการนำปลาร้ามาแลกอุปกรณ์ในการทำเกษตรกับหมู่บ้านที่ผลิตจอบและเสียมได้¹ เป็นต้น

2.2.2 การค้าขายแลกเปลี่ยนทางไกลในต่างถิ่น

การค้าประเภทนี้มักใช้เกวียน เรือ และโคต่าง เป็นพาหนะในการเดินทางและลำเลียงสินค้า แต่การเดินทางโดยพาหนะดังกล่าวไม่สะดวกมากนักเนื่องจากสภาพถนนหนทางที่ยังไม่ได้รับการบุกเบิกและพัฒนา ทำให้การลำเลียงสินค้าด้วยเกวียนกระทำได้ลำบาก อีกทั้งการใช้โคต่างก็มีข้อจำกัดเรื่องระยะเวลาในการบรรทุกสินค้า รวมถึงการขนส่งและลำเลียงสินค้าโดยทางเรื่อนั้นสามารถทำได้เพียงในช่วง 2-3 เดือนของฤดูน้ำหลากเท่านั้น²

การค้าขายแลกเปลี่ยนทางไกลอีกรูปแบบที่ได้รับความนิยม คือการค้าทางไกลในต่างถิ่นโดยการต้อนสัตว์ ซึ่งกระทำโดยพ่อค้าท้องถิ่นที่เรียกว่า “นายฮ้อย” ที่นำสินค้าและผลผลิตที่มีในชุมชนไปจำหน่ายและแลกเปลี่ยนในต่างถิ่นที่ไกลออกไป ซึ่งจะกระทำกันในฤดูแล้งหลังจากว่างจากการทำนาแล้ว³ โดยไปค้าขายในดินแดนเขมร หรือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณภาคกลางของประเทศ ซึ่งส่วนมากจะเป็นการค้าโคกระบือ เนื่องจากพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและหัวเมืองลาวตะวันออกอื่น ๆ นั้น มีสภาพภูมิประเทศที่เหมาะสมต่อการเลี้ยงสัตว์พาหนะ ดังนั้นจึงมีการเลี้ยงโคกระบืออยู่ทั่วไป ดังปรากฏหลักฐานอันแสดงให้เห็นถึงการที่บริเวณแถบนี้มีสินค้าประเภทโคกระบืออยู่เป็นจำนวนมากคือ ใน พ.ศ. 2321 มีหลักฐานแสดงว่า “...มีพ่อค้าญวนประมาณ

¹กาญจน์ มาลีหวล. (2549, 6 มกราคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิริทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 83 หมู่ที่ 13 ต.สุขาภิบาล 18 ตำบลท่าตูม อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์.

²ชุมพล แนวจำปา. (2529). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468. หน้า 38.

³ประนุช ทรัพย์สาร. (2525). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475. หน้า 55-56.

30 คน มาหาเที่ยวซื้อโคกระบือถึงเมืองขุขันธ์ (ศรีสะเกษ) แล้วกลับไปทางช่องโพลงไปทางเมืองพนมเปญ ประเทศเขมร...”¹

การค้าสัตว์พาหนะเช่นนี้เหมาะสมกับสภาพการคมนาคมในขณะนั้นซึ่งไม่สะดวก เพราะเป็นสินค้าที่สามารถเดินไปได้เอง² การค้าโคกระบือของนายฮ้อยเหล่านี้ มีความสัมพันธ์กับการขยายพื้นที่ปลูกข้าวบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี พ.ศ. 2398 โดยแรงงานโคกระบือที่ใช้ในการทำนาในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยส่วนมากจะนำมาจากบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างรวมถึงที่ราบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกือบทั้งหมด ดังนั้น เมื่อมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวในภาคกลางของประเทศ ขบวนการค้าโคกระบือของนายฮ้อยเหล่านี้ก็จะคึกคักไปด้วย ซึ่งการค้าขายประเภทนี้จะได้กล่าวรายละเอียดของในบทต่อไป

สรุปได้ว่า แม้ว่าการผลิตและเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างโดยรวมก่อน พ.ศ. 2435 เป็นการผลิตและเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง แต่การค้าขายแลกเปลี่ยนผลผลิตก็มีอยู่บ้าง โดยเฉพาะการค้าขายแลกเปลี่ยนในท้องถิ่นที่มีเพียงภายในชุมชนและหัวเมือง* ส่วนการค้าทางไกล โดยเฉพาะการค้าโคกระบือนั้น ปรากฏอย่างสม่ำเสมอหลังจากที่ประเทศได้เปิดทำการค้าเสรี ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398

¹หม่อมอมรวงศ์วิจิตร. (2506). พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ใน *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3*. หน้า 211.

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 น.19/35. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงนครบาล. เรื่องรายงานประชุมอุปราชและสมุหเทศาภิบาล พ.ศ. 2467. (ไมโครฟิล์ม).

* ใน พ.ศ.2433 รัชกาลที่ 5 ทรงจัดรูปแบบการปกครองโดยแบ่งหัวเมืองอีสานออกเป็นกอง ๆ แล้วรวมหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา เข้าด้วยกัน เป็น 4 กองใหญ่ ดังนี้คือ

1. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก
2. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ
3. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ
4. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง และเรียกรวมหัวเมืองแถบนี้ทั้งหมดว่า “หัวเมืองลาวตะวันออก” ต่อมาใน พ.ศ.

2434 ยุบเหลือเพียง 3 หัวเมือง คือ 1. หัวเมืองลาวฝ่ายกลางเรียกใหม่ว่า “หัวเมืองลาวกลาง”

2. ยุบหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือและหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเข้าด้วยกัน เรียกว่า “หัวเมืองลาวกาว”

3. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือเปลี่ยนชื่อเป็น “หัวเมืองลาวพวน” และได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านองยาเธอ 3 พระองค์เสด็จไปเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำทั้ง 3 หัวเมือง ก่อนจะมีการจัดรูปแบบการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ.2437 โดยเรียกหัวเมืองทั้ง 3 ใหม่ว่า “มณฑล”

3. สภาพสังคมและการปกครอง

3.1 วิถีชีวิตของประชากร

บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างเคยเป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชนชาติต่าง ๆ มาเป็นเวลานาน จากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีซึ่งพบว่ามีชุมชนโบราณกระจายอยู่ทั่วไป¹ ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีผู้คนอพยพเข้ามาอยู่และตั้งถิ่นฐานเป็นจำนวนมาก มีทั้งการสร้างเมืองขึ้นใหม่ และสมทบกับชุมชนเดิมที่ตั้งอยู่ก่อนหน้านี้ ผู้คนในบริเวณนี้ประกอบไปด้วยคนไทย ลาว เขมร กวย (ส่วย) และมีชนชาติอื่นอยู่บ้าง เช่น ชาวจีน อินเดีย ญวน แต่ไม่มากนัก²

ชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ.2435 มีรูปแบบการปกครองและอำนาจการตัดสินใจเป็นของตนเอง โดยกลุ่มบ้านหนึ่ง ๆ จะเรียกว่าคุ้มบ้าน มีผู้ปกครองที่เป็นอาวุโสซึ่งได้รับการเคารพนับถือจากผู้คนในชุมชน นอกจากนี้ยังมีผู้ชำนาญเฉพาะด้านอยู่หลายแขนง เช่น หมอธรรมผู้รู้ คัมภีร์ศาสนา หมอพื้นบ้านผู้รักษาผู้ป่วย หมอแคนผู้รู้ด้านดนตรีและหมอผู้รู้ด้านไสยศาสตร์สามารถติดต่อกับผีฟ้าผีดินได้³

ผู้คนในบริเวณแถบนี้ตั้งชุมชนที่อยู่อาศัยอย่างกระจัดกระจายห่างไกลจากอำนาจรัฐและศูนย์กลางวัฒนธรรม ความเชื่อและพิธีกรรมจึงมีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิต ในกลุ่มไทยเขมรและชาวกวย หรือ ส่วยนั้นมีการนับถือผีเป็นสำคัญ แต่กลุ่มไทยลาวซึ่งมีวัฒนธรรมสูงที่สุดในกลุ่มมักยึดมั่นอยู่ในหลักกรรมทางพระพุทธศาสนาและขณะเดียวกันยังนับถือผีบรรพบุรุษด้วย⁴ อย่างไรก็ตามกลุ่มคนที่มีวัฒนธรรมสูงกว่าได้ขยายวัฒนธรรมไปสู่กลุ่มชนที่ด้อยกว่า เป็นผลให้มีการปรับใช้วัฒนธรรมตามกัน⁵ เช่น กลุ่มคนกวยได้ยอมรับนับศาสนาพุทธจากเมื่อก่อนที่เคารพนับถือเฉพาะผีของตน⁶ ต่อมากลุ่มคนเหล่านี้ตกอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลอย่างรัดกุม ทำให้เกิดการหลอหลอมทางวัฒนธรรมและเกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากขึ้น

¹ศรีศักร วัลลิโภดม. (2535). *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. หน้า 448-449.

²ไพฑูรย์ มีกุล. (2532). *เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน*. หน้า 30.

³ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. (2537). *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย*. หน้า 88.

⁴นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2536). *ท้องที่ขวัญบึงไฟในอีสาน*. หน้า 18.

⁵ฉัตร ภูมิศักดิ์. (2524). *ความเป็นมาของคำสยามไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชนชาติ*. หน้า 433-434.

⁶ศรีศักร วัลลิโภดม. (2535). *เล่มเดิม*. หน้า 449.

3.2 การปกครอง

บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและภูมิภาคอีสานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ถือว่าเป็นดินแดนที่อยู่ในพระราชอาณาเขตแล้ว เพียงแต่ว่าไม่มีการเข้าไปจัดการและปกครองอย่างรัดกุมจากส่วนกลาง หลังจากที่ทางราชการเข้าไปจัดการปกครองในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ทำให้เกิดการปกครอง 2 ลักษณะในบริเวณแถบนี้คือ เมืองอุบลราชธานีทางกรุงเทพฯ อนุโลมให้ใช้ระบอบประเพณีการปกครองแต่เดิมซึ่งสืบทอดกันมา คือ มีผู้บังคับบัญชาสูงสุด 4 ตำแหน่งในรูปแบบที่เรียกว่า อาญาสี่ ประกอบไปด้วย เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร¹ และมีตำแหน่งอื่น ๆ ปกครองลดหลั่นกันไป² ส่วนการปกครองเมืองขุขันธ์ สังขะ สุรินทร์ ใช้รูปแบบเดียวกันกับเมืองนครราชสีมา คือมีคณะกรรมการเมืองประกอบด้วย เจ้าเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตร และกรรมการเมือง³ ดังข้อความที่โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนตำแหน่งผู้บังคับบัญชาบริเวณเมืองขุขันธ์ (ศรีสะเกษ) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งเป็นตำแหน่งเดียวกับที่ใช้แต่งตั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยความว่า

...ทรงพระกรุณาโปรดให้ยกบ้านโนนสามขาสระกำแพงขึ้นเป็นเมืองศรีสะเกษ ให้ตั้งพระภักดีภูธรสงครามปลัดเมืองขุขันธ์เป็นพระยารัตนวงษาเจ้าเมืองศรีสะเกษ แล้วโปรดตั้งให้พระไกร(บุญจันทร์) ผู้ช่วยเมืองขุขันธ์เป็นพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวนเจ้าเมือง ให้ท้าวมะนะเป็นที่พระภักดีภูธรสงครามปลัด ท้าวเทศเป็นที่พระแก้วมนตรียกกระบัตรเมืองขุขันธ์...⁴

จนกระทั่งในช่วงต้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศต้องประสบกับภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตก⁵ พระองค์ทรงเล็งเห็นว่าหนทางที่จะรักษาเอกราชของชาติไว้ได้คือการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยในทุก ๆ ด้าน ส่วนหนึ่งก็คือการปรับปรุงการปกครอง

¹ไพฑูรย์ มีกุล. (2532). เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน. หน้า 134.

²เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 - รัชกาลที่ 7. (2532). คู่มือแนะนำเอกสารจดหมายเหตุจังหวัดอุบลราชธานี. หน้า 7.

³วิลาศ โภธิสาร. (2536). รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484. หน้า 80.

⁴หม่อมอมรวงศ์วิจิตร. (2506). พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3. หน้า 212.

⁵เมธอมลย์ ราชภัณฑารักษ์. (2520). พัฒนาการการเกษตรกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทย. พ.ศ. 2435 - 2475. หน้า 131-132.

เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลอันเป็นลักษณะการโยกอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง¹ มีการยกเลิกระบบกินเมือง โดยการส่งข้าราชการจากกรุงเทพฯ เข้าไปจัดการปกครองแทนเจ้าเมืองและขุนนางท้องถิ่นตามระบบเดิม โดยบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างเรียกว่า “มณฑลอุบลราชธานี” มีเมืองอุบลราชธานีเป็นที่ทำการมณฑล ซึ่งใน พ.ศ. 2455 มณฑลนี้มีอยู่ 3 เมืองด้วยกันคือ เมืองอุบลราชธานี เมืองขุขันธ์ (ศรีสะเกษ) และเมืองสุรินทร์ ถึงแม้ว่าการเข้าปกครองหัวเมืองในลุ่มน้ำมูลตอนล่างจะเปลี่ยนไปจากเมื่อก่อนที่ปกครองกันเอง แต่ถือว่ารัฐได้เปิดโอกาสให้ชนชั้นปกครองแต่เดิมได้เข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองแบบใหม่นี้ด้วย²

ส่วนการปฏิรูปทางด้านการเมืองและสังคมนั้นจะกระทำในบริเวณกรุงเทพฯ และหัวเมืองใกล้เคียงก่อนแล้วจึงค่อย ๆ นำการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไปสู่หัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ไกลออกไป การเข้าจัดการปกครองโดยกรุงเทพฯ ที่กระทำต่อหัวเมืองต่าง ๆ นั้น ก็คือ การพยายามนำเอาการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองและสังคมตลอดจนระเบียบกฎหมายเกณฑ์ใหม่ ๆ ซึ่งได้จัดการเปลี่ยนแปลงแล้วที่กรุงเทพฯ เพื่อนำเอาไปใช้ยังหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไป เพื่อให้หัวเมืองเหล่านั้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับกรุงเทพฯ นั่นเอง ดังข้อความว่า

...ภาระหน้าที่ของข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑล (หรือสมุหเทศาภิบาลในภายหลัง) นั้น มิใช่ไปตั้งอยู่ประจำเพื่อ เป็นองค์พยานแห่งอำนาจอธิปไตยของกรุงเทพฯ เหนือดินแดนดังกล่าว หากต้องเป็นผู้นำเอาระบบการปกครองของกรุงเทพฯ ไปใช้ในดินแดนแถบนั้น...พร้อมกันไปกับการบริหารรัฐบาลสยามมีจุดประสงค์จะประสานระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรม กระบวนการยุติธรรม และสังคมของส่วนต่างของราชอาณาจักรให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน...³

3.3 ความสัมพันธ์ระหว่างประชากรกับรัฐ

ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา รัฐบาลพึงพอใจที่จะเก็บส่วยและค่านาเป็นตัวเงินมากกว่าที่จะเก็บเป็นสิ่งของหรือข้าวอันเนื่องมาจากการขยายตัวทางการค้าขายกับต่างประเทศและความต้องการเงินใช้จ่ายภายในประเทศด้านอื่น ๆ เช่น การศาสนา การสงครามทางด้านญวนและเขมร เป็นต้น มาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 การขยายตัวทางเศรษฐกิจภายหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงยิ่งทำให้

¹โตช บุนนาค. (2532). การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435 - 2458. แปลโดย ภรณ์ กาญจนะฐิติ. หน้า 2. (อ้างอิงจาก วิทยา นนทันทนา. (2541). การผลิตและการค้าสุกรในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469 - 2484. หน้า 17.)

²วิทยา นนทันทนา. (2541). การผลิตและการค้าสุกรในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469 - 2484. หน้า 17.

³นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2513). “ค่านา” ใน ประวัติศาสตร์อีสาน. หน้า 2.

ความต้องการ การเงินตราของรัฐบาลมีมากขึ้น การเปลี่ยนส่วยและค่านาจากรูปสิ่งของมาเป็นตัวเงินนี้ได้ส่งผลให้ราษฎรต้องหันไปผลิตสิ่งของเพื่อขายให้ได้เงินส่วยและค่านา มีหลักฐานว่านับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมานั้นส่วยที่ส่งไปจากบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้นล้วนส่งเป็นตัวเงินทั้งสิ้น¹

การเสียส่วยและค่านาเป็นตัวแทนสิ่งของและข้าว ส่งผลต่อชาวนาอย่างน้อย 2 ประการ คือ ประการแรกเป็นการตั้งให้ชาวนาต้องทำการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้นเพื่อให้ได้เงินเพียงพอที่จะเสียส่วยและค่านา ส่วนผลประการที่สองคือ ประชาชนได้รับความเดือดร้อนเนื่องจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองในภาวะปกติมีส่วนเกินจากการบริโภคในครอบครัวไม่มากนัก ยิ่งชาวนาต้องผลิตสิ่งของที่สามารถจะแลกเปลี่ยนมาเป็นตัวเงินด้วยแล้วก็นับว่าเป็นความลำบากของชาวนา ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการเข้าจัดการปกครองของกรุงเทพฯ นั้น ทุกๆ หัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและบริเวณใกล้เคียงนั้นมีการค้างเงินส่วยที่จะต้องส่งลงไปกรุงเทพฯ เมืองละหลาย ๆ จำนวน และหลาย ๆ ปี²

การเสียส่วยและค่านานี้เป็นภาวะจำยอมที่ราษฎรทั้งหลายจะต้องเสีย มิเช่นนั้นจะต้องถูกเกณฑ์ไปใช้งานหลวงซึ่งจะทำให้ราษฎรได้รับความยากลำบากมาก และต้องเสียเวลาทำมาหากินเนื่องจากการผลิตในระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองนั้น ผลผลิตที่ผลิตได้ก็มีแค่เพียงพอต่อการอยู่รอดของประชากรเท่านั้น ความเดือดร้อนของชาวบ้านอันเนื่องมาจากไม่มีเงินที่จะเสียส่วยให้แก่รัฐจึงมีอยู่เสมอ³ สิ่งของที่ประชากรในลุ่มน้ำมูลตอนล่างส่งส่วยมักจะเป็นทรัพยากรในท้องถิ่นนั้น ๆ* ซึ่งมักเป็นของมีราคาและน้ำหนักไม่มาก เช่น หนึ่งสัตว์ แต่ถ้าหากไม่มีสิ่งของก็สามารถส่งเป็นเงินได้

¹สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 รล-มท. เล่ม 1. เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 4 กระทรวงมหาดไทย. เรื่องเมืองนครราชสีมาตอบส่วยน้ำรักกองหลวงทิพรักษาพล. (จ.ศ.1229-1230). (ไมโครฟิล์ม).

²สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 รล-มท. เล่ม 2. เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. เรื่องเมืองนครราชสีมาตอบส่งเงินแทนทองคำส่วยเมืองขึ้นแลกลงนอก. (จ.ศ. 1231) (ไมโครฟิล์ม).

³ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. (2526). ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411 – 2453. หน้า 29.

* ส่วยแร่ ได้มาจาก อุบลราชธานี รัตนบุรี เขมราฐ สุรินทร์ สังขะ ขุขันธ์ ศรีสะเกษ เดชอุดม ฯลฯ

ส่วยทองคำผุย ได้มาจาก อุบลราชธานี

ส่วยเงิน ได้มาจาก ขงเจียม (โขงเจียม) เขมราฐ ฯลฯ

ส่วยครัว ได้มาจาก สังขะ อุบลราชธานี ขงเจียม (โขงเจียม)

ส่วยน้ำรัก ได้มาจาก อุบลราชธานี เขมราฐ ฯลฯ

ส่วยน้ำผึ้ง ได้มาจาก อุบลราชธานี ขงเจียม (โขงเจียม) เขมราฐ ฯลฯ

ส่วยผ้าขาว มาจาก อุบลราชธานี

(จาก บุญรอด แก้วกัญญา. (2519). การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411. หน้า 91-93.)

พันธะที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งที่เจ้าเมืองต้องกระทำคือ การรวบรวมส่วย (ภาษี) ส่งไปยังเมืองหลวงทุก ๆ ปี ถ้าเมืองใดมีการตั้งเจ้าเมืองกรมการใหม่ ทางกรุงเทพฯ จะระบุเงินส่วยให้เมืองนั้นส่งเป็นประจำ ส่วยที่เป็นเงินนั้นแต่ละปีทางราชการเรียกเก็บจากชาวดกรรจโดยปกติ 4 บาทต่อคน แต่อัตราเก็บนี้อาจจะขึ้นหรือกำหนดแตกต่างกันได้ตามสภาพการณ์ เช่นระหว่าง พ.ศ.2429 – 2433 ได้เกิดอุทกภัยและทุพภิกขภัยในแถบลุ่มน้ำชีและน้ำโขง ราษฎรจึงได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียเงินส่วยหรือเสียเงิน แต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ทางราชการต้องการเงินแทนสิ่งของมากกว่า เช่น ในปี พ.ศ. 2411 เมืองสังขะ ส่งเงิน 2,379 บาท แทนการส่งผลแว่น*หนัก 1,494 กิโลกรัม นอกจากนั้นเมืองสุรินทร์ สังขะ และชุมพลบุรี ยังต้องส่งไหมไปยังกรุงเทพฯ อีกด้วย เช่นในปี พ.ศ. 2412 เมืองสุรินทร์ส่งไหมหนัก 802 ชั่ง จิน เมืองสังขะส่ง 382 ชั่งจิ้น (1ชั่งจิ้นเท่ากับ 600 กรัม) ไปให้กรุงเทพฯ¹

กล่าวโดยสรุป ทางราชการส่วนกลางที่กรุงเทพฯ มีอำนาจและสิทธิในการส่งข้าหลวงไปปราบปรามโจรผู้ร้าย และระงับข้อพิพาทระหว่างเจ้าเมืองกรมการ หรือระหว่างเมืองต่อเมือง ราชสำนักมีอำนาจในการแต่งตั้งเจ้าเมือง กรมการ และลงโทษผู้กระทำความผิดตามโทษทัณฑ์ในขณะเดียวกันเจ้าเมืองและกรมการต้องส่งส่วยทั้งที่เป็นเงินและสิ่งของให้แก่ราชการ และยิ่งกว่านั้นเจ้าเมืองกรมการ ต้องแสดงความจงรักภักดีโดยการกระทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาโดยสม่ำเสมอ ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับเจ้าเมืองกรมการในหัวเมืองชั้นนอกก่อนการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นความสัมพันธ์แบบอยู่ใต้การปกครอง ในฐานะเมืองในพระราชอาณาเขต²

*ชาวอีสานเรียกว่า “หมากเหนง” เป็นพืชตระกูลขิงข่า เจริญเติบโตได้ดีในที่ร่ม มีผลคล้ายเงาะ มักนำผลไปตากแห้งเพื่อใช้เป็นยา ปัจจุบันพบหาได้น้อยมาก.

¹ไพฑูรย์ มีกุศล. (2532). เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน. หน้า 91.

²แหล่งเดิม. หน้า 92.

บทที่ 3

การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435

สภาพการค้าสัตว์ในลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435

1. ความเป็นมาของการเลี้ยงสัตว์

บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างเป็นแหล่งที่มีการเลี้ยงสัตว์มาตั้งแต่สมัยโบราณ¹ สัตว์เลี้ยงนี้เป็นทรัพย์สินที่สำคัญของราษฎรในชนบท เป็นสิ่งที่แสดงถึงฐานะ² อีกทั้งสามารถเป็นทุนในยามที่ต้องการใช้จ่ายในสภาวะอื่น ๆ เช่น แต่งงานลูกหรือบวชลูกชาย³ หรือแม้แต่ชำระหนี้

ประเภทของสัตว์เลี้ยงของชุมชนแถบนี้ได้แก่ โค กระบือ สุกร ช้าง ม้า เป็ด ไก่ เป็นต้น จำนวนของสัตว์เลี้ยงแต่ละประเภทของชาวบ้านแถบนี้แตกต่างกันไปตามจุดประสงค์ แต่สัตว์ที่เลี้ยงไว้ใช้แรงงานเช่นโคกระบือจะมีมากกว่าสัตว์ที่เลี้ยงไว้เป็นอาหารโดยตรงเช่นสุกร⁴ และเป็ดไก่ เพราะชาวบ้านใช้ประโยชน์จากโคกระบือได้มากกว่า ไม่ว่าจะเป็นการใช้แรงงานในการเพาะปลูก การขนส่ง และเพื่อเป็นอาหาร ตลอดจนใช้ในพิธีกรรมและกิจกรรมต่าง ๆ ดังนั้นชาวบ้านในแถบนี้จึงมีการเลี้ยงสัตว์ประเภทโคกระบือไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งชาวบ้านมักจะเลี้ยงดูอย่างง่าย ๆ ควบคู่กับการทำไร่ ทำนา

สถานที่สำคัญซึ่งใช้ในการเลี้ยงสัตว์ได้แก่บริเวณใกล้ กับแหล่งน้ำ โดยเฉพาะแม่น้ำมูลที่มีน้ำตลอดปี นอกจากนี้ยังทำการเลี้ยงในบริเวณที่เป็นลำห้วย ลำธารซึ่งมีน้ำเพียงพอในฤดูแล้งด้วย⁵ เมื่อหมดหน้านาแล้วชาวบ้านจะต้อนโคกระบือเป็นฝูงออกไปเลี้ยงบริเวณแหล่งน้ำที่ใกล้กับหมู่บ้าน⁶ การเลี้ยงสัตว์ของผู้คนในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ก่อน พ.ศ. 2435 ก็มีลักษณะคล้ายคลึงกับการเลี้ยงสัตว์ในภาคอีสานส่วนอื่น ๆ กล่าวคือ เป็นการเลี้ยงสัตว์ในระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตัวเอง

¹นคร ลำภาทิพย์. (2531). ข้าว : หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับข้าวในประเทศไทย. ใน *ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ : ข้าวไพร่ข้าวเจ้าของชาวสยาม*. หน้า 56.

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. *มร.5 ม/58*. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องกรมหมื่นสรรพสิทธิเสด็จออกตรวจราชการและออกประกาศตักเตือนคนที่ไปมาและแนะนำสั่งสอนแบบแผนวิธีราชการแก่ข้าราชการในมณฑลลาวท้าว. (1 กรกฎาคม - 30 สิงหาคม ร.ศ. 119). (ไมโครฟิล์ม).

³สุวิทย์ เทียรทอง. (2539). ควายไทยมรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่าของชาวไทย. *ราชภัฏกรุงเทพ*. 2(4): 32.

⁴สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. *ร.6 กส.13/854*. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงเกษตรธิการ. เรื่องจังหวัดอุบลส่งรายงานสัตว์ประจำเดือน พ.ศ. 2454.

⁵สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. *ร.6 กส. 5/534*. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงเกษตรธิการเรื่องมณฑลอุบลยื่นรายงานแผนกเกษตรประจำปี 2460.

⁶อภิศักดิ์ โสมอินทร์. (2533). *ภูมิศาสตร์อีสาน*. หน้า 126.

2. การผลิตและการค้าสัตว์ในลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ.2435

การประกอบอาชีพเกษตรกรรมในภูมิภาคนี้มักมีปัญหาเรื่องผลผลิตอันเกิดจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูก เนื่องจากโครงสร้างของดินที่เป็นดินทรายไม่อุ้มน้ำ น้ำฝนที่ตกลงมาจึงซึมลงสู่ชั้นใต้ผิวดินอย่างรวดเร็ว¹ นอกจากนี้บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างบางแห่งเป็นที่ลุ่มต่ำ ในฤดูฝนจะมีน้ำท่วมทุก ๆ ปี ก่อให้เกิดความเสียหายกับการเพาะปลูก² ราษฎรได้รับความเดือดร้อนอย่างมาก เนื่องจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองในภาวะปกตินั้นมีส่วนเหลือจากการบริโภคในครอบครัวไม่มากนัก เมื่อจำเป็นต้องเสียภาษีและส่งส่วยให้แก่รัฐ ราษฎรจึงประสบความยากลำบากมากยิ่งขึ้น³ ทำให้การเลี้ยงสัตว์ได้เข้ามามีบทบาทในการแก้ปัญหาดังกล่าว ดังปรากฏว่าเมื่อใดราษฎรเกิดความขาดแคลนจะมีการนำสัตว์เลี้ยงออกขายและแลกเปลี่ยนหรือชำระหนี้⁴ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นสัตว์พาหนะประเภทโคและกระบือ เพราะสามารถเดินหรือวิ่งไปได้⁵ ไม่เป็นภาระในการขนส่ง ต่างจากสัตว์ประเภทเป็ดไก่ และสุกร มีความสะดวกทั้งผู้ซื้อและผู้ขาย ซึ่งการค้าขายแลกเปลี่ยนโดยการต้อนสัตว์นี้ กระทำโดยพ่อค้าท้องถิ่นที่เรียกว่า “นายฮ้อย” ที่มักนำสินค้าและผลผลิตที่มีในชุมชนรวมถึงสัตว์เลี้ยงดังกล่าว ไปจำหน่ายและแลกเปลี่ยนในท้องถิ่นที่ไกลออกไป จะกระทำกันในทุกฤดูแล้งซึ่งว่างจากการทำนาแล้ว⁶ โดยไปค้าขายในดินแดนเขมร หรือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณภาคกลางของประเทศ

การค้าสัตว์ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435 ปรากฏชัดเจนและมีปริมาณเพิ่มขึ้นภายหลังที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อการส่งออก โคกระบือที่ใช้เป็นแรงงานในการทำนาบริเวณภาคกลางนั้นมีแหล่งผลิตที่สำคัญในหัวเมืองต่าง ๆ บริเวณที่ราบสูงโคราช⁷ และรวมถึงลุ่มน้ำมูลตอนล่างนี้ด้วย

¹ราชบัณฑิตยสถาน. (2520). *อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 1*. หน้า 15.

²ชุมพล แนวจำปา. (2540, 11 กันยายน). ประวัติศาสตร์ความลำเค็ญของชาวนาบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน. *ศิลปวัฒนธรรม*. 18(11): 172.

³แหล่งเดิม. หน้า 165.

⁴สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.8 ม.19.5/12. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 8. เรื่องรายงานการตรวจราชการของข้าหลวงประจำจังหวัดร้อยเอ็ด พ.ศ. 2481.

⁵สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 น.19/35. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. รายงานประชุมอุปราชและสมุหนเทศาภิบาล พ.ศ. 2467. (ไมโครฟิล์ม).

⁶ประนุช ทรัพย์สาร. (2525). *วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475*. หน้า 55-56.

⁷สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 กษ.7/1. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะต่าง ๆ. (20 มิ.ย. 108-19 ม.ค.111). (ไมโครฟิล์ม).

การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435

1. การผลิตหรือการเลี้ยงโคกระบือ

บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างมีลักษณะภูมิประเทศที่แห้งแล้งและเป็นที่ราบสูง การเพาะปลูกมักให้ผลไม่เต็มที่ แต่สิ่งที่ชาวบ้านแถบนี้ทำกันอย่างสม่ำเสมอคือการเลี้ยงสัตว์พาหนะประเภทโคกระบือไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งโคกระบือเหล่านั้นนอกจากจะใช้แรงงานในการทำนาและเป็นพาหนะสำคัญในการขนส่งแล้ว¹ ยังมีการขนส่งลงไปขายยังภาคกลางด้วย

ภายหลังการเปิดการค้าเสรีหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 ทำให้เกิดการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวในบริเวณที่ราบภาคกลาง ความต้องการโคกระบือเพื่อใช้เป็นแรงงานก็เพิ่มมากขึ้นไปด้วย ซึ่งโคกระบือส่วนใหญ่นำมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกือบทั้งสิ้น เพราะเหตุนี้ครอบครัวของชาวนาในภาคนี้จึงมีสัตว์พาหนะประเภทโคกระบือมากกว่าชาวนาในภาคอื่น ๆ²

1.1 จุดมุ่งหมายในการผลิต

ในสังคมที่มีการผลิตแบบยังชีพ การผลิตใด ๆ ล้วนมีจุดมุ่งหมายเพื่อการบริโภคในครอบครัว³ แต่การผลิตหรือการเลี้ยงโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435 นั้น มิได้หมายถึงการนำมาบริโภคบริโภคเป็นสำคัญ แต่เป็นการผลิตหรือเลี้ยงไว้สำหรับใช้แรงงานเป็นหลัก⁴ ทั้งนี้เนื่องจากประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม สัตว์เลี้ยงดังกล่าวโดยเฉพาะกระบือสามารถนำมาใช้ทดแทนแรงงานคนในไร่นาได้ ประกอบกับการเดินทางที่ยังไม่สะดวกนัก แรงงานจากโคก็เป็นแรงงานสำคัญในการเป็นพาหนะเพื่อใช้ในการเดินทางและบรรทุกสิ่งของได้เป็นอย่างดี การเดินทางโดยทางเกวียนนับเป็นเส้นทางคมนาคมหลักของภูมิภาคนี้ เพราะการคมนาคมรวมถึงการขนส่งและลำเลียงสินค้าโดยทางเรือสามารถทำได้เพียงในช่วง 2-3 เดือนของฤดูน้ำหลากเท่านั้น⁵ โดยที่ในฤดูแล้งจะมีเกาะแก่งเกิดขึ้นในลำน้ำมากมาย อีกทั้งบางช่วงตื้นเขิน เรือหรือแพไม่สามารถเดินทางไปได้

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม/7/1. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงเกษตรราธิการ. เรื่องสารตราเจ้าพระยาจักรีมาถึงเมืองกรมการ 42 เมือง (ร.ศ. 110). (ไมโครฟิล์ม).

²คาร์ล ซี. ชิมเมอร์แมน. (2525). การสำรวจเศรษฐกิจชนบทแห่งสยาม. แปลโดย นายชิม วีระไวทยะ. หน้า 21.

³วิทยา นนทันทนา. (2541). การผลิตและการค้าสุกรในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469-2484. หน้า 28.

⁴วิลาศ พิธีสาร. (2536). รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469 - 2484. หน้า 38.

⁵ชอบ ดีสวนโคก และ คณะ. (2532). รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มน้ำมูลตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน. หน้า 21.

1.2 ปัจจัยการผลิต

1.2.1 แหล่งผลิต

ด้วยสภาพภูมิประเทศของลุ่มน้ำมูลตอนล่างที่เป็นที่ราบลุ่ม พืชพันธุ์ที่ขึ้นในบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นทุ่งหญ้าแบบป่าโปร่งแบบป่าผลัดใบซึ่งใช้เป็นสถานที่เลี้ยงสัตว์ได้เป็นอย่างดี¹ ทำให้มีการผลิตหรือการเลี้ยงโคกระบือในภูมิภาคแถบนี้เป็นจำนวนมาก² ซึ่งแหล่งผลิตหรือเลี้ยงโคกระบือนั้นพบได้ทั่วไปในชุมชนลุ่มน้ำมูลตอนล่าง โดยมักเลี้ยงไว้ 1-2 ตัวแทบทุกครัวเรือน ตามความสามารถในการเลี้ยง³ ในช่วงเช้าของทุก ๆ วันชาวบ้านที่เป็นเจ้าของโคกระบือมักต้อนไปไว้บริเวณทุ่งนาหรือทุ่งหญ้าใกล้แหล่งน้ำ เมื่อตกเย็นจึงจะต้อนกลับมาผูกไว้กับหลักหรือขังไว้ในคอกใต้ถุนบ้าน ซึ่งมีบ้างที่โคกระบือเหล่านั้นจะเดินกลับมาขังคอกสัตว์ของชาวบ้านเองเพราะความเคยชินที่ปฏิบัติเป็นกิจวัตร⁴

1.2.2 ทุน

การเลี้ยงโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างนั้นแทบจะไม่ได้ใช้จ่ายมากนัก เพราะโคกระบือของชาวบ้านแถบนี้นั้นมักเป็นมรดกตกทอดจากครอบครัว วิธีเลี้ยงเป็นการเลี้ยงแบบทำตามกันมา เคยทำอย่างไรก็ทำตามกันอย่างนั้น⁵ บางครอบครัวเมื่อเริ่มเลี้ยงอาจมีการยืมลูกโคกระบือจากเครือญาติหรือเพื่อนบ้านมาเลี้ยงก่อน และคืนลูกโคกระบือเมื่อสัตว์เลี้ยงนั้นของตนตกลูกครั้งแรก ส่วนจะต้องคืนลูกโคหรือกระบือก็ตัวนั้นขึ้นอยู่กับการตกลงก่อนการยืม

1.2.3 อาหาร

เนื่องจากโคกระบือเป็นสัตว์ที่มีระบบการย่อยอาหารที่ดี กินอาหารได้มาก ไม่เลือกอาหาร กินหญ้าได้หลายประเภท ดังนั้นอาหารของโคกระบือจึงหาได้ง่าย อาหารที่ใช้เลี้ยงโคกระบือของชาวบ้านในแถบนี้ก็คล้ายกับเกษตรกรทั่วไป คือวัชพืชที่ขึ้นอยู่ทั่วไป และผลพลอยได้จากการทำนาทำไร่ เช่นฟางข้าว ต้นข้าวโพด ส่วนใหญ่ชาวบ้านมักปล่อยให้สัตว์เลี้ยงดังกล่าวหากินเอง

¹สวาท เสนาณรงค์. (2521). ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. หน้า 39.

²ประนุช ทรัพย์สาร. (2525). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475. หน้า 22.

³วิทยา นนทันทา. (2541). การผลิตและการค้าสุกรในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469 - 2484. หน้า 20.

⁴กาญจน์ มาลีหวล. (2549, 6 มกราคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 83 หมู่ที่ 13 ต.สุขาภิบาล 18 ตำบลท่าตูม อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์.

⁵พ้อม ศรีนุ. (2549, 11 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 11 หมู่ที่ 17 ต.กลางเมือง ตำบลเมืองเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดศรีสะเกษ.

แบบปล่อยฝูง หรือล่ามให้กิน หรือใช้วิธีตัดหามาให้กินก็มี¹ แต่สิ่งสำคัญต้องมีแหล่งน้ำสะอาดให้โค กระบือกินอย่างเพียงพอ

1.3 แรงงาน

ในเอกสารเรื่องนิทานโบราณคดี พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กล่าวถึงสภาพการแบ่งงานกันทำของครอบครัวหนึ่ง ๆ ว่า “...ผู้ชายทำงานหนัก เช่น ทำนาและเลี้ยงปลสุสัตว์ ทั้งทำการปลูกสร้างและแบกขนต่าง ๆ ผู้หญิงทำงานเบาอยู่บ้านเช่น ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงไก่และหมู ตลอดจนปั่นฝ้ายซักไหมและทอผ้า...”²

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การจำแนกงานระหว่างชายหญิงนี้ได้เน้นความสำคัญของงานในแต่ละประเภท กล่าวคือ การทำนาและเลี้ยงปลสุสัตว์ซึ่งรวมหมายถึงการเลี้ยงโค กระบือนั้นมีความสำคัญ เพราะเป็นที่มาของรายได้หลักในครอบครัว จึงเป็นหน้าที่ที่หัวหน้าครอบครัวต้องรับผิดชอบ ขณะที่ผู้หญิงทำงานหัตถกรรม ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงหมูและเลี้ยงไก่ ซึ่งเป็นอาชีพเสริมไม่มีความสำคัญมากนัก ลักษณะการทำงานเช่นนี้ไม่ได้กำหนดตายตัว การทำนายังต้องอาศัยแรงงานจากผู้หญิงและเด็กคอยช่วยเหลือ เช่นเดียวกันกับผู้ชายที่อาจต้องช่วยทำงานบ้านในบางส่วนด้วย

จากข้างต้นอาจสรุปได้ว่า การเลี้ยงโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างและในบริเวณชนบทของไทยทั่วไปหน้าที่และแรงงานหลักมักเป็นของผู้ชาย ซึ่งผู้หญิงและเด็กก็มีส่วนช่วยด้วยแต่ไม่เต็มที่นัก เนื่องจากลักษณะของงานที่ค่อนข้างต้องใช้แรงงานเป็นหลัก

1.4 การจัดการ

การจัดการในด้านการผลิตโคกระบือประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญดังนี้

1.4.1 พันธุ์โคกระบือ

โคและกระบือเป็นสัตว์ที่มีวิวัฒนาการมายาวนาน เป็นสัตว์เลือดอุ่นที่เลี้ยงลูกด้วยนมที่อยู่ในตระกูล Bovidea Familis โดยอยู่ในตระกูลย่อยชื่อ The Bovines : Cattle* ซึ่งโคที่เลี้ยงในชนบทของไทยนั้นมักเป็นโคพันธุ์พื้นเมืองของไทย ที่มีลักษณะลำตัวกะทัดรัด ขายาวเรียวเล็กแข็งแรง เพศผู้มีหนอกขนาดเล็ก มีเหนียงคอแต่ไม่หย่อนยาวมาก หูเล็ก หนั่งใต้ท้องเรียว ลำตัวมีสีไม่แน่นอน

¹เอี่ยม ทองดี. (2534). *ควายไทย สัตว์กตัญญู* ผู้ถูกลืม. หน้า 37.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2514). *นิทานโบราณคดี*. หน้า 323-324.

* หมายถึง สัตว์ประเภทกบเท้าคู่

เช่นสีแดงอ่อน เหลืองอ่อน ดำ ขาวนวล เป็นต้น มีน้ำหนักอยู่ที่ประมาณ 250 - 350 กิโลกรัม มีความทนทานต่อโรคและแมลงในท้องถิ่นได้ดี ให้ลูกดก มีเนื้อแน่นและหากินเก่ง¹

ภาพประกอบ 3 โคพันธุ์พื้นเมืองของไทย

ที่มา: โคพันธุ์พื้นเมืองไทย. (2550). (online).

ส่วนกระบือนั้น ส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมดเป็นกระบือปลักแทบทั้งสิ้น มีน้ำหนักประมาณ 440 – 520 กิโลกรัม ส่วนใหญ่มีเขากางยาว ปลายเขาค้างเป็นวง กระบือมีอยู่ 2 สีคือขนสีดำและขนสีขาวหรือที่เรียกว่ากระบือเผือก กระบือปลักนี้มักมีนิสัยตื่นตกใจง่าย ชอบแช่อยู่ในปลักโคลน ชอบทำอะไรช้า ๆ ซาก ๆ แต่มีความอดทน บึกบึน แข็งแรง อายุเฉลี่ยประมาณ 25 ปี²

ภาพประกอบ 4 กระบือปลัก

ที่มา: สุวิทย์ เทียรทอง. (2539). ควายไทยมรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่าของชาวไทย. ราชภัฏกรุงเก่า. 2(4): 34.

¹เอี่ยม ทองดี. (2534). ควายไทย สัตว์กตัญญู ผู้ถูกลืม. หน้า 37.

²แหล่งเดิม. หน้า 31-34.

โคกระบือเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตซึ่งหมายความรวมถึงประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อจึงมีความเชื่อและพิธีกรรมหลายอย่างหลายประการที่เกี่ยวข้องกับโคกระบือ เช่น พิธีสู่ขวัญโคกระบือ อันสืบเนื่องมาจากความเชื่อว่าโคกระบือมีขวัญอยู่ถึง 32 ขวัญ แต่ละขวัญมีชีวิตวิญญาณ หากขวัญหนีไปจะทำให้โคกระบือตัวนั้นเจ็บป่วยไม่สบายหรือกลายเป็นบ้าไป ซึ่งหลังเสร็จสิ้นกระบวนการไถเตรียมดินทำนาแล้ว ชาวนาจึงประกอบพิธีเรียกขวัญโคกระบือให้กลับมาอยู่กับเนื้อกับตัว เพราะขวัญโคกระบืออาจหนีไปตอนที่ชาวนาใช้งานโคกระบือซึ่งอาจจะมีการทุบตีเนื้อตัวกันไปบ้าง โดยตั้งใจและไม่ตั้งใจ¹

1.4.2 รูปแบบการเลี้ยง

การเลี้ยงโคกระบือของประชากรในแถบลุ่มน้ำมูลตอนล่างและในบริเวณอื่น ๆ ของอีสานก่อนและหลัง พ.ศ.2435 นั้นมีลักษณะคล้ายคลึงกันนั้น ไม่มีอะไรแตกต่างกันมาก คือมักเป็นการเลี้ยงแบบพื้นบ้าน ซึ่งสามารถจำแนกออกได้เป็น 3 ลักษณะคือ การเลี้ยงในลักษณะแบบลุ่มไว้ เลี้ยงแบบปล่อยฝูง และเลี้ยงแบบผสม*

การเลี้ยงในลักษณะแบบลุ่มไว้ เหมาะสำหรับการเลี้ยงโคกระบือที่มีจำนวนไม่มาก ซึ่งการเลี้ยงแบบนี้สัตว์แต่ละตัวต้องมีสนตะพายร้อยจุกและมีเชือกต่อไปเป็นท่อน ๆ ยาวประมาณ 4-6 เมตร ใช้ลุ่มโคกระบือให้กินหญ้าในพื้นที่ที่จำกัด โดยเจ้าของมักนำไปผูกไว้ให้กินหญ้าในบริเวณใดบริเวณหนึ่งในช่วงเช้า เมื่อสัตว์กินหญ้าบริเวณนั้นทั่วแล้วจึงเลื่อนไปลุ่มบริเวณอื่นอีกวันหนึ่งจะเลื่อนที่ลุ่มประมาณ 4-6 ครั้ง และหากเป็นทุ่งหญ้าที่ไม่สมบูรณ์หรือมีหญ้าไม่พอให้โคกระบือกินอิมเจ้าของจะต้องตัดหญ้าหรือหาฟางมาเพิ่มให้ หรือไม่ก็จูงสัตว์ให้กินหญ้าหรือวัชพืชบริเวณใกล้เคียง ตกเย็นจึงนำสัตว์กับเข้าคอก² การเลี้ยงสัตว์ในลักษณะนี้มักถูกจำกัดขอบเขตหลายอย่าง เช่นไม่สามารถไปผสมพันธุ์กับตัวอื่นได้ หรือหากถูกลุ่มไว้ในบริเวณที่ร้อนก็ต้องอดทนไม่สามารถไปไหนได้อย่างอิสระ

การเลี้ยงแบบปล่อยฝูง เป็นการเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่โล่งกว้าง เช่นในทุ่งหญ้าหรือป่าละเมาะโดยเจ้าของโคหรือกระบือเมื่อกินข้าวเช้าเสร็จและห่อข้าวเพื่อไว้กินมื้อกลางวันเรียบร้อยแล้วจะนำโคหรือกระบือออกจากคอกและไล่ต้อนให้ไปกินหญ้าในทุ่งหรือในป่าละเมาะที่มีแหล่งน้ำใกล้เคียง

¹จิตติมา ผลเสวก. (2546, 21-27 พฤศจิกายน). ความ. สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์. 50(26): 40.

*รูปแบบการเลี้ยงทั้ง 3 รูปแบบนี้ หมายถึงการเลี้ยงแยกประเภทโคและกระบือ ซึ่งชาวบ้านไม่นิยมเลี้ยงสัตว์ทั้งสองประเภทไว้รวมเป็นฝูงเดียวกัน

²บุญจันทร์ สีหะวงษ์. (2549, 16 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 1 หมู่ 7 บ้านยางชุมน้อย ตำบลยางชุมน้อย อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ.

โดยที่เจ้าของสัตว์ต้องดูแลและเฝ้าระวังอยู่ตลอดเวลา เพราะการเลี้ยงลักษณะนี้โคหรือกระบือแต่ละตัว จะไม่มีเชือกล่าม มีเฉพาะสนตะพายที่ผูกไว้ หรือบางตัวอาจไม่มีเลย เจ้าของจะปล่อยให้สัตว์ของตน กินหญ้าในที่ต่าง ๆ ไปเรื่อย ๆ จนเวลาใกล้ค่ำโคหรือกระบือก็จะหันหน้ากลับหมู่บ้านโดยเจ้าของไม่ต้องไล่ ซึ่งเจ้าของทำเพียงแค่วางไม่ให้สัตว์ของตนไปกินหรือเหยียบย่ำพืชผักของคนอื่นในระหว่างเดินทาง กลับ และเมื่อถึงบ้านโคหรือกระบือจะเดินเข้าคอกเอง ซึ่งในบางท้องที่ นอกฤดูการเพาะปลูก ชาวบ้าน จะปล่อยให้โคหรือกระบือของตนไปหากินในป่าในทุ่งเองโดยไม่ต้องตามไปเฝ้าระวัง เพียงแต่ 1-2 วัน ไปดูบ้างว่าสัตว์ของตนหากินอยู่บริเวณไหน กลางคืนก็ปล่อยให้สัตว์นอนกลางทุ่งโดยที่เจ้าของอาจไปนอนเฝ้าบ้างเป็นบางครั้งเท่านั้น¹ ซึ่งการเลี้ยงโคหรือกระบือในลักษณะนี้จะไม่ถูกจำกัดขอบเขต สามารถแสดงพฤติกรรมได้มากกว่าการเลี้ยงโดยวิธีแบบล่ามไว้

การเลี้ยงแบบผสม คือการเลี้ยงสัตว์แบบล่ามผสมกับการเลี้ยงแบบปล่อยฝูงตาม ฤดูกาล กล่าวคือในฤดูเพาะปลูกชาวบ้านจะจับโคหรือกระบือที่สำหรับใช้แรงงานมาเลี้ยงแบบล่าม ส่วนสัตว์ที่เหลือจากการนำมาใช้แรงงานก็ปล่อยเลี้ยงแบบฝูง หากมีโคหรือกระบือไม่มากเจ้าของจะจับเลี้ยงแบบล่ามหมด เมื่อผ่านฤดูเพาะปลูกจึงจะเลี้ยงแบบปล่อยฝูงอีก²

1.4.3 การบำรุงพันธุ์

ในแถบลุ่มน้ำมูลตอนล่าง หรือบริเวณอื่น ๆ ในภาคอีสาน ก่อน พ.ศ.2435 การพัฒนาเทคนิควิธีหรือการบำรุงพันธุ์ในการเลี้ยงโคกระบือซึ่งถือว่าเป็นอาชีพรองของชาวบ้านนั้นแทบจะไม่ปรากฏเลย แม้กระทั่งการเพาะปลูกข้าวซึ่งเป็นอาชีพหลักก็ยังไม่มีการปรับปรุงมากนัก การเลี้ยงโคกระบือหรือสัตว์เลี้ยงอื่น ๆ จึงเป็นไปในลักษณะทำตามกันมา ดังคำกล่าวที่ว่า “...ปู่ย่าตายายเลี้ยงกันมาอย่างไรก็ยังคงเป็นอย่างนั้น...”³

1.5 ความสัมพันธ์ทางการผลิต

ลักษณะของความสัมพันธ์ทางการผลิตหรือการเลี้ยงโคกระบือมีอยู่สองด้าน คือ ความสัมพันธ์ในชุมชน และความสัมพันธ์กับรัฐ ซึ่งความสัมพันธ์ในชุมชนมีพื้นฐานมาจากความเป็นญาติพี่น้องกันของสมาชิกในชุมชนทั้งในลักษณะเกี่ยวดองทางสายโลหิต การสมรสหรือการร่วมก่อตั้ง

¹ชุด แพงงา. (2549, 18 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิริทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 119 หมู่ 13 ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด.

²เยี่ยม ทองดี. (2534). *ควายไทย สัตว์กตัญญู ผู้ถูกลืม*. หน้า 36.

³ทองแดง กว้างขวาง. (2549, 25 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิริทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 11 หมู่ที่ 17 ตำบลขวาวใหญ่ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดสุรินทร์.

ชุมชน ราษฎรต่างให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันทั้งในด้านการผลิต การบริโภค และการแลกเปลี่ยน ในการผลิตหรือเลี้ยงโคกระบือนั้น ชาวบ้านมีความสัมพันธ์กันตั้งแต่การร่วมเลี้ยงโคกระบือ การช่วยกัน ทำคลอดหรือการแบ่งปันลูกของสัตว์ การตอนสัตว์ การแนะนำวิธีเลี้ยงให้แก่กัน หรือแม้กระทั่ง “การแบ่งพูด” หรือการแบ่งเนื้อสัตว์ที่ทำการฆ่าเพื่อนำเนื้อมาบริโภค โดยอาจนำไปแจกจ่ายหรือแลกเปลี่ยน กับสิ่งของอื่น ๆ ในหมู่บ้านนี้หรือเพื่อนบ้านในละแวกใกล้เคียง¹ ซึ่งในชุมชนที่มีความผูกพันกัน อย่างแน่นแฟ้นนี้ ทำให้ชาวนาไม่สามารถพัฒนาตนเองให้เป็นชั้นพ่อค้าได้²

ความสัมพันธ์กับรัฐของชุมชนแถบนี้ เป็นความสัมพันธ์ซึ่งอยู่ในรูปแบบของการเสียส่วย ให้กับเมืองหลวง ซึ่งเป็นการเสียส่วยที่เป็นสิ่งของต่าง ๆ รวมถึงการเสียส่วยในรูปแบบที่เป็นสัตว์เลี้ยงด้วย ดังเช่นหลักฐานที่มีการส่งกระบือไปเป็นส่วยไปกรุงเทพฯ ของเมืองที่อยู่ในลุ่มน้ำมูลตอนล่างใน พ.ศ. 2402 คือ เมืองสุรินทร์ส่งไป 61 ตัว กองพระภักดีเมืองสุรินทร์ส่งไป 32 ตัว³ นอกจากนี้ยังมีข้อมูลว่า เมืองต่าง ๆ ในละแวกใกล้เคียงนี้ก็ส่งกระบือแทนส่วยเช่นเดียวกัน ดังเช่นใน พ.ศ. 2401 เมืองสุวรรณ ภูมิ อุบลราชธานี และเมืองรัตนบุรี ส่งกระบือไปเป็นส่วยเป็นจำนวนมาก⁴ โดยที่โคกระบือในสมัย รัชกาลที่ 4-5 มีราคาประมาณตัวละ 4-5 บาทซึ่งนับว่าเป็นสัตว์ที่มีมูลค่าสูงมาก ภาวะเช่นนี้ส่งผลต่อ การเลี้ยงและการค้าโคกระบือ เพราะส่วนเกินจากการผลิตหรือการเลี้ยงโคกระบือของชาวบ้านมี จำนวนไม่มากนัก หากต้องมาเสียส่วยอีกก็ต้องทำให้ชาวบ้านลำบากมากขึ้น อีกทั้งการส่งโคหรือ กระบือเป็นจำนวนมากแทนการเสียส่วยนั้น ทำให้ชาวบ้านต้องสูญเสียแรงงานในไร่นาเป็นจำนวนมาก อีกด้วย

2. การค้าโคกระบือ

การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435 นั้นมีรูปแบบการค้าและเส้นทางการค้า ที่สำคัญดังนี้

¹ปรีม มาลีหวล. (2549, 7 มกราคม). สัมภาษณ์โดย กิตติณิพนธ์ สิรินครภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 45 หมู่ที่ 13 ถนน สนิทนิคมรัฐ ตำบลท่าตูม อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์.

²ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. (2537). *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย*. หน้า 96.

³ธีรชัย บุญมาธรรม. (2526). *การเก็บส่วยในหัวเมืองฝ่ายลาวตะวันออกในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์*. หน้า 164.

⁴ประนุช ทรัพย์สาร. (2525). *วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย*. หน้า 96.

2.1 รูปแบบการค้า

รูปแบบการค้าโคกระปือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435 ที่สำคัญประกอบด้วยการซื้อขายในชุมชนและการไล่ต้อนไปขายยังต่างถิ่น ดังรายละเอียดดังนี้

2.1.1 การซื้อขายในชุมชน

ถึงแม้ว่าในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและบริเวณภาคอีสานก่อน พ.ศ. 2435 นั้น มีการค้าโคกระปือเกิดขึ้นแล้ว แต่การค้าสัตว์ดังกล่าวมักเป็นการไล่ต้อนไปค้าขายในต่างถิ่นแทบทั้งสิ้น เนื่องจากความต้องการโคกระปือในภูมิภาคอื่นโดยเฉพาะในภาคกลางนั้นมีจำนวนมากและถือว่าขาดแคลน มีไม่เพียงพอสำหรับการนำมาใช้เป็นแรงงานในการเพาะปลูก แต่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างแล้ว โคกระปือถือว่าเป็นสิ่งที่หาได้ง่ายและมีกันอยู่แทบทุกครัวเรือน ไม่มีความจำเป็นต้องซื้อหา จะมีอยู่บ้างเพียงแค่การเช่าหรือหยิบยืมหรือแลกเปลี่ยนกันเท่านั้น หากซื้อขายกันจริง ๆ ก็ได้ราคาน้อย¹ การค้าโคกระปือในชุมชนและท้องถิ่นจึงปรากฏน้อยมาก

2.1.2 การไล่ต้อนไปขายยังต่างถิ่น

หลังจากการเปิดประเทศให้มีการค้าเสรีกับต่างประเทศใน พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา โคกระปือนับเป็นแรงงานที่สำคัญของชาวนาในชนบทภาคกลางอยู่มาก ยิ่งชาวนามีการขยายพื้นที่การปลูกข้าวออกไปมากเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวให้มากขึ้น ความต้องการโคกระปือในการทำนาของชาวนาภาคกลางก็มีเพิ่มมากขึ้นเป็นทวีคูณ โคกระปือที่มีอยู่ในภาคกลางนั้นจึงไม่เพียงพอกับความต้องการของชาวนา การขาดแคลนโคกระปือของชาวนาในภาคกลางจึงมีอยู่เสมอ²

¹เสรี สุขवासุนะ. (2549, 25 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 44 หมู่ 13 ตำบลท่าตูม อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์.

²ชุมพล แนวจำปา. (2529). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468.

จากความขาดแคลนดังกล่าวจึงมีการส่งโคกระบือจากที่อื่น ๆ เข้าไปโดยเฉพาะจาก บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและที่ราบสูงโคราชส่วนอื่น ๆ¹ การส่งโคกระบือลงไปจำหน่ายยังภาคกลางนั้น จะกระทำโดย “นายฮ้อย” ซึ่งเป็นพ่อค้าชาวพื้นเมืองในท้องถิ่น และพ่อค้าชาว “ตองซู้”^{*} โดยด่อนลงไปเป็นฝูงใช้เวลาแรมเดือนหรืออาจจะหลายเดือน หลังจากจำหน่ายโคกระบือหมดแล้วนายฮ้อยเหล่านี้ จะซื้อสิ่งของซึ่งเป็นสินค้าสำเร็จรูปกลับขึ้นมายังท้องถิ่นของตน

ใน พ.ศ. 2419 ทางกรุงเทพฯ ได้มีสารตราไปยังเมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นศูนย์กลางของบริเวณลุ่มน้ำมูลและของภาคอีสาน โดยกำชับเกี่ยวกับระบบการค้าโคกระบือซึ่งจะผ่านบริเวณนี้ ลงไปยังหัวเมืองชั้นในว่า

...เมืองนครราชสีมาเป็นทางร่วมหัวเมืองลาวหัวเมืองเขมรฝ่ายตะวันออก ราษฎรไล่ด่อนฝูงโคกระบือลงไปจำหน่ายชายซื้อทางเมืองนครราชสีมาโดยมาก พระยานครราชสีมากรมการจะได้จัดตั้งที่ตำบลท่ารูปพรรณโคกระบือแล้วฤๅประการใดก็ยังหาได้มีใบบอกลงไปไม่ แลทางที่ราษฎรไล่โคกระบือเข้ามาทางเมืองนครราชสีมาได้มีที่ทางที่ตำบล ก็ให้เร่งจัดการ กำนัน อำเภอก็เสีย... อย่าให้ราษฎรไล่โคกระบือที่ยังไม่ได้ทำรูปพรรณไว้ แล้วเล็ดลอดลงแขวงลงไปได้เป็นอันตราย ตามท้องตราซึ่งมีขึ้นมาแต่ก่อน ถ้าได้ตั้งเมืองแล้วก็ตำบลก็ให้บอก ลงไป ณ กรุงเทพฯ แลตัวพิมพ์ซึ่งส่งขึ้นมามีครั้งก่อน 1,000 ฉบับนั้น เห็นว่าเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองรวม ราษฎรไล่ด่อนฝูงโคกระบือลงมาทางนี้โดยมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มตัวพิมพ์ขึ้นมาให้อีก 4,000 ฉบับ รวมที่ส่งขึ้นมาเป็น 5,000 ฉบับ ถ้าจะไม่พอ ก็ให้แต่งกรมการลงไปรับเอาตัวพิมพ์ขึ้นมาอีก...²

¹ ตรีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2527). การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2411-2475) ใน *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ. 2484*. หน้า 280.

^{*} เป็นชนกลุ่มหนึ่ง ชาวอีสานเรียกชาวตองซู้ว่า “กุลลา” หรือ “กุลล่า” เป็นชนกลุ่มน้อยที่อาศัยอยู่บริเวณชายแดนระหว่างไทยกับพม่า มีความชำนาญในการค้าขาย มักเข้ามาซื้อขายสินค้าในภาคอีสาน โดยประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าเร่ ประเภทของสินค้าที่ขายได้แก่ เครื่องทองเหลือง ผ้า และเครื่องประดับต่าง ๆ บางครั้งทำการซื้อโคกระบือเพื่อด่อนไปขายยังภาคกลางและเขมรด้วย ซึ่งชาวตองซู้จะมีที่อยู่ไม่เป็นหลักแหล่งนัก แต่มีบางส่วนที่แต่งงานและตั้งรกรากอยู่ในบริเวณที่เข้าไปทำการซื้อขาย

² สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 รล-มท. เล่ม 11. เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. เรื่องให้พระยานครราชสีมาตั้งกองท่ารูปพรรณโคกระบือ. (จ.ศ. 1238). (ไมโครฟิล์ม).

แม้จะไม่มีรายงานของการค้าโคกระบือเป็นตัวเลขแน่นอน แต่จากรายงานข้างต้น ประกอบกับรายงานต่าง ๆ ที่มีการกล่าวถึงการค้าโคกระบือที่ผ่านเมืองนครราชสีมาภายหลัง สนธิสัญญาเบาว์ริงนั้น เห็นได้อย่างชัดเจนว่ามีการเดินทางซื้อ-ขายโคกระบือกันอย่างคึกคัก¹

ในระยะเวลาที่โครงการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา และจะขยาย เส้นทางต่อไปในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างกำลังเริ่มต้นนั้น ความคาดหวังอย่างหนึ่งของสินค้าที่จะได้ บรรทุกรถไฟสายนี้ก็คือการขนส่งโคกระบือ ซึ่งคาดว่าจะทำรายได้ให้กับการรถไฟในปีหนึ่ง ๆ เป็น จำนวนมาก ดังที่นาย คาร์ล เบทเก ผู้ที่รับจ้างรัฐบาลสยามสำรวจเส้นทางรถไฟสายนี้ กล่าวถึง ความสำคัญของผลประโยชน์ที่รถไฟจะได้รับจากการขนส่งโคกระบือจากนครราชสีมาลงกรุงเทพฯ ว่า “...ในบันดาสินค้าซึ่งความเจริญของทางรถไฟจะอาศัยได้เป็นประจักษ์นั้น ก็คือเข้าแลโคกระบือซึ่ง เห็นว่าคงจะเป็นสินค้าใหญ่ได้...”²

2.2 เส้นทางการค้า

เส้นทางการค้าโคกระบือที่ “นายฮ้อย” มักใช้เดินทางและด้อนสัตว์ลงมายังมณฑล ขึ้นในและในภูมิภาคอื่นนั้น มีหลายทางด้วยกัน เช่น ทางดงพระยาไฟไปมักนำไปขายที่ปากเพรียว จังหวัดสระบุรี³ ทางดงพระยากลางมักนำโคกระบือลงไปขายที่อำเภอสนามแดง จังหวัดลพบุรี ส่วน ทางช่องตะโก ซึ่งเป็นช่องเขาระหว่างจังหวัดนครราชสีมาไปกบินทร์บุรีลงไปขายที่เมืองพนัสนิคม พนมสารคามและนครนายก ซึ่งเดิมลงไปทางช่องเสม็ดแต่ในระยะต่อมามักลงทางช่องตะโกเพราะ สะดวกกว่าและมีน้ำบริบูรณ์กว่าทางอื่น

“...ทางช่องตะโกนี้ได้เดินกันมากในจำนวนเจ้าของโคกระบือ มณฑลเหนือ ๆ และมณฑล ตะวันออก ด้อนลงมาเป็นฝูง ๆ ไปขายตามแขวงมณฑลปราจีน จนถึงมณฑลจันทบุรีแลมาทางมณฑล กรุงเก่าก็มี แลได้ทราบจากปลัดเมืองกระบินว่ามีโคกระบือตกมาจากเหนือในปีหนึ่งอยู่ในชนิดละ 15,000 ตัว ถึง 20,000 ตัว โคกระบือเหล่านี้บางพวกก็มาทางช่องตะโก บางพวกก็มาทางช่องเสม็ด ...”⁴

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ยบ.5.6/1. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวง โยธาธิการ. เรื่องรถไฟนครราชสีมา. (12 ก.ย. 107-25 ส.ค.119). (ไมโครฟิล์ม).

²แหล่งเดิม.

³สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ยบ.5.6/15. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวง โยธาธิการ. รายงานเรื่องทางรถไฟที่จะคิดสร้างขึ้นตั้งแต่เมืองนครราชสีมาถึงหนองคาย. (ก.ย.113). (ไมโครฟิล์ม).

⁴สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ยบ.5.6/1. แหล่งเดิม.

อีกทั้งยังมีการนำโคกระบือ ไปขายที่เขมรโดยผ่านช่องจอม จากจังหวัดสุรินทร์ไปยังศรีสะเกษด้วย ในการนำโคกระบือ ไปขายยังภาคกลางนั้นมักเรียกว่า “ไปไทย”¹ และโคกระบือที่นำไปขายนี้มักจะเป็นตัวผู้ เพราะต้องเก็บโคกระบือตัวเมียเอาไว้ทำพันธุ์

3. อุปสรรคในการผลิตและการค้าโคกระบือ

อุปสรรคในการผลิตและการค้าโคกระบือในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435 ที่สำคัญมีดังนี้

3.1 ด้านการผลิต

เนื่องจากการผลิตหรือการเลี้ยงโคกระบือของชาวบ้านในลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435 นั้น ส่วนใหญ่เป็นการเลี้ยงแบบยังชีพ ไม่มีการนำเทคนิควิธีหรือพัฒนาการเลี้ยงหรือการบำรุงพันธุ์เพื่อให้ได้ผลผลิตมากขึ้น อีกทั้งในลักษณะทางธรรมชาติของโคกระบือที่มีความสามารถในการขยายพันธุ์ได้น้อย คือ 3 ปีให้ลูกเพียง 2 ตัว² ปริมาณความต้องการจึงไม่สัมพันธ์กับการผลิต ทำให้การขยายตัวของการผลิตและการค้าโคกระบือนั้นเป็นไปอย่างจำกัด

3.2 ด้านการค้า

อุปสรรคของการค้าโคกระบือในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435 ที่สำคัญประกอบด้วย

3.2.1 ภาษีอากร

การเปลี่ยนแปลงในการเก็บส่วยและค่านาจากที่เคยเก็บเป็นสิ่งของมาเก็บเป็นตัวเงินโดยเฉพาะอย่างยิ่งนับตั้งแต่ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ส่วยและค่านาที่เก็บไปจากบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้นเป็นตัวเงินเกือบทั้งสิ้น การเปลี่ยนแปลงในการเก็บส่วยและค่านาดังกล่าวก็เป็นตัวเร่งอันหนึ่งที่ทำให้ราษฎรต้องทำการเพิ่มผลผลิตให้ได้มากขึ้น

¹โท มณีวงษ์. (2549, 29 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิริทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 45 หมู่ที่ 3 บ้านค้อ ตำบลคอนกาม อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ.

²เสรี สุขवासุนะ. (2549, 25 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิริทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 44 หมู่ 13 ตำบลท่าตูม อำเภوتاตูม จังหวัดสุรินทร์.

3.2.2 โจรผู้ร้าย

อุปสรรคที่สำคัญประการหนึ่งของการขยายตัวทางการค้าของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและบริเวณอื่น ๆ ในมณฑลใกล้เคียงก็คือปัญหาจากโจรผู้ร้ายซึ่งเกิดขึ้นมาก โดยเริ่มตั้งแต่การลักทรัพย์สิ่งของ ตลอดจนไปจนถึงการปล้นฆ่าขบวนพ่อค้าที่นำสินค้าไปค้าขายแลกเปลี่ยนในท้องที่ต่าง ๆ ที่อยู่ไกลออกไป จากใบบอกของหัวเมืองต่าง ๆ ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างนั้นแสดงให้เห็นถึงความไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยทางด้านการปกครอง โดยเฉพาะการลักขโมยโคกระบือและการปล้นฆ่าขบวนพ่อค้านั้นมีอยู่ทั่วไป เจ้าของต้องรับภาระหนักในการพยายามดูแลทรัพย์สินและโคกระบือของตัวเองให้รอดพ้นจากการถูกลักขโมย

ปัญหาการลักขโมยทรัพย์สินของรวมทั้งโคกระบือนั้น เป็นอุปสรรคสำคัญอย่างหนึ่งในการประกอบอาชีพของราษฎร แต่อุปสรรคสำคัญของการติดต่อค้าขายของบรรดาพ่อค้าก็คือการที่พ่อค้ามักจะถูกโจรปล้นฆ่าในระหว่างทาง อย่างเช่นในปี พ.ศ.2427 มีรายงานจากข้าหลวงที่เมืองอุบลราชธานีว่า พ่อค้าจีนคนหนึ่งได้คุมสินค้าของป่าต่าง ๆ บรรทุกเรือ 6 ลำ ประมาณ 300 หาบเศษ และเงินตรา 60 ชั่งเศษ (4,800 บาทเศษ) เพื่อเดินทางไปค้าขายยังเมืองนครราชสีมาซึ่งปฏิบัติอยู่เป็นประจำ ปรากฏว่าเมื่อใกล้จะถึงท่าช้าง ซึ่งเป็นบริเวณจอดเรือของบรรดาพ่อค้าที่ไปตามลำแม่น้ำมูลนั้น มีผู้ร้ายประมาณ 20 คนเศษ ถืออาวุธเข้าปล้นพ่อค้าจีนถึงแก่ความตาย คนร้ายได้เก็บเอาอระมาต (นอแรด) งาช้าง ไหม และเงินตราของพ่อค้าจีนไป¹

...ธรรมเนียมจีนไทย ซึ่งบรรทุกสินค้าออกจากเมืองอุบลราชธานีไปเมืองนครราชสีมาปีละสองครั้ง ฤดูฝนบรรทุกไปทางเรือ ฤดูแล้งบรรทุกเกวียนไปทางบก มีผู้ร้ายปล้นชิงเจ้าของถึงแก่กรรมเนื่อง ๆ จีนไทยค้าขายหวาดหวั่นกลัวเล้าลือเป็นอันมาก ฤดูแล้งนี้ไม่มีผู้ใดอาจบรรทุกสินค้าไปเมืองนครราชสีมา แต่เกวียนคั้งค้างอยู่เมืองอุบลราชธานีประมาณ 500 เศษ ผู้ร้ายมั่วสุมกันชุกชุมอยู่ในป่าแขวงเมืองศีลเกษ เมืองสุวรรณภูมิ เมืองพิมาย เมืองภูไทสง เมืองสุรินทร์ เมืองนครราชสีมา แลเมืองต่าง ๆ ...²

ดังนั้นความเจริญก้าวหน้าของการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างจึงเป็นไปอย่างจำกัด เพราะถึงแม้จะมีจำนวนพ่อค้าและปริมาณการค้าขายเพิ่มมากขึ้น แต่การค้าดังกล่าวก็เป็นไปในลักษณะหวาดระแวง ทำได้ไม่เต็มที่ นักเนื่องจากปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม และเป็นอุปสรรคต่อการค้าอย่างยิ่ง

¹ชุมพล แนวจำปา. (2547). *ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468*.

หน้า 18.

²แหล่งเดิม.

จากที่กล่าวมาข้างต้นสรุปได้ว่า ก่อน พ.ศ.2435 การผลิตหรือการเลี้ยงโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างนั้นมีจุดประสงค์เพื่อการใช้แรงงานในด้านเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลักเป็นสำคัญ การเลี้ยงเพื่อบริโภคและเพื่อการค้าขายนั้นเป็นจุดประสงค์รอง ซึ่งการเลี้ยงโคกระบือของชาวบ้านนั้นถือได้ว่าเป็นการช่วยผ่อนปรนภาระจากการต้องเสียส่วยให้รัฐได้อีกทางหนึ่ง ชาวบ้านแถบนี้โดยส่วนใหญ่แล้วจะเลี้ยงจำนวนโคกระบือไว้แทบทุกครัวเรือน แต่จะมีมากหรือน้อยนั้นขึ้นอยู่กับฐานะและกำลังในการเลี้ยง พันธุ์โคกระบือที่เลี้ยงมักเป็นพันธุ์พื้นเมือง และเป็นการเลี้ยงแบบไม่มีเทคนิควิธีอะไรมากนัก เคยเลี้ยงกันมาอย่างไรก็ทำตามกัน ไม่มีการปรับปรุงหรือบำรุงพันธุ์

การค้าโคกระบือในแถบนี้มีสองรูปแบบด้วยกันคือ การซื้อขายในท้องถิ่นซึ่งมีปริมาณการค้าลักษณะนี้มีน้อยมาก เนื่องจากโคกระบือเป็นสินค้าที่มีอยู่แล้วทุกครัวเรือน ต่างจากการค้าแบบทางไกลที่นำโคกระบือไปขายยังต่างถิ่น โดยพ่อค้าที่เรียกว่า “นายฮ้อย” ซึ่งมักจะรับซื้อและรับฝากโคกระบือจากชาวบ้านเพื่อต้อนไปขายยังมณฑลขึ้นใน และมีบางส่วนที่ไปขายยังต่างแดน เช่น พม่าและเขมร เป็นต้นโดยเฉพาะในช่วงหลังจากที่รัฐทำสนธิสัญญากับต่างชาติใน พ.ศ. 2398 มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวในภาคกลางเป็นจำนวนมาก ทำให้การค้าโคกระบือคึกคักไปด้วย เนื่องจากเป็นสินค้าซึ่งเป็นแรงงานหลักการทำนา และมีมากในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างนี้ เมื่อมีโครงการที่จะสร้างทางรถไฟมาในบริเวณลุ่มน้ำมูลนี้ ถึงกับมีการคาดการณ์ว่าโคกระบือจะเป็นสินค้าสำคัญที่จะสร้างประโยชน์ให้การรถไฟได้

จากการค้าขายโคกระบือที่มีมาอย่างสม่ำเสมอ ใน พ.ศ.2419 รัฐได้เข้ามาควบคุมดูแลการค้าสัตว์ประเภทนี้อย่างเป็นทางการ โดยการจัดทำตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์ เพื่อความสะดวกในการค้าขาย และการตรวจสอบ อีกทั้งป้องกันการลักขโมย แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นจุดประสงค์หลักของการเข้าควบคุมของรัฐครั้งนี้ก็คือ เพื่อรายได้จากการเก็บภาษีของการค้าประเภทนี้ที่มีความคึกคักอย่างมากนั่นเอง แต่การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อน พ.ศ. 2435 ก็เป็นไปในลักษณะที่ทำได้อย่างไม่เต็มที่นัก เนื่องจากสินค้าประเภทโคกระบือที่มีลักษณะดีนั้นมีจำนวนน้อยไม่สอดคล้องกับความต้องการของตลาด เนื่องจากข้อจำกัดทางธรรมชาติของสัตว์ และการขาดการปรับปรุงและบำรุงพันธุ์ที่ดีตลอดจนขาดการดูแลอย่างทั่วถึงจากรัฐ ทำให้เกิดปัญหาการขาดโรคภัยจากการค้า และปัญหาโจรผู้ร้ายที่ชุกชุม ทำให้การค้าโคกระบือในช่วงระยะเวลาดังกล่าวเป็นไปอย่างจำกัด

บทที่ 4

การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2535

การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างตั้งแต่ พ.ศ. 2435 - 2534 มีรูปแบบการค้าที่มีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น อันเนื่องมาจากปัจจัยต่าง ๆ อาทิเช่น การพัฒนาระบบโครงสร้างพื้นฐานด้านการคมนาคม นโยบายของภาครัฐที่ส่งเสริมการค้าและการผลิตโคกระบือ การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและเศรษฐกิจโดยรวมของประเทศ ปัจจัยเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างเกิดการเปลี่ยนแปลงพัฒนาและมีความหลากหลายมากขึ้น ซึ่งในบทนี้จะได้กล่าวถึงปัจจัย รูปแบบ และพัฒนาการการค้า รวมถึงผลกระทบและอุปสรรคที่เกิดขึ้นจากรูปแบบการค้าต่าง ๆ ดังกล่าว

ปัจจัยที่มีผลต่อการค้าโคกระบือ

การค้าโคกระบือในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2535 ได้รับการพัฒนาขึ้นเป็นลำดับทั้งในด้านปริมาณการค้าและรูปแบบการค้า โดยปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างได้รับการพัฒนามีดังนี้

1. ปัจจัยภายนอก

ปัจจัยสำคัญภายนอกที่มีส่วนส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวของการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435-2535 นั้นประกอบด้วย

1.1 การพัฒนาของระบบขนส่ง

เนื่องจากระบบขนส่งและวิธีการขนส่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีส่วนช่วยให้การขยายตัวทางด้านการค้ามีมากขึ้น เพราะความสะดวกของการคมนาคมที่ส่วนช่วยให้ต้นทุนในการขนส่งถูกลง อาทิเช่น ในพื้นที่ที่มีเส้นทางคมนาคมทางน้ำเช่น แม่น้ำ ลำคลอง ต้นทุนในการขนส่งย่อมมีราคาถูกกว่าการขนส่งทางบก¹ ดังนั้นระบบขนส่งและค่าขนส่งจึงเป็นปัจจัยหนึ่งของการกำหนดทิศทางการค้าของแต่ละภูมิภาค

ถึงแม้ว่าในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างจะมีแม่น้ำสาขาสายต่าง ๆ ที่ไหลลงสู่แม่น้ำมูลเป็นจำนวนมาก แต่แม่น้ำเหล่านี้สามารถใช้ประโยชน์ในการคมนาคมได้เพียงฤดูน้ำหลากเท่านั้น อีกทั้งแม่น้ำเหล่านี้ยังเป็นแม่น้ำสายสั้น ๆ ที่ไม่ได้เชื่อมต่อกัน และไม่ได้เชื่อมต่อกับพื้นที่ที่เป็นตลาดการค้าโดยตรง

¹ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. (2524). เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์. หน้า 135.

จากสภาพการคมนาคมที่ยากลำบากทำให้การผลิตของบริเวณแถบนี้ก่อนการพัฒนา ระบบขนส่งยังคงเป็นการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพอยู่มาก และหากจะมีการค้าเกิดขึ้นบ้าง ก็มักจะเป็นการค้า ขาระหว่างบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างกับบริเวณลุ่มน้ำโขงหรือกับแถบกัมพูชาซึ่งใช้การขนส่งผ่าน แม่น้ำโขง มากกว่าจะติดต่อค้าขายกับพื้นที่ภาคกลางของประเทศที่การขนส่งเป็นไปด้วยความ ยากลำบากมากกว่า การพัฒนาของระบบขนส่งในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างที่สำคัญและส่งผลให้เกิด การเปลี่ยนแปลงทางการค้าโคกระบือในบริเวณดังกล่าวระหว่าง พ.ศ. 2435 – 2535 มีด้วยกัน 2 ประเภท คือ

1.1.1 การพัฒนาเส้นทางรถไฟ

เพื่อพัฒนาประเทศให้ทันสมัยและมีความพร้อมในด้านการแข่งขันทางเศรษฐกิจกับ ต่างประเทศ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้มีการพัฒนาระบบขนส่ง ทางรถไฟขึ้น โดยทางรถไฟสายแรกของประเทศคือสายกรุงเทพฯ-สมุทรปราการ และด้วยจุดประสงค์ ของรัฐบาลที่ต้องการช่วงชิงผลประโยชน์ทางการค้ากับฝรั่งเศส¹ จึงมีโครงการสร้างทางรถไฟไปยังภาค อีสาน โดยเริ่มต้นจากสาย กรุงเทพฯ – อยุธยา ในช่วง พ.ศ. 2540 เนื่องจากในขณะนั้นฝรั่งเศส กำลังขยายอิทธิพลเข้ามายังหัวเมืองลาวและเขมร พร้อมกับแสดงท่าทีคุกคามหัวเมืองทางภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ ยิ่งทำให้รัฐบาลต้องเร่งพัฒนาเส้นทางรถไฟเพื่อเหตุผลทางยุทธศาสตร์และการ ปกครองมากกว่าผลประโยชน์ทางการค้า จึงได้ขยายเส้นทางรถไฟถึงนครราชสีมาใน พ.ศ. 2443 ซึ่งใน ระยะที่โครงการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา กำลังเริ่มต้นนั้น ความคาดหวังอย่างหนึ่งของ สีนคำที่จะได้บรรทุกรถไฟสายนี้ก็คือ การขนส่งโคกระบือ ซึ่งคาดว่าจะทำรายได้ให้กับการรถไฟปีหนึ่ง ๆ เป็นจำนวนมาก²

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลไทยได้เจรจากับฝรั่งเศสใน การพัฒนาเศรษฐกิจและเส้นทางคมนาคมร่วมกัน โดยฝรั่งเศสต้องการให้ไทยสร้างทางรถไฟไป เชื่อมต่อกับเส้นทางรถไฟในเขตอินโดจีนของตน³ จึงเป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่รัฐบาลได้ตัดสินใจสร้างทาง รถไฟขยายไปยังบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง โดยเส้นทางรถไฟได้ขยายถึงสุรินทร์ใน พ.ศ. 2469 ขยายถึง

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 ม.1/7. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องความเห็นบำรุงสินค้าในมณฑลนครราชสีมาและเรื่องจะทำรถไฟไปมณฑลอีสาน. (30 มี.ค. 2453-15 พ.ค.2454). (ไมโครฟิล์ม).

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ยธ.5.6/1. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวง โยธาธิการ. เรื่องรถไฟนครราชสีมา. (12 ก.ย. 107-25 ส.ค.119). (ไมโครฟิล์ม).

³กรมศิลปากร. (2532). คู่มือแนะนำเอกสารจดหมายเหตุจังหวัดอุบลราชธานี (เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ – รัชกาลที่ 7). หน้า 90.

ศรีสะเกษใน พ.ศ. 2471 และขยายถึงอุบลราชธานีใน พ.ศ. 2473 ซึ่งทั้งโครงการใช้งบประมาณทั้งสิ้น 15,326,099.97 บาท¹ สามารถย่นระยะเวลาในการเดินทางและการขนส่งสินค้าจากบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างไปยังภาคกลางได้ จากเดิมใช้เวลาเดินทางจากจังหวัดอุบลราชธานีถึงนครราชสีมาใช้เวลา 12-15 วันและหากเดินทางทางเรือในแม่น้ำมูลขาขึ้นใช้เวลา 25-30 วัน และขาล่องใช้เวลา 15 วัน² เปลี่ยนเป็นการใช้เวลาเดินทางด้วยรถไฟซึ่งใช้เวลาเพียง 1 วัน ซึ่งเหตุผลสำคัญที่รัฐบาลขยายเส้นทางรถไฟสายนี้เนื่องจาก ผลกำไรจากรายได้ของกิจการรถไฟหรือกรรมรถไฟหลวงในขณะนั้นมีเป็นจำนวนมากเป็นที่น่าพอใจ และรัฐบาลคาดหวังว่าการขยายเส้นทางรถไฟไปยังพื้นที่ห่างไกลอาจทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้น เป็นการส่งเสริมเศรษฐกิจของประเทศในด้านการส่งออกอีกทางหนึ่งด้วย³ รวมถึงจำนวนประชาชนบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น โดยใน พ.ศ. 2458 มี 901,341 คน ใน พ.ศ. 2462 เพิ่มขึ้นเป็น 976,478 คน เมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่มณฑลนครราชสีมาหรือบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนมีจำนวนประชากรใน พ.ศ. 2458 เพียง 550,169 คนและใน พ.ศ. 2462 เพิ่มขึ้นเป็น 591,084 คน⁴ แต่เหตุผลในด้านความมั่นคงก็ยังเป็นเหตุผลสำคัญของการขยายเส้นทางรถไฟในบริเวณแถบนี้ด้วย

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการขยายตัวของเส้นทางรถไฟสายอีสานจากกรุงเทพฯมายังบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างตั้งแต่ พ.ศ. 2443-2473 นั้น มีส่วนส่งเสริมให้การขนส่งและการค้าขายระหว่างภาคกลางกับบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างสะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น แต่ด้วยเหตุผลหลักของรัฐบาลของการขยายเส้นทางรถไฟในบริเวณแถบนี้ในระยะหลังที่มุ่งเน้นผลทางความมั่นคงของประเทศมากกว่าผลทางด้านอื่น การรถไฟหลวงจึงไม่ใส่ใจงานด้านการขนส่งสินค้าเท่าที่ควร ไม่มีแผนการใด ๆ ที่จะวางอัตราค่าระวาง* ที่เหมาะสมเพื่อกระตุ้นการผลิตและการค้า ซึ่งมีรายงานว่า การขนส่งทางรถไฟต้องค่าระวางสูงจนเป็นอุปสรรคขัดขวางการขนส่งสินค้าทางรถไฟ ทั้งยังไม่มีการจัดตั้งสินค้าให้เพียงพอกับปริมาณของสินค้าด้วย⁵ ค่าระวางที่สูงนั้นนอกจากเป็นอุปสรรคในการขนส่งสินค้า

¹รถไฟ, กรม. (2512). *การรถไฟแห่งประเทศไทย พ.ศ. 2439-2512*. หน้า 184. (อ้างอิงจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.พ.ท. 2/17 จดหมายเหตุแห่งสภาเผยแผ่พาณิชย์. ฉบับที่ 37 กรกฎาคม พ.ศ. 2473.)

²เดิม วิชาคย์พจนกิจ. (2530). *ประวัติศาสตร์อีสาน*. หน้า 150.

³วิทยา ปานะบุตร. (2527). *พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินกับงานด้านการสื่อสารคมนาคม (พ.ศ. 2460-2475)*. หน้า 38.

⁴ชุมพล แนวจำปา. (2529). *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468*. หน้า 315-316.

* ค่าระวาง เป็นอัตราค่าขนส่งสิ่งของหรือสินค้าที่มากับรถไฟ รถยนต์ เรือ ฯลฯ ซึ่งสิ่งของหรือสินค้านั้นแต่ละชนิดมีค่าระวางไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับน้ำหนักหรือมูลค่าของสิ่งของหรือสินค้านั้น ๆ

⁵ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. (2524). *เศรษฐกิจศาสตร์กับประวัติศาสตร์*. หน้า 192.

ที่สำคัญแล้ว ยังเป็นตัวกำหนดประเภทของสินค้าด้วย กล่าวคือ สินค้าที่มีราคาสูงเท่านั้นที่มีโอกาสเข้าสู่ตลาดการค้าโดยผ่านเส้นทางรถไฟ โคกระบือก็เป็นสินค้าอีกประเภทหนึ่งที่ได้รับผลกระทบจากการขนส่งทางรถไฟเช่นเดียวกัน

1.1.2 การคมนาคมทางรถยนต์

การคมนาคมขนส่งที่สำคัญในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างก่อนมีเส้นทางรถไฟได้แก่ทางเกวียนและทางเรือ¹ ซึ่งการเดินทางทางเรือโดยผ่านแม่น้ำมูลนั้น สามารถเดินเรือได้เพียงฤดูน้ำมาก ซึ่งมีระยะเวลาประมาณ 3 เดือนเท่านั้น อีกทั้งระยะเวลาในการเดินทางก็ใช้เวลานาน ซึ่งการเดินทางจากอุบลราชธานีถึงท่าช้าง (นครราชสีมา) ใช้เวลาประมาณ 28-30 วันโดยเรือถ่อ² ดังนั้นการเดินทางที่สามารถใช้ได้ตลอดปีคือการเดินทางทางบกโดยใช้เกวียน ซึ่งมีความยากลำบากมาก เพราะเส้นทางคมนาคมในขณะนั้นยังไม่ได้มีการพัฒนา โดยการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังอุบลราชธานีซึ่งเป็นส่วนปลายของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างในเวลานั้น ต้องใช้ระยะเวลาถึง 2 เดือนกว่า (77 วัน)³ หรือหากคิดเฉพาะการเดินทางจากนครราชสีมา(ลุ่มน้ำมูลตอนบน) ถึงอุบลราชธานีก็ต้องใช้เวลาประมาณ 12-15 วัน⁴ อีกทั้งสภาพของเส้นทางคมนาคมก็เป็นอุปสรรคต่อการเดินทางเป็นอย่างมาก เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่ยังคงเป็นป่าโปร่งมีไม้เต็งรังเป็นพื้น⁵ นอกจากนั้นยังมีลำห้วย ลำธารที่มีน้ำตลอดปีพอเลี้ยงสัตว์

พาหนะในฤดูแล้ง แต่บางแห่งไม่สะดวก น้ำตื้นเขินหรือขาดเป็นตอน⁶ ทำให้ลำห้วยลำธารดังกล่าวเป็นพื้นที่กีดขวางและเป็นอุปสรรคต่อการเดินทางเกวียน โดยเฉพาะการเดินทางเกวียนช่วงฤดูฝนเดินทางไม่ได้ แต่ถ้าเป็นฤดูแล้งสามารถเดินทางได้แต่ล่าช้ามาก ดังรายงานการตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2458 ที่กล่าวว่า

¹ไพฑูรย์ มีกุล. (2534). เอกสารขึ้นต้นเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2428-2465. หน้า 111.

²พระยาสุนทรพิพิธ. (2515). บันทึกความจำ (2) เมื่อเป็นเลขาธิการมณฑลอีสาน (อุบล). หน้า 142-143.

³เกื้อกุล ยืนยงอนันต์. (2520). การพัฒนาคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 30.

⁴พระยาสุนทรพิพิธ. (2516). บันทึกความจำ (4) เมื่อเป็นปลัดมณฑลอุบลราชธานี. หน้า 254-257.

⁵สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. สบ. 2.47/69. เอกสารส่วนบุคคล. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต. (24 พ.ค. 2470).

⁶สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 กส. 5/534. เอกสารกรมราชเลขาธิการ ราชการที่ 6. กระทรวงเกษตราธิการ. เรื่องมณฑลอุบลยื่นรายงานแผนกเกษตร ประจำปี พ.ศ. 2460.

...การบำรุงมณฑลอุบลนั้นข้อสำคัญอยู่ที่คมนาคม ในเวลานี้การเดินทางบกนั้นลำบากและช้านานมาก ถ้าจะกราบบังคมทูลตัวอย่างการเดินทางไปรษณีย์ก็พอจะทอดพระเนตรเห็นได้คือ จากระราชสีมาไปบุรีรัมย์ สุรินทร์ รัตนบุรี ศรีสะเกษ อุบล ใช้เวลา 22 วัน แต่ไปรษณีย์นั้นใช้คนแบกถุงเดินไป ซึ่งเร็วกว่าเกวียนมาก แปลว่าการไปมาธรรมดาซ้ำยิ่งกว่านี้ แล้วค่าใส่หุ้ยก็แพงจัด...¹

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงปัญหาเส้นทางคมนาคมทางบกในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างกับหัวเมืองอื่น ๆ นั้น ยังมีอุปสรรคเพราะสภาพภูมิประเทศมีแม่น้ำ ห้วย หนอง เมื่อถึงฤดูฝนการติดต่อกับมณฑลอื่น ๆ จึงถูกตัดขาดไป หากจะติดต่อกันได้ก็ในช่วงฤดูแล้งเท่านั้น อีกทั้งโดยทั่วไปสภาพเป็นป่าและบางแห่งเป็นทราย ทำให้การติดต่อถึงกันล่าช้าและส่งผลให้ผลผลิตและการค้าของชาวบ้านเป็นไปอย่างจำกัดเพราะไม่มีเส้นทางคมนาคมที่สะดวกเพื่อขนส่งสินค้าไปขายยังบริเวณอื่น ๆ²

ในช่วงก่อนการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การขนส่งโคกระบือทางรถยนต์มีส่วนช่วยอำนวยความสะดวกรวดเร็วในการขนส่งได้มากกว่าการขนส่งประเภทอื่นๆ ซึ่งรถยนต์หนึ่งคันสามารถบรรทุกโคได้ 10 ตัว บรรทุกกระบือได้ 8 ตัว และเสียค่าใช้จ่ายในการขนส่งในระยะทาง 100 กิโลเมตร ประมาณ 35-40 บาทต่อสัตว์ 1 ตัว ซึ่งนับว่าเป็นค่าใช้จ่ายที่สูงกว่าการขนส่งทางอื่นมาก แต่ในด้านความสะดวกรวดเร็วนั้นดีกว่าทางอื่น ซึ่งอัตราค่าจ้างบรรทุก เช่น จากระราชสีมาถึงกรุงเทพฯ ประมาณ 800 บาท สระบุรีถึงกรุงเทพฯ ประมาณ 550 บาท ต่อการบรรทุก 1 คันรถ คือ โค 10 ตัวหรือกระบือ 8 ตัว³ อย่างไรก็ตามการขนส่งโดยทางรถยนต์ในขณะนั้นยังไม่เป็นที่แพร่หลายนัก

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. สบ. 1/15. เอกสารส่วนบุคคล. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ. เรื่องรายงานตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลภาคพายัพ พ.ศ.2458. (15 ต.ค.-10 ม.ค. 2458).

²วิลาศ โทธิสาร. (2536). รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484. หน้า 76.

³อดิณัฐ พรหมศิริ. (2502). การค้าโคและกระบือในตลาดกรุงเทพฯ. หน้า 42.

ภาพประกอบ 5 ทางหลวงหมายเลขที่ 24 (โชคชัย-เดชอุดม) ช่วงพื้นที่ของอำเภอบราสาท จังหวัดสุรินทร์
ประมาณ พ.ศ. 2500 – 2503

ที่มา: ทางหลวง. (2549). (online).

ใน พ.ศ. 2503 ภาครัฐมีทางหลวงแผ่นดินความยาวรวมกัน 4,690 กิโลเมตร แต่มีสภาพเป็นถนนลูกรังและดินถึงร้อยละ 94.7 เป็นถนนคอนกรีตและลาดยางเพียง 250 กิโลเมตรหรือร้อยละ 5.3 เท่านั้น¹ การขนส่งในอีสานก่อนใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจจึงใช้เกวียนเป็นหลัก และส่วนมากใช้ได้เฉพาะฤดูแล้ง ส่วนการขนส่งทางเรือก็ใช้ได้เฉพาะพื้นที่ซึ่งอยู่ติดแม่น้ำสายใหญ่น้ำหลาก และในฤดูน้ำหลากเท่านั้น

เมื่อมีการสร้างถนนเพิ่มขึ้นตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติด้วยเหตุผลทางการเมือง รัฐบาลพยายามมุ่งเน้นการพัฒนาทางเศรษฐกิจและต้องการลดต้นทุนการขนส่ง ถนนคอนกรีตถนนลาดยางและถนนลูกรังก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว² มีเครือข่ายเชื่อมชุมชนกับเมือง เมืองกับเมืองและชุมชนกับชุมชนอย่างกว้างขวาง รอยนตึ้ในภาคอีสานเพิ่มขึ้นจาก 453 คันใน พ.ศ. 2480 มาเป็น 565,426 คันใน พ.ศ. 2536 หรือเพิ่มขึ้นเป็น 1,248 เท่า อัตราส่วนประชากร 10,856 คน ต่อ

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544. หน้า 209.

² แหล่งเดิม. หน้า 209-210.

รถยนต์ 1 คันใน พ.ศ. 2480 มาเป็น 37 คันต่อรถยนต์ 1 คันใน พ.ศ. 2536¹ ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างมาก คือ ค่าขนส่งถูกลง

จากข้อมูลข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการคมนาคมทางบกโดยเฉพาะทางรถยนต์ได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะหลังจากการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 ใน พ.ศ. 2504 การคมนาคมทางรถยนต์ของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีความสะดวกสบายขึ้น เอื้ออำนวยต่อการค้าและการขนส่งสินค้า ซึ่งรวมไปถึงสินค้าประเภทโคกระบือด้วย

1.2 นโยบายของรัฐบาล

เมื่อทางกรุงเทพฯ มีโครงการที่จะสร้างทางรถไฟมายังมณฑลอีสานนั้น ข้าหลวงเทศาภิบาลและเจ้าหน้าที่อื่น ๆ ได้รับการกำชับให้จัดหาสินค้าสำหรับป้อนทางรถไฟให้เพียงพอเมื่อการสร้างทางรถไฟเสร็จสมบูรณ์ อีกทั้งมีการวางแผนทำบัญชีการค้าขายและประเภทของสินค้า เพื่อตรวจสอบและประโยชน์ในการค้า ดังข้อความในหนังสือราชการที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมีไปถึงข้าหลวงมณฑลนครราชสีมาใน พ.ศ. 2435 ว่า

...ทั้งการที่ข้าหลวงจะคิดพูนบำรุงการค้าขายไร่นาให้เจริญขึ้นอีกก็มีมาก แต่ผลความเจริญอันนี้จะปรากฏได้โดยยาก เว้นไว้แต่ข้าหลวงจะคิดเตรียมไป แต่เวลานี้คือให้รู้บัญชีจำนวนรายสิ่งสินค้าเข้าออก บัญชีจำนวนนาสวน แลการค้าขายต่าง ๆ ในเมือง แลตรวจสอบไปทุก ๆ ปี ถ้าสินค้าแลไร่นาพืชผลมากขึ้นปีละเท่าใด ๆ ก็จะได้เห็นความเจริญที่ข้าหลวงได้ทำให้แก่บ้านเมืองและพระราชทรัพย์ได้โดยลำดับไป...²

ความพยายามของรัฐบาลในการที่จะเร่งให้ราษฎรได้เพิ่มปริมาณในการผลิตของตนเองที่สำคัญอีกวิธีหนึ่งคือ การลดภาระการเกณฑ์แรงงานราษฎรลง เพื่อให้ราษฎรมีเวลาทำการผลิตมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันการเปลี่ยนจากแรงงานเป็นเงินตรานั้นก็เป็นการดึงเอาราษฎรไปผูกพันกับระบบเงินตรามากขึ้นด้วย การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้คือ “ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์จ้างใน

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ช่อวายุภักตร์. (1995). รายงานการวิจัยเรื่องบทบาทยานยนต์ญี่ปุ่นในการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (อ้างอิงจาก สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544. หน้า 521.)

² สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.46/1. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องหนังสือราชการมหาดไทย บอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา. วันที่ 20 มิถุนายน ร.ศ. 111. (ไมโครฟิล์ม).

มณฑลต่าง ๆ ร.ศ. 119¹ โดยผู้ถูกเกณฑ์ที่ต้องเสียส่วยหรือเงินค่าราชการ ทางมณฑลจะลดค่าส่วยหรือเงินค่าราชการตามอัตราค่าเกณฑ์จ้างที่ต้องนำมารับใช้ราชการให้แทนเงินค่าจ้างก็ได้

ความพยายามจากส่วนกลางในการเร่งให้มีการผลิตเพื่อการค้านี้ได้กระทำอยู่ตลอดเวลาของการเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่นั้นนอกจากเพื่อแก้ปัญหาการควบคุมจำนวนไพร่แล้ว จุดมุ่งหมายที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เพื่อปรับโครงสร้างทางสังคมให้เหมาะสมกับโครงสร้างทางเศรษฐกิจแบบใหม่ที่เกิดขึ้นเนื่องจากสนธิสัญญาเบาว์ริง ดังนั้นทิศทางการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมจึงเป็นไปในทางที่จะเอื้ออำนวยต่อระบบเศรษฐกิจแบบการค้าที่กำลังเติบโตขึ้น²

ในช่วงของการผลิตตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึง พ.ศ. 2500 การผลิตในเขตลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำส่วนอื่น ๆ ของภาคอีสานยังคงเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ ถ้ามีเหลือจึงขายหรือนำไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าประเภทอื่น อาชีพหลักได้แก่การทำนา ปลูกสัตว์และอาชีพรองอื่น ๆ

ในเขตลุ่มน้ำมูล การผลิตข้าวเป็นกิจกรรมการผลิตหลัก การปลูกพืชพาณิชย์ในระยะแรกนี้ยังไม่มี การใช้เทคโนโลยีเข้าช่วยอย่างในปัจจุบัน การค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่าง ๆ อยู่ในมือของพ่อค้าคนไทยอีสาน ส่วนมากเป็นการค้าข้าว เหลือ ของป่า ปลาและเครื่องอุปโภคบริโภคต่าง ๆ โดยอาศัยเรือล่องไปตามลำน้ำ บ้างก็เป็นเกวียนหรือใช้แรงคนหาบของไปขาย ซึ่งจากบันทึกของ เจมส์ แมคคาร์ธี ที่ได้เดินทางสำรวจหัวเมืองบริเวณนี้ ได้กล่าวถึงความหนาแน่นของขบวนสินค้าที่บรรทุกมากับกองเกวียนนับร้อย โดยมาหยุดแวะพักระหว่างทางที่เมืองนครราชสีมา (บริเวณด้านหลังอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี) ก่อนเดินทางต่อไปค้าขายยังภาคกลาง โดยกิจกรรมการค้าที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือการค้าโคกระบือของนายฮ้อย ซึ่งส่วนมากจะต้อนโคกระบือไปขายในภาคกลาง³

การผลิตในช่วง พ.ศ. 2501 จนถึงปัจจุบันมีลักษณะที่เป็นการผลิตเพื่อการพาณิชย์มากยิ่งขึ้น ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการขยายตัวในด้านการเกษตรได้แก่ การเพิ่มขึ้นของจำนวน

¹“พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ.119” ราชกิจจานุเบกษา, 17 (13 มกราคม 119) : 594-595. และ “ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์จ้างในมณฑลต่าง ๆ ร.ศ. 119” ราชกิจจานุเบกษา, 17 (24 กุมภาพันธ์ 119) : 680. (อ้างอิงจาก ชุมพล แนวจำปา. (2529). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468. หน้า 133.)

²ชุมพล แนวจำปา. (2529). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468. หน้า 134.

³วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์, สุวิทย์ ธีรศาสตร์, และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (พ.ย. 34 – เม.ย. 35). การเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรมและการพัฒนาทางการเมืองในประเทศไทยในช่วง 1950-1990 : กรณีศึกษาภาคอีสาน. หน้า 37-38.

ประชากรในภาคอีสาน การขยายพื้นที่เพื่อการปลูกพืชไร่และนโยบายของรัฐบาลในการสร้างปัจจัยพื้นฐานเพื่อการพัฒนาการผลิตข้าว ซึ่งเดิมที่เน้นการผลิตเพื่อยังชีพได้เปลี่ยนมาเป็นการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น โดยมีการขยายพื้นที่ปลูกข้าวและการนำเทคโนโลยีมาใช้เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าว อย่างมาก เช่น รถไถ ปู๋ย ยาปราบศัตรูพืช¹ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่านโยบายของทางราชการได้พยายามกระตุ้นเศรษฐกิจโดยการผลักดันให้ประชาชนเร่งผลิตพืชผลทางการเกษตรเพื่อการค้ามากกว่าการผลิตเพื่อยังชีพอย่างแต่ก่อน สินค้าประเภทโคกระบือซึ่งเป็นแรงงานสำคัญในการเกษตรจึงเป็นที่ต้องการมากยิ่งขึ้น เพราะเป็นปัจจัยหลักในการทำเกษตรกรรม ส่งผลให้ปริมาณการค้าโคกระบือในระยะนี้มีมากยิ่งขึ้น

1.2.1 การตราพระราชบัญญัติ

เนื่องจากโคกระบือเป็นทรัพย์สินที่สำคัญของราษฎร และมีปริมาณการครอบครองและการค้าขาย รวมถึงปัญหาการลักขโมยมากขึ้น ทางราชการจึงมีการออกกฎหมายควบคุมดูแลสัตว์ประเภทนี้ออกมาหลายฉบับเป็นระยะ ซึ่งกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับโคกระบือนั้น ปรากฏหลักฐานว่ามีมาแต่สมัยโบราณ อาทิเช่น กฎหมายพระเจ้าล้านน^{*} ซึ่งเป็นกฎหมายล้านนา มีขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2383 โดยกล่าวไว้ว่า

เมื่อถึงฤดูทำนาให้เจ้าเมือง นายบ้าน รับผิดชอบกำหนดการทำเหมืองฝาย และแจ้งให้เจ้าของนาจับล้อมรั้ว เพื่อกันไม่ให้วัวควายของผู้อื่นไปกินข้าวในนา และถ้าล้อมรั้วไม่ดีวัวควายเข้าไปกินข้าวได้ เจ้าของรั้วก็จะต้องปรับไหม แต่ถ้าล้อมรั้วดีแล้ว วัวควายยังเข้าไปกินข้าวได้อีก ก็ให้เจ้าของนาจับวัวควายไว้ แต่ห้ามทำร้ายวัวควาย และให้สืบหาเจ้าของวัวควายมาชดใช้ตามจำนวนข้าวที่เสียไป แต่ถ้าไม่รู้จักเจ้าของวัวควาย ก็ให้เจ้าของนามาแจ้งความยังที่สำหรับแจ้งความในเมืองเพื่อสืบหาเจ้าของวัวควายมาชดใช้ค่าเสียหาย²

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงโทษที่จะได้รับจากการลักควาย ซึ่งเป็นโทษหนัก ให้ถือว่าเป็นเสียนหนามแผ่นดิน

¹วิทยุทธิ์ จำรัสพันธุ์, สุวิทย์ ธีรศาสตร์, และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (พ.ย. 34 – เม.ย. 35). การเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรมและการพัฒนาทางการเมืองในประเทศไทยในช่วง 1950-1990 : กรณีศึกษาภาคอีสาน. หน้า 38-39.

^{*}ดูรายละเอียดกฎหมายพระเจ้าล้านน ได้จาก กฎหมายพระเจ้าล้านน ตำนานพระเจ้าให้ ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ เอกสารลำดับที่ 4 พ.ศ. 2523 หน้า 1-16. (อ้างอิงจาก กิติ แก่นจําปี. (2527). ควาย. วารสารศึกษาศาสตร์สาร. 13(1-4): 63.

²กิติ แก่นจําปี. (2527). ควาย. วารสารศึกษาศาสตร์สาร. 13(1-4): 63.

จากกฎหมายดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า สัตว์ประเภทนี้เป็นสัตว์ที่รัฐให้ความสำคัญมาแต่โบราณ ซึ่งสังคมในขณะนั้นให้ความสำคัญกับสัตว์ที่เป็นแรงงานและเป็นปัจจัยสำคัญในการเกษตรกรรมที่เป็นอาชีพหลักของชาวบ้าน และตั้งแต่ พ.ศ. 2419 จนถึงปัจจุบันเรื่อยมา ได้มีพระราชบัญญัติเกี่ยวกับสัตว์พาหนะออกมาเป็นระยะอย่างต่อเนื่อง ตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้น ซึ่งมีดังนี้

1. การออกตั๋วพิมพ์รูปพรรณสัตว์* พ.ศ. 2419 (ต้นรัชกาลที่ 5)

เป็นกระบวนการในการจัดระเบียบและขึ้นทะเบียนสัตว์ที่อยู่ในครอบครองของประชาชน โดยพบหลักฐานการออกตั๋วพิมพ์รูปพรรณสัตว์ในบริเวณอีสาน แถบลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง และขยายไปยังบริเวณอื่น ๆ หลังจากการออกตั๋วพิมพ์รูปพรรณสัตว์นี้ ทางราชการได้พัฒนาการควบคุมและการจัดระเบียบสัตว์พาหนะมาเป็นพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะใน พ.ศ. 2435 ซึ่งตั๋วรูปพรรณสัตว์ได้พัฒนามาเป็นลำดับ ดังภาพประกอบ 6 แสดงตัวอย่างตั๋วรูปพรรณกระบือใน พ.ศ. 2542

ภาพประกอบ 6 ตัวอย่างตั๋วรูปพรรณกระบือ ใน พ.ศ. 2542

ที่มา: สิทธิพร ณ นครพนม. (2525, มกราคม). ควายอีสานและควายลาว. *ศิลปวัฒนธรรม*. 23(3): 78.

* ตั๋วรูปพรรณสัตว์ เป็นหลักฐานแสดงความเป็นเจ้าของสัตว์พาหนะ เพื่อประโยชน์ในการซื้อขายและเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดความผิดพลาดในการซื้อขาย ผู้ซื้อและผู้ขายจะต้องไปตกลงกันที่อำเภอหรือนายเส้น นายแขวง หรือ ณ ศาลาเมือง จึงจะถือว่าผู้ซื้อเป็นเจ้าของสัตว์นั้นโดยสมบูรณ์ เมื่อตกลงซื้อขายแล้วต้องให้เจ้าหน้าที่ทำพิมพ์รูปพรรณสัตว์ เพราะการทำพิมพ์รูปพรรณสัตว์จะช่วยให้รู้ว่าสัตว์ตัวใดพลัดไปหรือถูกขโมยลักพาไป ซึ่งแนวความคิดการจัดทำตั๋วรูปพรรณนี้เริ่มขึ้นโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงต้องการให้ราษฎรที่มีสัตว์พาหนะไว้ในครอบครอง ไม่ปล่อยปะละเลยอย่างที่เป็นมาจึงให้มีการทำใบรูปพรรณสัตว์ไว้เป็นหลักฐาน (อ้างอิงจาก ไพฑูรย์ มิกุล. (2532). *เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน*. หน้า 152.)

2. พระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2435)

เป็นพระราชบัญญัติฉบับแรกเกี่ยวกับการควบคุมสัตว์ของประเทศไทย โดยมีการประกาศใช้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อแสดงตำแหน่งและรูปพรรณสัตว์พาหนะ โดยเน้นให้เจ้าของสัตว์นำสัตว์พาหนะที่อายุย่างเข้าปีที่ 6 มาทำตัวรูปพรรณ ซึ่งพระราชบัญญัติ สัตว์ฉบับนี้ ได้มีการปรับปรุงแก้ไขมาเป็นระยะ อีก 2 ฉบับ คือ

- พระราชบัญญัติสำหรับป้องกันโรคพาหนะที่แก้ไข ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2450)
- พระราชบัญญัติโรคสัตว์พาหนะรัตนโกสินทร์ศก 119 (พ.ศ. 2454)

3. พระราชบัญญัติโรคระบาดปศุสัตว์และสัตว์พาหนะ พ.ศ. 2474

พระราชบัญญัตินี้มีใจความสำคัญ เพื่อควบคุมโรคระบาดที่เกิดขึ้นจากปศุสัตว์และสัตว์พาหนะ โดยมีข้อกำหนดให้ผู้ที่ต้องการเคลื่อนย้ายสัตว์ ต้องนำสัตว์ไปตรวจสุขภาพก่อนทำใบเคลื่อนย้าย ซึ่งการออกพระราชบัญญัตินี้ทางราชการได้มีการปรับปรุงแก้ไขมาตลอดดังนี้

- พระราชบัญญัติโรคระบาดปศุสัตว์และสัตว์พาหนะ พ.ศ. 2474 (แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2478)
- พระราชบัญญัติโรคระบาดปศุสัตว์และสัตว์พาหนะ ฉบับที่ 3 พ.ศ. 2479
- พระราชบัญญัติโรคระบาดสัตว์ พ.ศ. 2499
- พระราชบัญญัติโรคระบาดสัตว์ พ.ศ. 2499 (แก้ไขบางนิยามใน พ.ศ. 2542)

เนื่องจากพระราชบัญญัติโรคระบาดปศุสัตว์และสัตว์พาหนะเท่าที่ประกาศใช้จนถึง พ.ศ. 2542 มีหลายฉบับด้วยกัน จึงไม่สะดวกต่อการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่และเป็นการยากแก่ประชาชนที่จะนำไปปฏิบัติตามกฎหมาย ภาครัฐจึงได้แก้ไขพระราชบัญญัติที่มีมาก่อนหน้านี้รวบรวมไว้ในฉบับเดียวกันในชื่อพระราชบัญญัติโรคระบาดสัตว์ 2499 โดยบังคับการทำใบเคลื่อนย้ายสัตว์ดังกล่าวต้องขออนุญาตทุกปี โดยใบอนุญาตมีอายุหลังจากวันทำบัตรถึงวันที่ 31 ธันวาคม ของปีนั้น ๆ ซึ่งพระราชบัญญัตินี้ได้มีการแก้ไขบางนิยามใน พ.ศ. 2542 เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพการณ์มากขึ้น

4. พระราชบัญญัติบำรุงและรักษาพันธุ์ปศุสัตว์และสัตว์พาหนะ พ.ศ. 2479

พระราชบัญญัตินี้ได้รับการปรับปรุงมาเป็นระยะดังนี้คือ

- พระราชบัญญัติบำรุงพันธุ์สัตว์ปศุสัตว์และสัตว์พาหนะ พ.ศ. 2492
- พระราชบัญญัติบำรุงพันธุ์สัตว์ พ.ศ. 2509

พระราชบัญญัตินี้ปรับปรุงแก้ไขจากพระราชบัญญัตินี้เดิมเนื่องจาก มีบทบัญญัติไม่รัดกุมและไม่เหมาะสมกับสภาพการณ์ในขณะปรับปรุงแก้ไข โดยผู้เลี้ยงสัตว์นิยมตอน

สัตว์ที่มีขนาดเล็กและลักษณะดีเพื่อประโยชน์ในการใช้งานและการค้าซึ่งได้ราคาดี แต่วิธีการดังกล่าวไม่สอดคล้องกับนโยบายของทางราชการที่ต้องการสนับสนุนให้ประชาชนสงวนพันธุ์สัตว์ที่มีขนาดเล็กและลักษณะดีไว้ใช้สืบพันธุ์ และตอนสัตว์ที่มีขนาดเล็กและลักษณะที่ไม่สมบูรณ์เพื่อมิให้สืบพันธุ์ไปยังสัตว์รุ่นต่อไป*

5. พระราชบัญญัติอากรการฆ่าสัตว์ พ.ศ. 2488

พระราชบัญญัตินี้ได้ปรับปรุงแก้ไขเป็นระยะดังนี้

- พระราชบัญญัติอากรการฆ่าสัตว์ พ.ศ. 2490
- พระราชบัญญัติอากรการฆ่าสัตว์ พ.ศ. 2496

เป็นการระบุนอัตราค่าอากรในการฆ่าสัตว์ให้ชัดเจนและเหมาะสมต่อสถานการณ์ในขณะนั้น เนื่องจากใน พ.ศ. 2502 เกิดภาวะขาดแคลนเนื้อสัตว์สำหรับบริโภคในหลายพื้นที่ของประเทศ ทำให้ราคาเนื้อสัตว์ปรับตัวสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง ภาครัฐได้ปรับปรุงพระราชบัญญัตินี้จนมาเป็นพระราชบัญญัติควบคุมการฆ่าและจำหน่ายเนื้อสัตว์ พ.ศ. 2502

6. พระราชบัญญัติควบคุมการฆ่าและจำหน่ายเนื้อสัตว์ พ.ศ. 2502

พระราชบัญญัตินี้ได้ปรับปรุงและแก้ไขในระยะต่อมาคือ

- พระราชบัญญัติควบคุมการฆ่าและจำหน่ายเนื้อสัตว์ ฉบับที่ 2 พ.ศ. 2504
- พระราชบัญญัติควบคุมการฆ่าและจำหน่ายเนื้อสัตว์ พ.ศ. 2535

การแก้ไขปัญหากับเนื้อสัตว์ในระยะยาว เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อผู้บริโภคอย่างแท้จริง จะต้องดำเนินการส่งเสริมสนับสนุนให้เป็นการค้าแบบเสรี ไม่ให้มีการผูกขาด จึงมีการปรับปรุงกฎหมายว่าด้วยการควบคุมการฆ่าสัตว์และจำหน่ายเนื้อสัตว์ให้เหมาะสมยิ่งขึ้นจึงได้ตราพระราชบัญญัตินี้ขึ้น

นอกจากพระราชบัญญัตินี้ที่ได้กล่าวมาแล้วแล้วยังพบพระราชบัญญัติที่เกี่ยวข้องกับสัตว์พาหนะอีก 2 ฉบับ ได้แก่พระราชบัญญัติฆ่าโคกระบือและสุกรตามหัวเมืองและแก้พรบ.ภาษีภายใน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2436) และพระราชบัญญัติสำหรับตรวจป้องกันโรคสัตว์พาหนะและป้องกันโรคสัตว์ที่เป็นอาหารเพิ่มเติม ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2444) แต่พระราชบัญญัติทั้ง 2 ฉบับดังกล่าวได้ถูกยกเลิกไป

* หมายเหตุแนบท้าย พระราชบัญญัติบำรุงรักษาพันธุ์สัตว์ พ.ศ. 2509. (อ้างอิงจาก รวมกฎหมายเกี่ยวกับการปศุสัตว์ฉบับสมบูรณ์ กองนิติการ กรมปศุสัตว์. (ม.ป.ป.))

จากพระราชบัญญัติที่เกี่ยวข้องกับสัตว์ฉบับต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมา แสดงให้เห็นความใส่ใจของทางราชการที่เข้ามาควบคุมดูแลการผลิต การค้า การบำรุงพันธุ์สัตว์ การบริโภคและโรคระบาดของโคกระบือมาอย่างต่อเนื่องตามสภาพการณ์ที่เกิดขึ้น แสดงให้เห็นว่าในสังคมไทยสัตว์ประเภทนี้มีความสำคัญมาโดยตลอด

1.2.2 การจัดตั้งหน่วยงานด้านปศุสัตว์

งานด้านปศุสัตว์ของประเทศไทยได้มีการพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 5 โดยใน พ.ศ. 2447 รัฐบาลได้ว่าจ้างมิสเตอร์ เอช.เอส. เลียนาร์ด (Mr. H.S. Leonard M.R.C.V.S.) สัตวแพทย์ปริญญชาชาวอังกฤษเข้ามาเป็นที่ปรึกษาสาขาสัตวแพทย์เป็นคนแรกของกระทรวงเกษตรธิการ และดำเนินการจัดวางโครงการขั้นต้นขึ้น เพื่อทำการขจัดโรคระบาดสัตว์¹

ต่อมาใน พ.ศ. 2466 รัฐบาลได้ทำสัญญาจ้างมิสเตอร์ อาร์.พี. โจนส์ (Mr. R.P. Jones M.R.C.V.S.) ซึ่งเป็นชาวอังกฤษ ท่านผู้นี้ถือได้ว่าเป็นบิดาของสัตวแพทย์ของไทย เนื่องจากเข้ามาเป็นที่ปรึกษา ซึ่งทำให้กิจการด้านสัตวแพทย์เจริญก้าวหน้าขึ้นและขยายออกไปอย่างกว้างขวาง มีการวางโครงการขจัดโรคระบาดชนิดอื่น ๆ มีการส่งเจ้าพนักงานสัตวแพทย์ไปทำการกำจัดและป้องกันโรคระบาดทั่วราชอาณาจักร อีกทั้งส่งเจ้าหน้าที่สัตวแพทย์ไปประจำจังหวัดและมณฑลต่าง ๆ ด้วย²

ใน พ.ศ. 2477 รัฐบาลได้เปลี่ยนกรมเกษตรเป็น กรมเกษตรและการประมง โดยกิจการบำรุงพันธุ์สัตว์และกิจการรักษาและป้องกันโรคสัตว์ได้รวมกันเป็นกองอุตสาหกรรมสัตว์พรรณ ต่อมาในวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2485 ได้มีพระราชกำหนดฉบับแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติปรับปรุงกระทรวง ทบวง กรม พ.ศ. 2484 ในมาตราที่ 3 ให้มีกระทรวงและทบวงการเมือง มีฐานะเทียบเท่ากระทรวงขึ้นรวม 12 กระทรวง มีกระทรวงเกษตรธิการเป็นกระทรวงลำดับที่ 7 และได้ตั้งกองสัตวรักษ์และกองสัตวบาลจากกรมเกษตรขึ้นเป็นกรมปศุสัตว์และสัตว์พาหนะ³

ในวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2495 มีพระราชบัญญัติปรับปรุงกระทรวง ทบวง กรม ตามมาตราที่ 4 เปลี่ยนชื่อกระทรวงเกษตรธิการเป็น กระทรวงเกษตร โดยเปลี่ยนกรมปศุสัตว์และสัตว์พาหนะเป็นกรมการปศุสัตว์ ต่อมาในวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2496 มีพระราชบัญญัติปรับปรุงกระทรวง ทบวง กรม ตามหมวดที่ 5 มาตรา 14 เปลี่ยนชื่อกรมการปศุสัตว์ เป็น กรมปศุสัตว์⁴ ซึ่งปัจจุบันเป็นหน่วยงานหลักที่ควบคุม ดูแลเกี่ยวกับงานด้านปศุสัตว์ของประเทศ จากการพัฒนาของหน่วยงาน

¹กรมปศุสัตว์. (2545). 60 ปี กรมปศุสัตว์. หน้า 27.

²แหล่งเดิม. หน้า 28.

³แหล่งเดิม. หน้า 28-29.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 30-31.

ราชการที่ควบคุมดูแลเกี่ยวกับการปลุกสัตว์ แสดงให้เห็นว่าทางราชการเอาใจใส่กับกิจการด้านนี้ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของสัตว์ประเภทนี้ได้เป็นอย่างดี

1.2.3 การใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นรัฐบาลแรกที่วางแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ และนำแผนมาปฏิบัติใช้ ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับแรกนั้น รัฐบาลให้ความสำคัญต่อการพัฒนาภาคอีสานมาก มีแผนพัฒนาปรากฏทั้งในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ พ.ศ.2504 และแผนพัฒนาภาคอีสานโดยเฉพาะด้วย โดยเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2504 แผนพัฒนาภาคอีสานฉบับแรกเน้นการสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ คือ การคมนาคม โดยใช้งบประมาณถึงร้อยละ 42 ในเรื่องเขื่อนและระบบชลประทาน การเกษตรอื่น ๆ ใช้งบประมาณร้อยละ 39 และในจำนวนนี้เป็นด้านอุตสาหกรรมและพลังงานเพียงร้อยละ 7 ในการพัฒนาท้องถิ่นและการสาธารณสุขใช้งบประมาณร้อยละ 31 ในด้านการศึกษาใช้งบประมาณร้อยละ 4 ส่วนด้านการสาธารณสุขใช้งบประมาณเพียงร้อยละ 2¹ จากการจัดสรรงบประมาณของทางราชการดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงนโยบายในขณะนั้นที่มุ่งเน้นด้านการพัฒนาการคมนาคมอันเป็นสิ่งที่เอื้ออำนวยต่อการค้าได้เป็นอย่างดี

แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) นั้น เป้าหมายที่สำคัญของแผนพัฒนาฉบับนี้คือการยกระดับมาตรฐานความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น โดยเน้นการพัฒนาสาธารณสุขพื้นฐาน โดยเฉพาะการก่อสร้างถนน การขนส่ง ไฟฟ้า และชลประทาน ตลอดจนการส่งเสริมและการพัฒนาในด้านการเกษตร รวมถึงการส่งเสริมบทบาทของภาคเอกชนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการผลิตอุตสาหกรรมและการค้า²

จากการจัดสรรงบประมาณของภาครัฐในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 ดังกล่าวได้ทำให้การคมนาคมที่ภาครัฐได้ทุ่มงบประมาณกว่าร้อยละ 42 ของงบประมาณการพัฒนาภาคอีสาน ทำให้ระบบการค้าและการขนส่งของภาคอีสานกระฉับกระเฉงมากยิ่งขึ้น ซึ่งการค้าโคกระบือก็ได้รับผลดีจากนโยบายดังกล่าวเช่นกัน

ส่วนแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 2 และ 3 ก็ยังคงเน้นการพัฒนาสาธารณสุขขั้นพื้นฐาน ส่วนฉบับต่อ ๆ มา ถึงมิได้มีนโยบายมุ่งเน้นเพื่อพัฒนาด้านการค้าและการบำรุงพันธุ์สัตว์โดยตรง แต่การขยายเส้นทางการคมนาคมก็ได้เพิ่มขึ้นมาโดยตลอด ทำให้การขนส่งและการค้าทั่วไปรวมถึงการค้าโคกระบือคล่องตัวมากขึ้น

¹สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ. (2504). หน้า 46 (อ้างอิงจาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต. (2546). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544. หน้า 208-209.)

²สมชาย ภคภาสนวิวัฒน์. (2544). การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองไทย. หน้า 15.

1.2.4 สหพันธสหกรณ์และโครงการอื่น ๆ

สหพันธสหกรณ์จัดตั้งขึ้นโดยภาครัฐเพื่อป้องกันไม่ให้ราคาโคกระบือมีราคาสูงเกินไป โดยหน่วยงานนี้เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนสหพันธ์สหกรณ์ผู้เลี้ยงและค้าหมูจำกัดสินใช้ เป็นสหพันธ์สหกรณ์ผู้เลี้ยงและค้าสัตว์ จำกัดสินใช้ เมื่อ พ.ศ. 2502 เพื่อให้การดำเนินงานคลุมไปถึงโคและกระบือด้วย ดังนั้นสหพันธ์สหกรณ์ผู้เลี้ยงและค้าสัตว์ จำกัดสินใช้ แยกดำเนินการออกเป็น 3 ฝ่าย คือ ฝ่ายสุกร ฝ่ายโคและกระบือ และฝ่ายส่งสัตว์ต่างประเทศ ทั้งหมดแยกดำเนินการเป็นอิสระ เริ่มดำเนินงานตั้งแต่วันที่ 15 กันยายน พ.ศ. 2502¹ ซึ่งถือว่าเป็นหน่วยงานหลักที่เข้ามามีบทบาทในการควบคุมราคาโคกระบือในตลาดให้มีความยุติธรรม แสดงให้เห็นว่าโคกระบือเป็นสัตว์สำคัญทางการค้าอย่างมากในระยะต่อมา จากเดิมที่ให้ความสำคัญเพียงสุกรเท่านั้น แต่ในระยะต่อมาสหพันธ์สหกรณ์ในลักษณะนี้ไม่ได้รับความนิยมและได้ยกเลิกไป

โครงการสำคัญที่เกี่ยวกับการรวมกลุ่มของผู้เลี้ยงโคกระบือคือ โครงการธนาคารโค - กระบือ (Royal Cattle-Buffalo Bank For Farmers) ซึ่งเป็นโครงการที่กรมปศุสัตว์ได้ดำเนินการตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดตั้งขึ้นใน พ.ศ.2522 เพื่อทำการช่วยเหลือเกษตรกรที่ยากจนให้มีโอกาสได้มีโคกระบือเป็นของตนเองไว้ใช้แรงงาน โดยการเช่าหรือเช่าซื้อหรือวิธีการอื่นในราคาที่ถูก ซึ่งถึงแม้โครงการนี้ยังปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน แต่ก็ไม่ได้ดำเนินการตามเป้าหมายที่ตั้งไว้มากนัก เนื่องจากในปัจจุบันเกษตรกรนิยมนำเครื่องจักรและเครื่องยนต์มาใช้แทนแรงงานโคกระบือในภาคเกษตรกรรมมากกว่า

2.ปัจจัยภายใน

ปัจจัยภายในสำคัญที่ส่งเสริมการค้าโคกระบือในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435-2535 ประกอบด้วย การขยายตัวของระบบเงินตรา การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร ความต้องการบริโภคเนื้อโคกระบือที่เพิ่มมากขึ้น และการขยายตัวของอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการค้าโคกระบือ ดังรายละเอียดดังนี้

2.1 การขยายตัวของระบบเงินตรา

ก่อนที่ทางราชการจะเข้าไปจัดการปกครองในบริเวณลุ่มน้ำมูลทั้งหมดนั้นปรากฏว่าระบบเงินตราที่ใช้แลกเปลี่ยนกันในบริเวณแถบนี้ยังไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทำให้เกิดปัญหาในการแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นอยู่เสมอ เช่น ตัวอย่างที่เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2427 ซึ่งเป็นช่วงเวลาก่อนที่รัฐเข้าจัดการปกครอง

¹อดิณัฐ พรหมศิริ. (2502). การค้าโคและกระบือในตลาดกรุงเทพฯ. หน้า 39.

...ที่เมืองนครราชสีมาแลเมืองขึ้นไม่มีเงินปลีกแลเสียอัฐโสฬสใช้นั้น ก็ขอบแต่พระยานครราชสีมาผู้เป็นเจ้าเมืองผู้ใหญ่จะทำนุบำรุงบ้านเมืองแต่งกรรมการคุมเงินลงไป แลกเสียอัฐโสฬสแต่เจ้าพนักงานกรุงเทพฯ ขึ้นมาแจกจ่ายให้ขุนพัฒนายอากรกับราษฎรลูกค้าได้ใช้สอยกันได้สะดวก ขุนพัฒนายอากรกับลูกค้าได้ใช้สอยไม่เป็นที่ขัดขวางแล้วบ้านเมืองก็คงจะมีความเจริญ ผลประโยชน์ก็คงจะมีแก่พระยานครราชสีมาเจ้าเมืองบ้าง ให้พระยานครราชสีมาไปบอกแต่งกรรมการคุมเงินลงไปขอแลกเบี้ยอัฐทองแดงต่อเจ้าพนักงาน ณ กรุงเทพฯ ขึ้นมาให้ขุนพัฒนายอากรราษฎรลูกค้าได้ใช้สอยกันในพื้นบ้านเมืองต่อไป อย่าให้เป็นความยากลำบากแก่ขุนพัฒนายอากรราษฎรลูกค้าได้เป็นอันขาด¹

เมื่ออำนาจจากส่วนกลางเข้าไปจัดการปกครองบริเวณลุ่มน้ำมูลนับตั้งแต่ พ.ศ. 2434 เป็นต้นมานั้น ทำให้ระบบเงินตราในบริเวณดังกล่าวจึงเป็นแบบเดียวกัน และมีการขยายปริมาณเงินตราเพิ่มขึ้นด้วย การค้าขายแลกเปลี่ยนเงินไปได้สะดวกยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นการสนับสนุนการเติบโตของระบบเศรษฐกิจแบบการค้า

ตั้งแต่วันที่ 9 กันยายน ศก 121 เป็นต้นไป กระทรวงพระคลังได้ออกธนบัตรคือกระดาษเงินสำหรับใช้ทั่วพระราชอาณาเขต เพราะฉะนั้นขอความอนุเคราะห์ของข้าหลวงเทศาภิบาล...ให้ใช้ธนบัตรตามหัวเมืองให้เป็นการสำเร็จ...²

เมื่อครั้งที่ตลาดการค้ายังไม่แพร่หลาย บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างใช้สิ่งของหรือเงินตราที่จัดทำขึ้นอย่างง่าย ๆ เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน เงินที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในขณะนั้นมีอยู่ 4 ชนิด ได้แก่ เงินลาด เงินฮ้อย เงินฮาง เงินตู้ เป็นต้น³ แต่เนื่องจากเงินเหล่านี้มีอัตราแลกเปลี่ยนที่ไม่แน่นอน เช่น เงินลาดมีขนาดเทียบตั้งแต่ 30-80 ลาดต่อบาท ด้วยเหตุนี้ใน พ.ศ. 2430 เจ้าเมืองอุบลราชธานีจึงขอให้ทางราชสำนักกรุงเทพฯ ส่งเบี้ยอัฐทองแดง ชีก เลี้ยว อัฐ โสฬส มาใช้แทนเงินในลักษณะเดิม⁴ ดังนั้นใน พ.ศ. 2434 ทางราชสำนักกรุงเทพฯ จึงส่งเงินมาให้จำนวน 40 หีบ¹ ทำให้มีการแพร่หลายของเงินตราประเภทนี้ในบริเวณแถบนี้มากยิ่งขึ้น

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5รล-มท. เล่ม 27. เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องเมืองนครราชสีมา ตอบรายขุนพัฒจะขอใช้ปี. (จ.ศ. 1246). (ไมโครฟิล์ม).

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.2.11/10. เอกสารสำนักราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องรายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล. (27 ก.ค. 120-20 พ.ค. 123). (ไมโครฟิล์ม).

³หลวงผดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุตตรนคร). (2504). "ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน," ใน ลัทธิธรรมเนียมนิยมต่าง ๆ. หน้า 58-73.

⁴หม่อมอมรวงศ์วิจิตร. (2506). "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 3. หน้า 346-347.

ระบบเงินตราที่มีมาตรฐานได้แพร่หลายมาตั้งแต่ครั้งนั้น และส่งผลกระทบต่อราษฎรอย่างกว้างขวาง การใช้สิ่งของเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนเริ่มหายไปจากชุมชนเมือง สิ่งของต่าง ๆ ถูกตีค่าเป็นตัวเงิน ดังเช่นเมื่อ พ.ศ. 2435 เมืองอุบลราชธานีทำนาไม่ได้ผล บาทหลวงและพ่อค้าจีนฉวยโอกาสเที่ยวกว้านซื้อข้าวมาเก็บไว้เพื่อเก็งกำไร² ราษฎรที่ยากจนหรืออยู่ห่างไกลมาซื้อไว้ไม่ทัน จำเป็นต้องซื้อตามราคาที่พ่อค้ากำหนด ส่วนผู้ที่ไม่มีเงินต้องอดอยากและได้รับความเดือดร้อนเป็นอย่างมาก

ไม่เพียงแต่การซื้อหาสิ่งของมาบริโภคเท่านั้นที่บีบบังคับให้ราษฎรเข้าสู่ระบบเงินตรา แต่นโยบายของรัฐในการเปลี่ยนรูปแบบส่วยจากผลผลิตทางการเกษตรหรือของป่ามาเป็นเงินค่าราชการ การชำระค่าตัวพิมพ์รูปพรรณโคกระบือ การเก็บค่าศึกษาพลีเพื่อจัดการศึกษาหรือแม้แต่การเข้าร่วมในตลาดการค้าต้องเสียภาษีอากร สิ่งเหล่านี้ล้วนกระตุ้นเตือนให้ราษฎรตระหนักในบทบาทของเงินที่นับวันจะทวีความสำคัญและเข้ามาเกี่ยวข้องกับวิถีของราษฎรมากยิ่งขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ผลผลิตส่วนเกินที่เคยเก็บไว้ใช้ยามขาดแคลนถูกนำออกมาเปลี่ยนเป็นเงินตรา บ้างมีรายได้จากการไปทำงานในชุมชนใกล้เคียง ซึ่งรายได้เหล่านี้ส่วนหนึ่งจะถูกจ่ายเป็นภาษีให้แก่รัฐ ส่วนที่เหลือใช้ซื้อสินค้าहतอุตสาหกรรมที่พ่อค้าเร่เข้ามาเสนอขายเช่น ไม้ขีดไฟ มีดพั่ว เป็นต้น ความสะดวกและรูปแบบที่แปลกใหม่ของสินค้าได้เปลี่ยนค่านิยมของชาวบ้าน งานหัตถกรรมครัวเรือนจึงเริ่มหายไปจากชุมชนพร้อมกับราษฎรต้องพึ่งพาระบบตลาดมากขึ้น ดังนั้นชาวบ้านจึงหันมาผลิตสินค้าตามความต้องการของพ่อค้าคนกลาง³ ซึ่งโคกระบือถือว่าเป็นสินค้าประเภทหนึ่งที่เป็นที่ต้องการของตลาด อันเนื่องมาจากความต้องการบริโภคเนื้อสัตว์มีมากขึ้น จากอัตราการเพิ่มของจำนวนประชากร การค้าขายสัตว์ประเภทนี้จึงมีมากขึ้นด้วย

2.2 การเพิ่มจำนวนประชากร

ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สองอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานมีไม่มากนัก ทั้ง ๆ ที่อัตราการเกิดมีมาก เนื่องจากไม่มีวิธีการคุมกำเนิดและแต่ละครัวเรือนก็ต้องการแรงงานมากด้วย แต่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.2.12 ก./3. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชการที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องใบบอกเมืองต่าง ๆ ศรีโสภณ พนมศก. (พ.ศ. 99-25 เม.ย.110). (ไมโครฟิล์ม)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.62.1/34. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชการที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องหนังสือมหาดไทยบอกเมืองนครจำปาศักดิ์ราชการหัวเมืองลาวกาว. ร.ศ. 111. (ไมโครฟิล์ม)

³ วิทยา นนทันภา. (2541). การผลิตและการค้าสุกรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469-2484. หน้า 57.

อัตราการตายสูงเพราะโรคระบาดคร่าชีวิตผู้คนเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะใช้ทรีพิษ โรคอหิวาตกโรค วัณโรค ไข้ป่าหรือมาลาเรีย¹ การที่อัตราการตายยังสูงเพราะจำนวนแพทย์และโรงพยาบาลขณะนั้นมีน้อย ภาวะเจ็บป่วยดังกล่าวมีผลต่อระบบเศรษฐกิจอย่างน้อย 3 ประการ² คือ

ประการแรก ทำให้สุขภาพของแรงงานไทยต่ำ เพราะร่างกายไม่แข็งแรง

ประการที่สอง ทำให้ค่าใช้จ่ายด้านการรักษาพยาบาลสูง

ประการที่สาม ทำให้จำนวนประชากรน้อย

ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม รัฐบาลเล็งเห็นว่าประชากรไทยมีน้อย โดยใน พ.ศ. 2480 มีเพียง 11.46 ล้านคน คงจะเป็นอุปสรรคในการที่ประเทศจะเป็นมหาอำนาจได้ และด้วยนโยบายชาตินิยมของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในขณะนั้นที่ต้องการให้มีพลเมืองเพิ่มมากขึ้น จึงมีนโยบายส่งเสริมให้ราษฎรมีลูกมาก ซึ่งหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลได้ขอความช่วยเหลือจากองค์การระหว่างประเทศทั้งในด้านการปรับปรุงการผลิตแพทย์เพิ่มและมีมาตรฐานสูงขึ้น การรณรงค์ฉีดวัคซีนป้องกันโรคไข้ตาชและฉีดยารักษาโรคคุดทะราด การส่งเจ้าหน้าที่ออกไปฉีด ดี.ดี.ที ปราบยุ่งพาหะของเชื้อมาลาเรียทั่วประเทศ การเพิ่มโรงพยาบาลและสถานอนามัยทั่วประเทศ³ สิ่งเหล่านี้เป็นผลทำให้อัตราการตายลดลง ทำให้อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานเป็นไปอย่างรวดเร็วจาก 4.9 ล้านคนใน พ.ศ. 2480 เป็น 8.99 ล้านคนใน พ.ศ. 2503 และ 12 ล้านคนใน พ.ศ. 2513 และ 21 ล้านคนใน พ.ศ. 2545⁴

ประชากรนับว่ามีส่วนสำคัญยิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงการผลิต เพราะมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความต้องการบริโภค ประชากรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีจำนวนเพิ่มขึ้นสองลักษณะ คือ ประการแรกมาจากภาวะการเกิดในประชากรที่อาศัยอยู่แต่เดิม ประการที่สองมาจากการอพยพของราษฎรไทยและจีนเพื่อเข้ามาประกอบอาชีพ ซึ่งการเพิ่มในลักษณะหลังนี้เริ่มมีมาตั้งแต่เกิดการขัดแย้งและเปลี่ยนแปลงอำนาจการปกครองของลาว เวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ ทำให้มีการอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาในบริเวณแถบนี้มากขึ้น บ้างก็หนีทุกข์ภัยมาจากบริเวณอื่น บ้างเข้ามาตั้งบ้านเรือนเพื่อประกอบอาชีพโดยตรง ดังปรากฏว่าเมื่อได้เปิดการเดินรถไฟเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองนครราชสีมา ประชากรชาวจีนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพิ่มขึ้นถึง 4 เท่า⁵ ขณะที่บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีเอกสารของทางราชการได้ระบุจำนวนประชากรดังนี้

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544. หน้า 198.

² แหล่งเดิม. หน้า 199-200.

³ แหล่งเดิม. หน้า 200.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 201.

⁵ วิลเลียม สกินเนอร์. (2529). สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. หน้า 202.

พ.ศ. 2458 มีประชากร 887,257 คน¹

พ.ศ. 2462 มีประชากร 917,675 คน²

พ.ศ. 2471 มีประชากร 1,187,813 คน³

พ.ศ. 2480 มีประชากร 1,447,535 คน⁴

ช่วง พ.ศ. 2458 - 2462 ไม่พบหลักฐานใด ๆ ที่เกี่ยวกับการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของราษฎรจึงเชื่อได้ว่าเป็นการเพิ่มจำนวนจากการเกิดเป็นสำคัญ ในขณะที่ช่วง พ.ศ. 2462-2480 มีรายงานการอพยพซึ่งเป็นผลมาจากการพัฒนาระบบคมนาคม ประชากรที่เพิ่มขึ้นนี้หมายถึงความต้องการบริโภคที่เพิ่มขึ้นตามไปด้วยและส่งผลให้เกิดการขยายตัวของการผลิต เช่น พื้นที่เพาะปลูกข้าวในบริเวณนี้เมื่อ พ.ศ. 2458 จำนวน 960,000 ไร่⁵ เพิ่มขึ้นเป็น 1,433,660 ไร่ ใน พ.ศ. 2471 และ 2,214,783 ไร่ ใน พ.ศ. 2480 ตามลำดับ⁶ ซึ่งอินแกรมได้เสนอไว้ว่าพื้นที่เพาะปลูกที่เพิ่มขึ้นนี้มีสาเหตุมาจากการเพิ่มของประชากรเป็นสำคัญ⁷ จากจำนวนประชากรและพื้นที่เพาะปลูกที่เพิ่มมากขึ้น มีส่วนช่วยให้การค้าโคกระบือคึกคักตามไปด้วย เนื่องจากเป็นแรงงานสำคัญในการผลิตทางการเกษตร การค้าสัตว์ประเภทนี้จึงมีมากไปด้วย

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. สบ. 1/15. เอกสารส่วนบุคคล. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ. เรื่องรายงานตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลภาคพายัพ พ.ศ.2458. (15 ต.ค.-10 ม.ค. 2458).

²Thailand, Ministry of Finance. (1925). Statistical Year Book of the Kingdom of Siam A.D. 1923. p. 26. (อ้างอิงจาก วิทยา นนทน์ภา. (2541). การผลิตและการค้าสุกรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469-2484. หน้า 58.)

³สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. กค.0301.1.38 K/9. Statistical Year Book Thailand. No. 20 B.E. 2480-2481. (อ้างอิงจาก วิทยา นนทน์ภา. (2541). การผลิตและการค้าสุกรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469-2484. หน้า 58.)

⁴แหล่งเดิม.

⁵สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. สบ. 1/15. เอกสารส่วนบุคคล. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ. เรื่องรายงานตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลภาคพายัพ พ.ศ.2458. (15 ต.ค.-10 ม.ค. 2458).

⁶กรมการข้าว. (2508). เนื้อที่และผลผลิตข้าวของการทำนาระยะ 26 ปี พ.ศ. 2480-2505. หน้า 55.

⁷Jame C. Ingram. (1971). *Economic Change in Thailand 1850-1970*. p. 45. (อ้างอิงจาก วิทยา นนทน์ภา. (2541). การผลิตและการค้าสุกรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469-2484. หน้า 59.)

2.3 ความต้องการบริโภคเนื้อโคกระบือ

การบริโภคเนื้อโคกระบือในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีมานานแล้ว โดยมีการบริโภคในลักษณะการฆ่าเพื่อชำแหละแบ่งปันในหมู่เครือญาติหรือคนใกล้ชิด เรียกว่า การแบ่งพุด* ซึ่งส่วนใหญ่ไม่ได้มีการขออาชญาบัตรอย่างถูกต้อง โดยทางราชการก็ได้เข้มงวดกับรายได้ส่วนนี้เท่าใดนัก เพราะมิได้เป็นรายได้ของเทศบาลหรือจังหวัด แต่เป็นรายได้ของแผ่นดิน สำหรับในบริเวณแถบนี้กลุ่มชาวบ้านที่มีเชื้อสายไทย-ลาว มักนิยมบริโภคเนื้อโคกระบือมากกว่ากลุ่มชาวบ้านที่มีเชื้อสายไทย-เขมร และไทย-กวย (ส่วย) โดยทั้งสองกลุ่มหลังนิยมบริโภคเนื้อสุกร และเปิดไก่อมากกว่าเนื้อโคกระบือ ในปัจจุบันเนื้อโคกระบือเป็นอาหารที่คนไทยโดยรวมชอบโดยเฉพาะวัฒนธรรมการรับประทานลูกชิ้นก้วยเตี๋ย และผัดเนื้อน้ำมันหอย¹ ซึ่งทำมาจากเนื้อโคกระบือเกือบทั้งสิ้น

2.4 การขยายตัวของอาชีพที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการค้าโคกระบือ

จากการเพิ่มขึ้นของปริมาณการแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างลุ่มน้ำมูลตอนบนกับกรุงเทพฯ และหัวเมืองลาวอื่น ๆ กับบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้นทำให้ปริมาณของคนที่เกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยนสินค้าเหล่านี้มีจำนวนเพิ่มขึ้นด้วย บุคคลสำคัญที่ทำหน้าที่ในการแลกเปลี่ยนสินค้าเหล่านี้ได้แก่ ชาวจีน รวมถึงราษฎรอื่น ๆ ได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับการค้าด้วย

ชาวจีนได้เข้ามาในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนและได้ขยายไปยังลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีมากขึ้นภายหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง ชาวจีนเหล่านี้เข้ามาประกอบอาชีพค้าขาย โดยมีรับซื้อสินค้าของป่าต่าง ๆ ในท้องถิ่นไปขายยังกรุงเทพฯ และนำเอาสินค้าสำเร็จรูปจากกรุงเทพฯ เข้ามาจำหน่ายยังหัวเมืองต่าง ๆ ในบริเวณลุ่มน้ำมูลนี้ นอกจากนั้นการขยายตัวด้านการค้ายังทำให้มีราษฎรอีกจำนวนไม่น้อยที่เข้ามาพัวพันกับธุรกิจการค้าด้วย ราษฎรเหล่านี้บางครั้งก็จะเป็นผู้ขายแรงงานให้กับชาวจีนในธุรกิจการค้าต่าง ๆ²

การค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435 – 2535

การศึกษาการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2535 มีประเด็นสำคัญที่ควรพิจารณาใน 3 หัวข้อหลักคือ การผลิต การค้า และอุปสรรค

* การแบ่งพุด เป็นการแบ่งขายเนื้อสัตว์ในจำนวนที่เท่า ๆ กัน จากการนำสัตว์มาชำแหละในหมู่สมาชิก

¹ เสนาะ วรรณภัก. (2536). ตลาดนัดโค-กระบือ ชุมทางเพื่อ...การฆ่าหนทางสู่ทุนรัฐของ "ควายไทย".

สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์. 40(12): 36-37.

² ชุมพล แนวจำปา. (2529). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468.

1. การผลิตโคกระบือ

การผลิตโคกระบือในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435-2535 มีรายละเอียดที่สำคัญดังนี้

1.1 จุดมุ่งหมายในการผลิต

จุดมุ่งหมายในการผลิตโคกระบือในอดีตเป็นเพียงการเลี้ยงไว้ใช้แรงงานในการทำนาและเลี้ยงไว้เป็นสัตว์พาหนะสำคัญในการขนส่งในชุมชนเท่านั้น¹ ภายหลังจากมีความต้องการโคกระบือเพื่อใช้เป็นแรงงานในการปลูกข้าวในพื้นที่ภาคกลางเพิ่มมากขึ้น จึงทำให้จุดมุ่งหมายในการผลิตโคกระบือในอดีตที่เลี้ยงไว้ใช้แรงงานในชุมชนเท่านั้นเปลี่ยนเป็นการผลิตโคกระบือไว้เพื่อการค้า

ในช่วงแรกของใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เป้าหมายหลักของการทำนาก็คือ การผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน เป้าหมายรองคือ เหลือจากการบริโภคก็ขาย เปลี่ยนข้าวเปลือกเป็นเงินตรา ผลผลิตข้าวที่เหลือจากการบริโภคมีประมาณ 1 ใน 3 ของผลผลิตทั้งหมด ส่วนการปลูกพืชไร่เกือบทุกชนิดเป้าหมายการผลิตชัดเจนว่าผลิตเพื่อขายเท่านั้น² จากลักษณะเป้าหมายในการผลิตที่เปลี่ยนไป ส่งผลให้จุดประสงค์ในการเลี้ยงโคกระบือก็เปลี่ยนไปด้วย กล่าวคือ จุดประสงค์ในการเลี้ยงโคกระบือนั้นมีสองประการคือเพื่อใช้แรงงานกับเพื่อจำหน่าย เพราะโคกระบือเป็นสัตว์ที่จำเป็นต่อการประกอบอาชีพของราษฎรคือใช้ไถนาและการขนส่งอื่น ๆ ถึงแม้ว่าจะไม่มีการจำหน่ายซื้อขายตั้งแต่ในสมัยที่ระบบเศรษฐกิจแบบการค้าจะยังไม่เกิดขึ้น แต่ทุกครอบครัวก็ต้องมีโคกระบือเหล่านี้เพื่อใช้งานอยู่แล้ว ดังนั้นการเลี้ยงสัตว์พาหนะจำพวกโคกระบือจึงมีจุดประสงค์เพื่อเลี้ยงตัวเองและท้องถิ่นอยู่ส่วนหนึ่ง และอีกส่วนหนึ่งคือจุดมุ่งหมายเพื่อการค้า

1.2 ปัจจัยการผลิต

ปัจจัยในการผลิตโคกระบือในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างในระหว่าง พ.ศ. 2435-2535 ประกอบหัวข้อที่สำคัญที่ควรพิจารณาดังนี้

1.2.1 แหล่งผลิต

แหล่งการผลิตโคกระบือมีอยู่ทั่วไปทุกพื้นที่ของประเทศไทยที่มีการประกอบ การเกษตร แหล่งเลี้ยงส่วนใหญ่อยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กล่าวคือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมี

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 กษ.7/1. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงเกษตรธิการ. เรื่องพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะต่าง ๆ. (20 มิ.ย.108-19 ม.ค.111). (ไมโครฟิล์ม).

²สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544. หน้า 310.

การเลี้ยงโคประมาณร้อยละ 36 ของจำนวนโคทั้งประเทศและมีการเลี้ยงกระบือถึงประมาณร้อยละ 75 ของจำนวนกระบือทั้งประเทศ¹

ลักษณะภูมิประเทศของบริเวณที่ราบสูงโคราชมีพืชพันธุ์ธรรมชาติส่วนมากเป็นทุ่งหญ้าและป่าโปร่งแบบป่าไม้ผลัดใบ เรียกว่าแบบทุ่งหญ้าเมืองร้อน (Savanna) หรือที่ชาวอีสานเรียกว่า “โคก” ซึ่งประกอบด้วยทุ่งหญ้าและต้นไม้ขึ้นอยู่ห่าง ๆ² จากการที่มีทุ่งหญ้าและป่าโปร่งดังกล่าว ทำให้หัวเมืองบริเวณที่ราบสูงโคราชมีทำเลที่เหมาะสมต่อการเลี้ยงสัตว์พาหนะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโคกระบือ³ ซึ่งโดยรวมแหล่งผลิตโคกระบือในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมิได้มีสภาพแวดล้อมที่แตกต่างไปจากเดิมมากนัก จะมีบ้างก็คือพื้นที่ในการเลี้ยงลดน้อยลงไปจากการขยายตัวของชุมชนและประชากรที่เพิ่มมากขึ้น

1.2.2 ทุน

การเลี้ยงโคกระบือในประเทศไทยมีมานานแล้ว วัตถุประสงค์ในการเลี้ยงคือ เพื่อไว้ใช้งาน โคส่วนใหญ่ใช้เป็นสัตว์พาหนะ เช่น ลากเกวียน เลื่อน กระบือส่วนใหญ่ใช้ปฏิบัติงานในการเพาะปลูก เช่น การเตรียมดิน พรวนดิน อย่างไรก็ตาม สัตว์ทั้ง 2 ชนิดนี้บางครั้งใช้ทดแทนกันได้ และสัตว์ประเภทนี้ก็ได้มีการซื้อขายมาครอบครองอย่างเป็นทางการ การเลี้ยงดูไม่ต้องลงทุนอะไร เพราะเป็นการเลี้ยงโดยปล่อยให้ไปหากินในป่า 2-3 วันก็ไปดูเสียครั้งหนึ่ง⁴ สำหรับการขยายพันธุ์ก็เป็นการขยายพันธุ์ตามธรรมชาติ เพราะปล่อยให้ในทุ่งไม่ต้องไปด้อนเข้าคอก พอถึงฤดูทำนา ก็ไปด้อนเอาบางตัวที่เคยไถนาเอามาใช้งาน การเลี้ยงโคกระบือของเกษตรกรในระดับชาวบ้านมีต้นทุนการผลิตที่ต่ำมากจนแทบจะไม่มีเลย นอกจากต้นทุนในการจัดหาซื้อสัตว์เข้ามาเลี้ยงใหม่เท่านั้น⁵

ส่วนใหญ่โคกระบือที่เลี้ยงไว้มักเป็นมรดกตกทอดจากครอบครัวหรืออาจมีการหยิบยืมจากเพื่อนบ้าน ส่วนที่จะซื้อหามาเพาะเลี้ยงอย่างเป็นทางการเป็นล่ำเป็นสันนั้น จะเข้าไปในลักษณะเลี้ยงเพื่อเป็นพ่อพันธุ์หรือแม่พันธุ์มากกว่า ซึ่งการเพาะเลี้ยงในลักษณะนี้มีจำนวนน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับ การเลี้ยงของชาวบ้านที่มีปริมาณการเลี้ยงไว้ใช้งานประมาณ 2-4 ตัวต่อครอบครัว เมื่อโคกระบือเหล่านี้

¹เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2535). *การเกษตรของประเทศไทย*. หน้า 153.

²อภิศักดิ์ โสมอินทร์. (2522). *ภูมิศาสตร์อีสาน*. หน้า 44.

³ชุมพล แนวจำปา. (ตุลาคม-ธันวาคม 2539). การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองอีสานก่อนมีทางรถไฟสายนครราชสีมา พ.ศ. 2443. *เมืองโบราณ*. 22(4): 65.

⁴สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544*. หน้า 100.

⁵กมล ริมศิริ. (2527). *การผลิตกระบือในบางหมู่บ้านของอำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์*. หน้า 8-9.

มีอายุมากจึงปลดออกจากการปฏิบัติงาน บางครอบครัวเลี้ยงต่อไปจนตายไปเอง แต่ส่วนใหญ่จำหน่ายออกเป็นโคและกระบือเนื้อ¹

1.2.3 การจัดการ

การจัดการในด้านการผลิตโคกระบือที่สำคัญประกอบด้วยปัจจัยต่างๆ อาทิเช่น การส่งเสริมการผลิต พันธุ์โคกระบือ รูปแบบการเลี้ยง โรคและการป้องกันรักษา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.2.3.1 การส่งเสริมการผลิต

การเลี้ยงดูโคกระบือในประเทศไทย โดยทั่วไปมักเป็นการเลี้ยงที่ไม่ได้รับการเอาใจใส่มากนัก เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้จำนวนโคกระบือไม่เพิ่มขึ้นเท่าที่ควร อีกทั้งเกษตรกรในหลายท้องที่ยังนิยมตอนโคกระบือเพศผู้ที่มีขนาดใหญ่และลักษณะดีเพื่อให้เชื่องสำหรับใช้งานและขายเพราะได้ราคาดี ดังนั้นโคกระบือเพศผู้ที่มีขนาดเล็ก ซึ่งไม่นิยมใช้ทำงาน จึงมีโอกาสนผสมพันธุ์กับโคกระบือเพศเมียของเกษตรกรที่ปล่อยเลี้ยงรวมกันหรือในละแวกเดียวกัน ทำให้ลูกโคกระบือที่เกิดมามีขนาดเล็กและลักษณะด้อยลงตามลำดับ²

จากลักษณะการเลี้ยงดังกล่าว กรมปศุสัตว์จึงได้ดำเนินการปรับปรุงพันธุ์โคกระบือขึ้น 2 วิธี³ คือ

1. จัดซื้อโคและกระบือพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ที่มีขนาดใหญ่ และลักษณะดีจากท้องที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศนำมาเลี้ยงผลิตลูกโคกระบือ จำหน่ายให้เกษตรกรในราคาถูก
2. จัดตั้งกลุ่มผู้เลี้ยงโคกระบือ แล้วนำโคกระบือพันธุ์ที่มีขนาดใหญ่ และลักษณะดีไปให้บริการผสมพันธุ์โดยไม่คิดมูลค่า ช่วยตอนโคกระบือเพศผู้ที่มีขนาดเล็กและลักษณะไม่ดีให้แก่สมาชิกกลุ่มฯ ซึ่งวิธีการดังกล่าวได้เริ่มดำเนินการในท้องที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตั้งแต่ พ.ศ. 2512

1.2.3.2 พันธุ์โคกระบือ

ในอดีตชาวบ้านโดยทั่วไป ไม่ได้ใส่ใจกับการคัดเลือกพันธุ์โคกระบือมากนัก ส่วนใหญ่ใช้การพิจารณาคัดเลือกโคกระบือตามความเชื่อต่อ ๆ กันมา ซึ่งการพิจารณาโคกระบือในแต่ละท้องถื่นแตกต่างกันไป อาทิเช่น ชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนิยมเลือกกระบือจมูกตื้น กีบเล็ก หลังกว้าง

¹เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2535). *การเกษตรของประเทศไทย*. หน้า 153.

²กรมปศุสัตว์. (2521). 36 ปี กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. หน้า 33.

³แหล่งเดิม. หน้า 34-35.

ชาสูง ทั้งนี้เพื่อเหมาะสำหรับไถนาและไถมันสำปะหลัง สามารถเลี้ยงให้อ้วนได้ง่าย ขายได้ราคา¹ ส่วนชาวนาในภาคอีสานจะพิจารณาว่ากระป๋องลักษณะดีต้องมีลำตัวใหญ่และยาว มีขาแข็งแรงทั้งสี่ขาและได้สัดส่วนเหมาะสมกับลำตัว ใบหน้ายาว (เชื่อว่าเป็นกระป๋องที่อ่านหนังสือง่ายใช้งานคล่อง) ดวงตาแจ่มใส เบ้าตาใหญ่และแข็งแรง รูจมูกใหญ่และชุ่มชื้นอยู่เสมอ เขาโค้งคล้ายวงพระจันทร์ คออบบใหญ่หนา โคนขาใหญ่ค่อย ๆ เรียวลงสู่ปลายเท้า กีบใหญ่ (เพื่อเวลาเดินไถนาจะได้ไม่จมโคลน) และตั้งตรงอกใหญ่หลังแบนและกว้าง ท้องต้องเหมาะสมกับลำตัว ไม่กางหรือบวมโตเกินควร ผิวหนังบางและนุ่ม (เชื่อว่าเป็นกระป๋องที่อ่านหนังสือง่าย) และมักมีสีดำ ขนยาวและดกเชื่อว่าเป็นกระป๋องที่ทนโรคได้ดี หางต้องยาวเป็นพุ่ม ฟันต้องมีสีขาว²

ส่วนการพิจารณาโคนั้น ชาบ้านมักให้ความสำคัญกับการดู “ขวัญ” และคุณลักษณะของ “เขา” มากกว่า³ โดยมีความเชื่อว่าโคที่ดีต้องเป็นโคที่มีขวัญดังนี้⁴

1. ขวัญก้อนขาวแก้ว และ ขวัญรัดไถ (ไถคือถุงเงินสมัยโบราณ) เชื่อว่าทำให้เจ้าของทำมาค้าขึ้น
2. ขวัญกางฮ่อม หรือ ขวัญจอมพรสาด หรือ ขวัญจอมปราสาท และขวัญอาน เชื่อว่าเป็นโคที่สอนง่าย
3. ขวัญต้างหย่อน และ ขวัญแก้มเชื่อว่าเป็นโคที่เลี้ยงง่าย กินเก่ง อ้วนเร็ว
4. ขวัญกะบาล คือขวัญบริเวณกลางศีรษะเหมือนขวัญของคน หากโคตัวใดไม่มีไม่นิยมนำมาเลี้ยง
5. ขวัญอมรวงดอก ภาคกลางเรียก ขวัญน้องนางคลี เป็นขวัญให้คุณ แต่หากขวัญชนิดนี้ไปอยู่โคนหางหรือกลางจะกลายเป็นขวัญร้าย
6. ขวัญขึ้นหาง คือขวัญที่อยู่ตรงเข้าหลัง ซึ่งคนมักใช้เหยียบก่อนจะขึ้นขี่โคเป็นขวัญให้คุณ
7. ขวัญจับ หรือขวัญสะโพกหย่อน และ ขวัญแอกพาด หรือ ขวัญพึงเขนย บ้างเรียกขวัญนางอินทร์ อยู่ด้านบนเหนือโคนหาง เป็นขวัญที่ดีและขวัญให้คุณ

¹กิติ แก่นจ๊ะปี้. (2527). ควาย. วารสารศึกษาศาสตร์สาร. 13(1-4): 63.

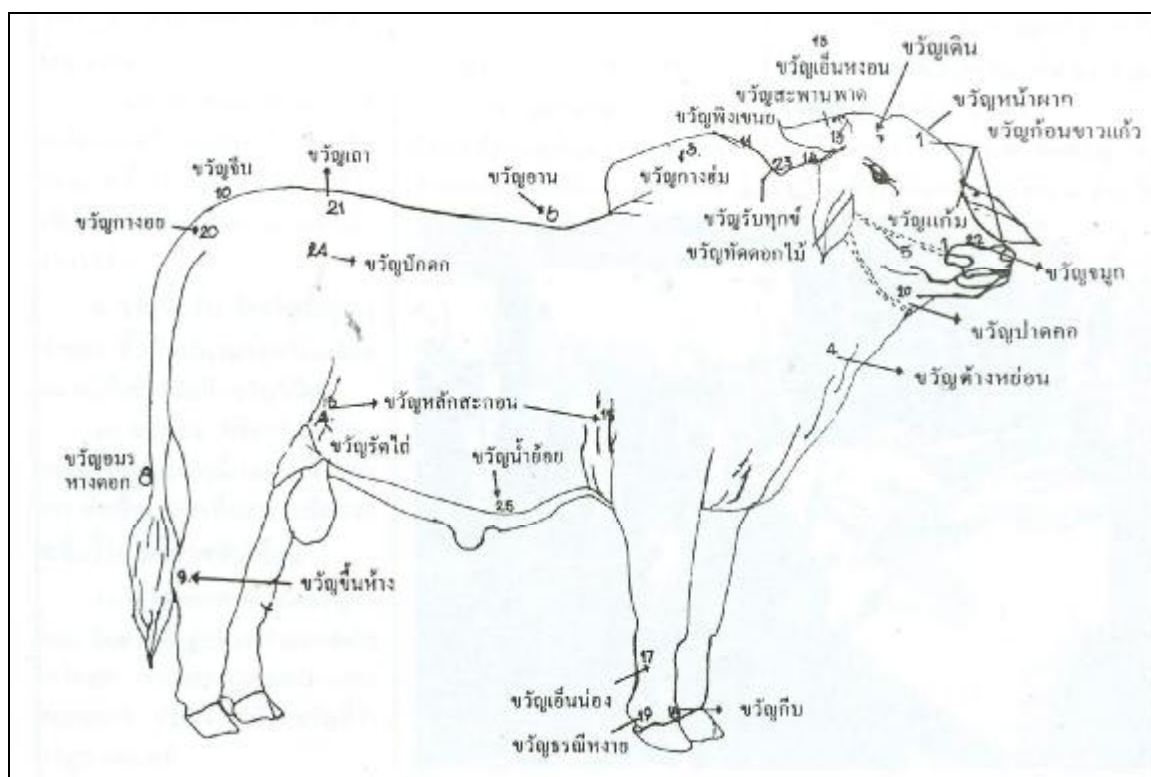
²ชุด แพงภูงา. (2549, 18 มกราคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 119 หมู่ที่ 13 ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด.

³ คำมี ไสปาน. (2548, 5 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 16 หมู่ที่ 14 บ้านยางชุมน้อย ตำบลสระยาว อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ.

⁴จรัส ระหว่างบ้าน. (2528, ธันวาคม). เรื่องของโคจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. เกษตรวันนี้. 5(54): 84-86.

ส่วนลักษณะขวัญของโคที่ไม่ดีตามความเชื่อของชาวบ้านมีดังนี้ คือ

1. ขวัญปาดคอ ขวัญเอ็นหงอนหรือขวัญท้ายทอย ขวัญสะพายพาดหรือขวัญพันหัว และขวัญตัดดอกไม้ เชื่อว่าโคที่มีขวัญนี้มักถูกขโมยไปฆ่า
2. ขวัญหลักสะกอน หรือ ขวัญเชิงตะกอน เป็นขวัญที่อยู่ข้างละ 2 ขวัญรวมแล้วมีอยู่ 4 ขวัญ คล้ายเชิงตะกอนเผาศพ ถือว่าเป็นขวัญที่จัญไรมาก ผู้ใดเป็นเจ้าของจะเดือดร้อนฉิบหาย ล้มตาย บางคนเรียกขวัญนี้ว่า ขวัญหอกคับ หรือ ขวัญขนานหน้า-ขนานหลัง
3. ขวัญหน้าผาก หรือ ขวัญหน้าแด่น คือขวัญที่อยู่ตรงหน้าผากเพียงขวัญเดียว ถือว่าเป็นขวัญจัญไร จะนำภัยพิบัติมาสู่เจ้าของ เป็นต้น

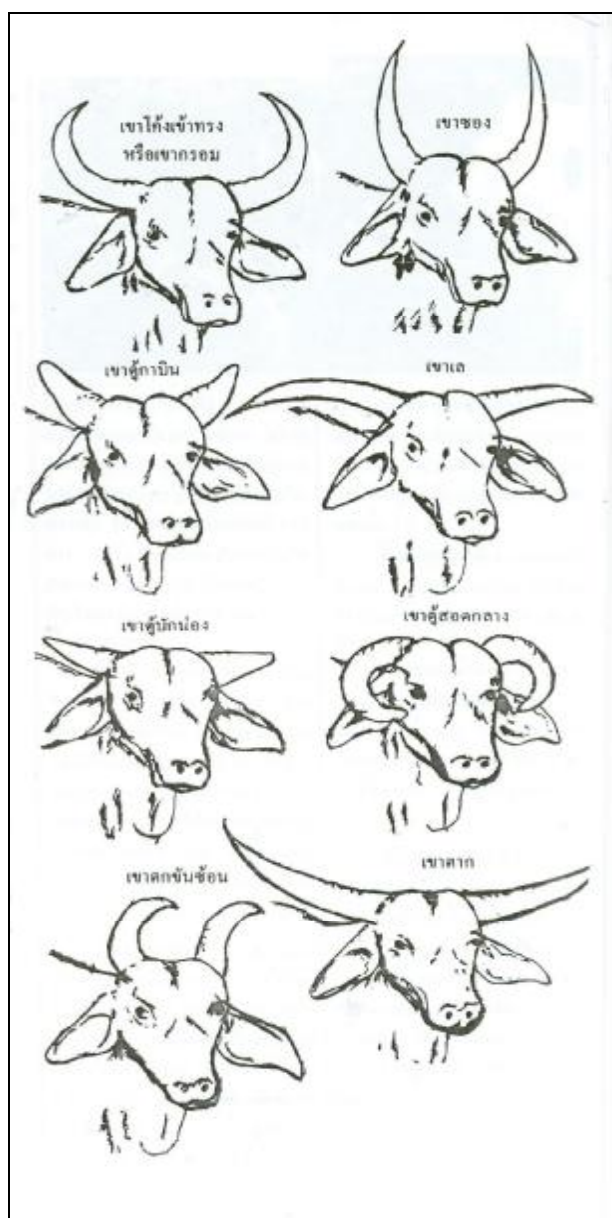
ภาพประกอบ 7 ตำแหน่งขวัญโค

ที่มา: จรัส ระหว่างบ้าน. (2528, ธันวาคม). เรื่องของโคจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. เกษตรวันนี้. 5(54): 84.

ส่วนความเชื่อของชาวบ้านในการอธิบายลักษณะของเขาคือ

1. โคเขากกลม ถือว่าเป็นโคที่มีลักษณะของดี

2. โคเขาอู้มบาตร เขาตาก เขาซอง เขาเล เขาตกชั้นซ้อน จัดเป็นโคที่มีลักษณะดี ให้คุณกับผู้เลี้ยง
3. โคเขาตู คือโคที่มีเขาโผล่มาจากศีรษะสั้น ๆ และมีขนาดใหญ่ จัดเป็นโคลักษณะไม่ดี เชื่อว่าเป็นโคที่ดื้อ สอนยาก

ภาพประกอบ 8 ลักษณะต่าง ๆ ของเขาโค

ที่มา: จรัส ระหว่างบ้าน. (2528, ธันวาคม). เรื่องของโคจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. เกษตรวันนี้. 5(54): 87.

ในอดีตเกษตรกรให้ความสำคัญกับการปรับปรุงพันธุ์โคกระบือของตนเองน้อยมาก พันธุ์สัตว์ที่มีคุณภาพดีและให้ผลผลิตสูงจึงมีไม่พอกับความต้องการ ซึ่งการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นก็คือการนำเข้าพันธุ์โคกระบือจากต่างประเทศและลูกผสม กรมปศุสัตว์ได้พิจารณาว่าแม่โคและกระบือของบ้านเราจะมีความทนทานต่อโรค และใช้งานได้ดีพอสมควร แต่ก็มีรูปร่างเล็กและคุณภาพของเนื้อไม่ดีเท่าที่ควร กรมปศุสัตว์จึงได้ทดลองนำเข้าโคกระบือพันธุ์จากต่างประเทศเข้ามาทำการทดลองเลี้ยงตามสถานีบำรุงพันธุ์สัตว์ต่าง ๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2494 จำนวน 101 ตัวเป็นมูลค่า 33,600 บาท¹ สำหรับพันธุ์โคที่นำเข้าได้แก่ พันธุ์อเมริกันบรามัน พันธุ์แซนต้าเกอร์ทูดิส พันธุ์ชาร์โรเลย์ เป็นต้น ส่วนพันธุ์กระบือที่นำเข้ามาจากต่างประเทศนั้นคือพันธุ์ “มูราห์” โดยนำเข้าจากประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นกระบือที่ให้น้ำนม และนำเข้ามาในประเทศตามนโยบายของรัฐบาลในขณะนั้นที่ส่งเสริมให้ประชาชนบริโภคน้ำนมกระบือและผลิตภัณฑ์ที่ทำมาจากน้ำนมกระบือ ซึ่งแตกต่างจากการนำเข้าพันธุ์โคจากที่เป็นการนำเข้ามาเพื่อปรับปรุงพันธุ์โคในประเทศที่มีลักษณะด้อยให้ผลผลิตและลักษณะดีขึ้น

จะเห็นได้ว่าในระยะแรกเกษตรกรมีการเลี้ยงโคกระบือตามวิถีชาวบ้าน แต่ในภายหลังจึงได้มีการนำเข้าโคกระบือพันธุ์เข้ามาเพื่อปรับปรุงพันธุ์และสนับสนุนนโยบายของรัฐในขณะนั้น โดยได้รับการส่งเสริมจากภาครัฐที่ต้องการให้ผลผลิตของสัตว์ประเภทนี้ดีและมีมากขึ้นเพื่อผลทางเศรษฐกิจและการค้า

1.2.3.3 รูปแบบการเลี้ยง

โคและกระบือเป็นสัตว์ที่มีวิธีการเลี้ยงคล้ายกัน ซึ่งการเลี้ยงสัตว์ประเภทนี้ของเกษตรกรในชนบทของประเทศไทยยังคงมีการเลี้ยงกันแบบดั้งเดิมที่เป็นมาแต่บรรพบุรุษ ชาวบ้านเลี้ยงโคกระบือเพื่อใช้งานในการเพาะปลูกพืช อาหารของโคกระบือได้แก่ ฟางข้าว หญ้าธรรมชาติ และเศษตอซังพืชที่เหลือจากการเพาะปลูกเป็นอาหารหลัก โดยทั่ว ๆ ไปเกษตรกรจะไม่มีให้อาหารข้น ไม่มีการเสริมแร่ธาตุ ไม่มีการถ่ายพยาธิ ไม่มีการทำฟุงหญ้าเลี้ยงสัตว์ และเมื่อสัตว์เจ็บป่วยก็จะใช้ยาพื้นบ้านทำการรักษากันอย่างที่เคยทำตามกันมาในอดีต²

ในด้านการจัดการฝูงโคกระบือนั้นเกษตรกรจะเลี้ยงโคกระบือทุกอายุ ทุกเพศ ทุกวัยรวมอยู่ในคอกเลี้ยงเดียวกันหมด หลังจากฤดูเก็บเกี่ยวเกษตรกรจะปล่อยกระบือให้แทะเล็มตอซัง ฟางข้าว และหญ้าธรรมชาติอย่างอิสระในทุ่งนา โดยที่สัตว์จากทุกครัวเรือนของเกษตรกรจะปล่อยมาอยู่รวมกันเป็นฝูงใหญ่ สำหรับลูกโคกระบือเกษตรกรจะปล่อยให้อยู่กับแม่ตลอดเวลาจนกระทั่งอายุ 2-

¹สถิติแห่งชาติ, กรม. (2500). สมุดสถิติรายปีประเทศไทย พ.ศ. 2500. หน้า 23.

²กมล ริมศิริ. (2527). การผลิตกระบือในบางหมู่บ้านของอำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์. หน้า 8-9.

3 ปี ซึ่งเกษตรกรไม่นิยมทำการหย่านมลูกโคกระบือโดยวิธีบังคับ¹ มักปล่อยให้หย่านมเองตามธรรมชาติ

ในหมู่บ้านชาวนาในภาคเหนือและอีสาน มักจะพบว่าชาวนาที่ค่อนข้างยากจนในหมู่บ้านมักจะเช่า “นาผ่ากิ่ง” จากญาติพี่น้องหรือคนรวยในหมู่บ้าน และส่วนใหญ่ก็จะรับเลี้ยง “กระบือผ่ากิ่ง” ให้เจ้าของนาด้วย การเลี้ยงกระบือผ่ากิ่งนี้หมายถึง ผู้รับเลี้ยงจะนำกระบือเพศผู้และเมียของเจ้าของนามาหนึ่งคู่หรือมากกว่าแล้วแต่จะตกลงกัน และเมื่อเลี้ยงไปแล้วเมื่อกระบือมีลูกก็จะแบ่งกันคนละตัว ตามแต่จะตกลงกันว่าปีนี้เจ้าของหรือผู้รับเลี้ยงได้ ถ้าปีนี้เจ้าของได้และปีต่อไปกระบือมีลูกอีกก็จะเป็นของผู้เลี้ยง แต่ถ้าไม่มีลูกก็ต้องรอปีถัดไปอีก ในการเลี้ยงกระบือผ่ากิ่งนี้เจ้าของมักจะเป็นผู้มีฐานะค่อนข้างดีในหมู่บ้านและไม่มีแรงงานในครอบครัวเพียงพอที่จะมาดูแลกระบือของตนเอง จึงต้องเลือกสรรผู้ที่ตนเห็นว่าจะสามารถดูแลและรักษากระบือของตนได้ดี ส่วนมากก็จะพิจารณาว่าบุคคลนั้นเป็นผู้มีความซื่อสัตย์ขยันหมั่นเพียรและส่วนใหญ่ก็จะเป็นลูกนาของตน² การเลี้ยงโคก็นิยมกระทำกันเช่นเดียวกันกับการเลี้ยงกระบือผ่ากิ่งนี้

ปัจจุบันการเลี้ยงโคแบ่งเป็น 3 วิธีคือ เลี้ยงแบบพื้นบ้าน เลี้ยงแบบขุนและแบบฟาร์ม การเลี้ยงแบบขุนและเลี้ยงแบบฟาร์ม เป็นวิธีที่นิยมใช้อยู่ในระบบราชการหรือการเลี้ยงเพื่อผลิตเนื้อหรือนมหรือลูกโค หรือเพื่อธุรกิจการค้า ซึ่งการเลี้ยงต้องอาศัยเครื่องมือเครื่องใช้และความรู้สมัยใหม่เข้ามาช่วย แต่สำหรับการเลี้ยงโคกระบือแบบพื้นบ้าน แบ่งออกเป็น 3 วิธีคือ เลี้ยงแบบล่าม เลี้ยงแบบปล่อยฝูง และเลี้ยงแบบผสม³ โดยเฉพาะกระบือนั้นนิยมเลี้ยงแบบปล่อยฝูงมากกว่า⁴

สำหรับอาหารและการเลี้ยงดูนั้น สามารถแบ่งออกเป็น 2 ช่วง⁵ คือ

ฤดูแล้ง หลังจากการเก็บเกี่ยวข้าวและพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ เกษตรกรจะปล่อยโคกระบือไปเลี้ยงตามพื้นที่เหล่านั้น โดยโคกระบือจะได้รับอาหารพวกหญ้าพื้นเมือง คอซัง ฟางข้าว และเศษพืชที่เหลือจากการเก็บเกี่ยว พอถึงปลายฤดูแล้งอาหารจะมีน้อยลง เกษตรกรจะให้โคกระบือกินฟางอย่างเดียว

ฤดูฝน เมื่อเกษตรกรเริ่มทำนาในที่ลุ่มและปลูกพืชอย่างอื่นในที่ดอน พื้นที่สำหรับให้สัตว์ทะเล็มมีน้อยลง สำหรับสัตว์ที่ใช้งานจะทะเล็มหญ้าในนาข้าวและพื้นที่ที่ยังไม่ได้ทำ

¹กมล ริมศิริ. (2527). การผลิตกระบือในบางหมู่บ้านของอำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์. หน้า 9.

²กิติ แก่นจำปี. (2527). ควาย. วารสารศึกษาศาสตร์สาร. 13(1-4): 63.

³เยี่ยม ทองดี. (2534). ควายไทย สัตว์กตัญญู ผู้ถูกลืม. หน้า 35.

⁴อทธิศักดิ์ ใจจง. (2548, 5 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิริทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 10 หมู่ที่ 4 ตำบลโนนเพ็ก อำเภอพยุห์ จังหวัดศรีสะเกษ.

⁵กมล ริมศิริ. (2527). เล่มเดิม. หน้า 3.

การเพาะปลูกพืชซึ่งลดลงเรื่อย ๆ ในขณะเดียวกันก็จะนำสัตว์ไปเลี้ยงในท่าเลเลี้ยงสัตว์ เมื่อทำการเพาะปลูกเสร็จก็จะนำสัตว์ไปเลี้ยงตามข้างถนน สนาม โรงเรียน ตามคันคู คันนา

รูปแบบการเลี้ยงโคกระบือของเกษตรกรไทยโดยภาพรวมยังมีข้อบกพร่องอยู่หลายด้าน อาทิเช่น เกษตรกรไม่มีการควบคุมพันธุ์โคกระบือ และจะทำการตอนโคกระบือที่มีขนาดใหญ่และสมบูรณ์ จะเหลือตัวผู้ที่มีขนาดเล็กทำหน้าที่พ่อพันธุ์ อาหารที่เลี้ยงมีคุณภาพไม่ดีพอ สถานที่เลี้ยงและการเลี้ยงจัดให้อย่างตามมีตามเกิด รวมถึงเกษตรกรยังไม่รู้จักวิธีป้องกันและรักษาโรคอีกด้วย¹

1.2.3.4 โรคและการป้องกันรักษา

ตั้งแต่จัดตั้งกรมปศุสัตว์ใน พ.ศ. 2485 งานด้านการส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์ของกรมปศุสัตว์ในระยะแรกคือการควบคุมป้องกันโรคระบาดสัตว์ที่ก่อให้เกิดความเสียหายแก่สัตว์เลี้ยง กรมปศุสัตว์จึงได้เน้นหนักในเรื่องการป้องกันและกำจัดโรคสัตว์ด้วยการพยายามผลิตวัคซีนชนิดต่าง ๆ ออกมาใช้ป้องกันโรคเป็นสำคัญ รวมถึงส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์ด้วย² ซึ่งรายละเอียดของโรคระบาดที่เกิดขึ้นกับสัตว์โดยเฉพาะโคกระบือในประเทศไทยและเป็นอุปสรรคของการค้าสัตว์ประเภทนี้นั้น จะได้กล่าวในเนื้อหาถัดไป

2. การค้าโคกระบือ

ตลาดเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่เป็นตัวกำหนดทิศทางการค้าโคกระบือ ในระหว่าง พ.ศ. 2435 – 2535 ตลาดที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับแหล่งผลิตโคกระบือในกลุ่มน้ำมูลตอนล่าง คือ ตลาดการค้าภายในชุมชน และภายนอกชุมชน ซึ่งการจัดตลาดนัดโคกระบือเป็นส่วนหนึ่งของตลาดการค้าภายในชุมชนด้วย ส่วนตลาดภายนอกอาศัยการขนส่งทางรถไฟ ทางรถยนต์ และการไล่ต้อนไปขายยังต่างถิ่น โดยจุดประสงค์ของพ่อค้าที่มาซื้อโคกระบือนั้นมีจุดประสงค์ที่แตกต่างกัน ทั้งเพื่อซื้อไปใช้งาน ซื้อเพื่อฆ่าแหละในโรงฆ่าสัตว์ และซื้อเพื่อเป็นพ่อแม่พันธุ์รวมถึงการซื้อเพื่อการส่งออกด้วย

2.1 รูปแบบการค้า

สภาพภูมิอากาศและระบบชลประทานของภาคอีสานทำให้ไม่เอื้ออำนวยให้ทำการเกษตรได้ตลอดปี ในช่วงที่ว่างเว้นจากฤดูการทำนา โคกระบือจึงไม่ได้ทำหน้าที่เป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต สัตว์ประเภทนี้จึงเปลี่ยนสถานภาพกลายเป็นสินค้าทางเศรษฐกิจ แปรเป็นเงินตราแก่ชาวนา

¹ประสพ บุณมานัส. (2527). *กระบือและการรักษา*. หน้า 27.

²กรมปศุสัตว์. (2521). 36 ปี กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. หน้า 11.

เพื่อใช้ในการดำรงชีพ โคกระบือจะถูกนำมาขายให้แก่ภาคกลางและภาคตะวันออกซึ่งเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์สามารถทำนาได้ปีละ 2-3 ครั้งและมีการทำไร่¹

ในช่วงก่อนการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การเลี้ยงโคและกระบือส่วนใหญ่มุ่งหวังเลี้ยงไว้เพื่อใช้แรงงานในทางเกษตรกรรม ดังนั้นเมื่อปลดโคกระบือจากการใช้แรงงานแล้ว สัตว์พวกนี้ก็จะถูกส่งขายเข้าโรงฆ่าเพื่อบริโภคต่อไป ดังนั้นการซื้อขายโคและกระบือของผู้เลี้ยงจึงเป็นไปได้ 2 ทางคือ ซื้อโคและกระบือเพิ่มเติมเพื่อเลี้ยงไว้ใช้งานในฤดูที่ต้องอาศัยแรงงานจากสัตว์ และเมื่อหมดฤดูที่ต้องอาศัยแรงงานแล้วก็มักขายสัตว์บางส่วนที่ไม่สามารถใช้งานได้ไปให้แก่พ่อค้าผู้รวบรวมในท้องถิ่นหรือต่างจังหวัดต่อไป เพื่อรวบรวมส่งขายต่อไปยังโรงฆ่าสัตว์หรือส่งต่างประเทศ² ซึ่งรูปแบบการค้าโคกระบือที่สำคัญมีดังนี้

2.1.1 การซื้อขายในชุมชน

รูปแบบการค้าโคกระบือบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างตั้งแต่ พ.ศ. 2435 - 2455 ยังคงรูปแบบการค้าโคกระบือแบบก่อนหน้านี้นี้ คือการซื้อขายภายในชุมชนมีน้อย ส่วนใหญ่จะเป็นการค้าขายในต่างถิ่น เนื่องจากโคกระบือเป็นสิ่งที่หาง่ายและมีอยู่ทุกครัวเรือน และการเลี้ยงโคกระบือก็ไม่ได้มีจุดประสงค์หลักเพื่อการค้า แต่เป็นการใช้แรงงานเป็นสำคัญ การซื้อขายโคกระบือในชุมชนนั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 แบบคือ

2.1.1.1 การตระเวนรวบรวมซื้อขายโดยพ่อค้าในท้องถิ่น

เป็นการซื้อขายโดยพ่อค้ารายย่อยในท้องถิ่นที่รับซื้อโคกระบือถึงบ้านหรือไร่นาของเกษตรกร ซึ่งเกษตรกรมีไว้เพื่อใช้งานเฉลี่ยครอบครัวละ 2-3 ตัว แล้วนำไปจำหน่ายต่อให้แก่พ่อค้าในตลาดท้องถิ่นระดับอำเภอหรือจังหวัด เพื่อนำไปจำหน่ายให้แก่พ่อค้าขายส่งเนื้อโคกระบืออีกทอดหนึ่ง ซึ่งพ่อค้าขายส่งเนื้อนี้จะนำโคกระบือไปฆ่าชำแหละที่โรงฆ่าสัตว์ แล้วจำหน่ายให้แก่พ่อค้าปลีกเพื่อจำหน่ายให้แก่ผู้บริโภคต่อไป³

ในการซื้อขายลักษณะนี้ พบว่าโคจำนวนร้อยละ 63 และกระบือจำนวนร้อยละ 64 จากผู้เลี้ยงทั้งหมด ต้องผ่านมือพ่อค้ารายย่อยในท้องถิ่นทั้งสิ้น แสดงว่าการค้าโคกระบือในชนบทในระยะนี้เป็นการค้าขนาดเล็ก พ่อค้าในท้องถิ่นจะรวบรวมโคกระบือไปส่งขายให้กับพ่อค้ารายใหญ่ ซึ่ง

¹กิติ แก่นจ๊ะปี. (2527). ควาย. วารสารศึกษาศาสตร์สาร. 13(1-4): 65.

²อดิณัฐ พรหมศิริ. (2502). การค้าโคและกระบือในตลาดกรุงเทพฯ. หน้า 30-32.

³ทอง ท่าข้าม, วิจิต สุพัฒน์กุล, ประเทือง มุขวรรณ และคณะ. (2528, พ.ศ.). ระบบตลาดโค-กระบือ. เกษตรวันนี้. 4(47): 60.

พ่อค้ารายใหญ่มักจะไม่ลงทุนไปรวบรวมโคกระบือด้วยตนเองแข่งกับพ่อค้ารายย่อย เพราะต้นทุนการรวบรวมโคกระบือของพ่อค้ารายใหญ่มุ่งสูงกว่า¹

พ่อค้าผู้รวบรวมโคกระบือในท้องถิ่น รับซื้อโคกระบือจากชาวบ้านหรือผู้เลี้ยงเมื่อหมดหน้าการใช้แรงงานจากสัตว์ และขายโคกระบือให้แก่ชาวนาในเมื่อถึงฤดูกาลใช้แรงงานสัตว์ ดังนั้นพ่อค้าผู้รวบรวมนี้จะทำการรับซื้อและขายโคกระบืออยู่ในท้องถิ่นส่วนหนึ่งและอีกส่วนหนึ่งจะขายให้แก่พ่อค้าโคและกระบือมีชีวิตจากกรุงเทพฯ หรือขายให้แก่โรงฆ่าในท้องถิ่น² จากนั้นโคกระบือส่วนใหญ่จะถูกนำส่งโรงฆ่าสัตว์ ประมาณกว่าร้อยละ 70 ของโคกระบือจะถูกนำส่งโรงฆ่า ทั้งในท้องถิ่นและในกรุงเทพฯ ส่วนที่เหลือประมาณร้อยละ 30 จะถูกส่งไปใช้แรงงาน³

เมื่อโคกระบือถึงมือพ่อค้าในกรุงเทพฯ แล้วจะมีผู้ฆ่าขายส่งและพ่อค้าขายปลีกเป็นผู้รับช่วงต่อ โดยผู้ฆ่าขายส่ง คือ บรรดาพ่อค้าทั้งหลายที่รับซื้อสัตว์มีชีวิตจากพ่อค้าโคกระบือหรือตัวแทนผู้รวบรวมในกรุงเทพฯ ซึ่งบางคนก็ทำหน้าที่เป็นผู้ฆ่าขายส่งด้วย ผู้ฆ่าขายส่งนี้ เมื่อรับซื้อสัตว์มีชีวิตมาแล้วก็จะทำการนำสัตว์เข้าโรงฆ่าของเทศบาล แล้วทำการจำหน่ายเนื้อสัตว์ชำแหละให้แก่พ่อค้าขายปลีกหรือลูกเขียง ผู้ฆ่าขายส่งนี้โดยทั่วไปจะเป็นผู้ตีราคารับซื้อโคกระบือ โดยการเหมาตีราคาปานกลางของสัตว์เพียงหนึ่งตัวเพื่อเป็นราคารับซื้อของโคและกระบือภายในฝูงนั้น ๆ ดังนั้นราคาของสัตว์จึงมักขึ้นอยู่กับความพอใจของพ่อค้าเหล่านี้⁴ ส่วนพ่อค้าขายปลีกหรือลูกเขียงได้แก่พ่อค้าที่รับซื้อโคและกระบือที่ฆ่าและชำแหละแล้วจากพ่อค้าผู้ฆ่าขายส่งมาชำแหละขายปลีกให้แก่ประชาชนผู้บริโภคตามปกติ พ่อค้าขายปลีกนี้จะรับเนื้อสัตว์ที่ชำแหละแล้วมาขายเป็นขา ๆ โดยจะมีมีปั่วหรือตัวแทนเป็นผู้นำเนื้อมาส่งถึงเขียง โดยคิดค่าดำเนินการตัวละ 15 บาท กระบือตัวละ 20 บาท เพราะการที่จะไปรับเนื้อสัตว์จากโรงฆ่าสัตว์เองนั้นเสียค่าใช้จ่ายแพงกว่า เนื่องจากว่าการขายปลีกของลูกเขียงส่วนใหญ่ พ่อค้าคนหนึ่ง ๆ จะขายเนื้อสัตว์ชำแหละไม่เกิน 4 ขา ส่วนใหญ่เพียง 1-2 ขามากกว่า พ่อค้าขายปลีกนี้เป็นอิสระในการซื้อขายมาก เพราะถ้าหากว่าราคาเนื้อสัตว์ในเขตเทศบาลแพงก็มักไปรับซื้อเนื้อสัตว์จากจังหวัดใกล้เคียงมาขาย⁵

¹ทอง ท่าข้าม, วิชิต สุพัฒน์กุล, ประเทือง มุขวรรณ และคณะ. (2528, พ.ศ.). ระบบตลาดโค-กระบือ. เกษตรวันนี้. 4(47): 60.

²อดิศักดิ์ พรหมศิริ. (2502). การค้าโคและกระบือในตลาดกรุงเทพฯ. หน้า 31.

³ทอง ท่าข้าม, วิชิต สุพัฒน์กุล, ประเทือง มุขวรรณ และคณะ. (2528, พ.ศ.). เล่มเดิม. หน้า 61.

⁴อดิศักดิ์ พรหมศิริ. (2502). เล่มเดิม. หน้า 31.

⁵แหล่งเดิม. หน้า 31-32.

2.1.1.2 การซื้อขายในตลาดนัดโคกระบือ

ตลาดนัดโคกระบือ หรือ ตลาดนัดซื้อขายโคกระบือ เป็นอีกตลาดหนึ่งที่พ่อค้า นิยมจัดขึ้นเพื่อเป็นแหล่งนัดพบและค้าขายโคกระบือระหว่างกัน ตลาดประเภทนี้ซึ่งเกิดขึ้นในช่วง ประมาณ พ.ศ. 2519 -2520 โดยเริ่มขึ้นในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลังจากการพัฒนา เส้นทางคมนาคมที่ดีขึ้นและทำให้การไต่ต้อนไปขายเป็นฝูงหมดไป โดยใน พ.ศ.2530 มีตลาดนัดโค กระบือทั้งหมด 112 แห่ง อยู่ในภาคอีสาน 81 แห่ง ภาคเหนือ 24 แห่ง ภาคกลาง 5 แห่ง และภาคใต้ 2 แห่ง¹ การจัดตลาดนัดโคกระบือนั้นอาจจะจัดขึ้นตามหมู่บ้านหรือตำบลใหญ่ ๆ ที่มีการคมนาคมสะดวก ลักษณะการดำเนินการมีทั้งที่เป็นของเอกชน (อาจเป็นเจ้าของคนเดียวหรือหลายคน)และที่เป็นตลาด ของทางราชการ* ซึ่งมักจัดขึ้นตามกำหนดนัดหมาย ซึ่งเจ้าของโคกระบือจะนำสัตว์ของตนมายังตลาด นัดเพื่อซื้อขายแลกเปลี่ยนกัน สะดวกต่อผู้ที่มาซื้อสัตว์โดยที่ไม่ต้องตระเวนไปหาซื้อตามบ้าน เป็น การประหยัดค่าขนส่ง ส่วนราคาจะใช้วิธีตกลงกันตามความพอใจระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย² และมักซื้อ ขายกันด้วยเงินสด

การเปิดตลาดนัดแต่ละครั้งพ่อค้าหรือเจ้าของจะนำโคกระบือไปขายเป็นจำนวน ร้อย ๆ ตัว ผู้ซื้อจะมีทั้งชาวบ้าน พ่อค้าคนกลาง พ่อค้าจากโรงฆ่าสัตว์ และพ่อค้าส่งจากภาคอื่น ๆ มา ติดต่อซื้อขายกันเป็นจำนวนมาก³ โคกระบือแต่ละตัวกว่าจะถูกนำออกจากตลาดนัด จะถูกซื้อขายผ่าน มือพ่อค้าคนกลาง 3-4 คน เมื่อตลาดนัดเลิกหรือพ่อค้าซื้อโคกระบือได้ตามที่ต้องการแล้ว พ่อค้าที่บ้าน อยู่ใกล้ก็จึงโคกระบือกลับบ้าน คนบ้านอยู่ไกลก็ใช้รถบรรทุกโคกระบือกลับหรือนำไปส่งโรงฆ่าสัตว์⁴ โค กระบือที่ถูกนำมาขายมีขนาดต่าง ๆ กัน ตั้งแต่ลูกติดแม่อายุ 15 วัน จนถึงโคกระบือแก่ปลดระวางการ ใช้งานแล้ว ราคาซื้อขายมีตั้งแต่ 500-10,000 บาท พ่อค้ารายใหญ่ที่ซื้อโคกระบือจำนวนมากนิยมใช้

¹กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2530). ตลาดนัดโค - กระบือในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. หน้า 23.

*มีเพียง 2 ตลาด คือ ตลาดประทายสมันต์ จังหวัดสุรินทร์ และตลาดอำเภอนหนองพอก จังหวัดร้อยเอ็ด แต่ตลาดทั้ง 2 ได้เลิกไปในราว พ.ศ. 2525.

²ทอง ท่าข้าม, วิจิต สุพัฒน์กุล, ประเทือง มุขวรรณ และคณะ. (2528, พ.ศ.). ระบบตลาดโค-กระบือ. เกษตรวันนี้. 4(47): 60.

³เยี่ยม ทองดี. (2534). ควายไทย สัตว์กตัญญู ผู้ถูกลืม. หน้า 38-39.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 39.

รถบรรทุกส่งกลับ ส่วนพ่อค้ารายย่อยใช้วิธีจูงกลับ โคกระบือส่วนใหญ่ถูกซื้อไปส่งโรงฆ่าสัตว์ ส่วนน้อยถูกซื้อไปใช้แรงงาน และมีบางส่วนที่ถูกซื้อไปเลี้ยงขุนไว้เพื่อนำมาขายนัดต่อไป¹

ภาพประกอบ 9 ตลาดนัดโคกระบือในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อ พ.ศ. 2530

ที่มา: ตลาดนัดโคกระบือ. (2550). (online).

ในตลาดนัดโคกระบือเป็นแหล่งประกอบอาชีพอื่นด้วยเช่น ในตลาดบึงหวาย จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นตลาดค้าโคกระบือที่ใหญ่และมีปริมาณการซื้อขายมาก มีการขายอาหาร เสื้อผ้า และของใช้ต่าง ๆ บางตลาดจ้างเจ้าหน้าที่จากทางราชการมาเขียนใบซื้อขาย อีกทั้งมีอาชีพรับจ้างจูงโคกระบือ การบริการคอกสัตว์อีกด้วย เจ้าของตลาดมีรายได้เพิ่มจากค่าสัตว์ผ่านประตูเข้าตลาดโดยคิดตัวละ 2 บาท (พ.ศ. 2535) และค่าหลักผูกอีกหลักละ 5-15 บาท (หากขายไม่ได้ไม่ต้องเสียค่าหลัก) โดยดูจากใบซื้อขาย²

ตลาดในลักษณะนี้พบได้ทั่วไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในโครงสร้างการตลาดโคกระบือมีพ่อค้าคนกลางที่เข้ามาจับบทบาทอยู่หลายระดับ ได้แก่ ผู้ค้าหรือผู้รวบรวมในท้องถิ่น ผู้ค้าในระดับจังหวัดหรือผู้ค้าที่จัดทะเบียนทั่วราชอาณาจักร นายหน้า โรงฆ่าสัตว์ พ่อค้าส่งเนื้อ

¹ชุด แพงงา. (2549, 18 มกราคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิริทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 119 หมู่ที่ 13 ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด.

²อิทธิศักดิ์ ใจจง. (2548, 5 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิริทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 10 หมู่ที่ 4 ตำบลโนนเพ็ก อำเภอพยัคฆ์ จังหวัดศรีสะเกษ.

โคกระบือ ลูกเขียง พ่อค้าผู้ส่งโคกระบือไปต่างประเทศ และพ่อค้าผู้ผลิตลูกชิ้นเนื้อโคกระบือ¹ เป็นต้น ซึ่งผู้ประกอบการอาชีพรวบรวมโคกระบือมาซื้อขายในตลาดนัดก็มักเรียกว่า นายฮ้อย เช่นเดียวกันกับพ่อค้าที่ไล่ต้อนโคกระบือไปขายยังต่างถิ่นในระยะก่อนหน้านี้นี้ โดยส่วนใหญ่ นายฮ้อยในตลาดนัดโคกระบือระยะแรกมักเป็นนายฮ้อยหรือลูกหลานนายฮ้อยซึ่งคุ้นเคยกับการค้าแบบไล่ต้อนมาก่อน ในระยะต่อมาก็มีบุคคลหลากหลายมาประกอบอาชีพนี้มากขึ้น²

2.1.2 การซื้อขายนอกชุมชน

รูปแบบการซื้อขายโคกระบือนอกชุมชนมีทั้งวิธีการไล่ต้อนไปขายยังต่างถิ่น การขนส่งโดยทางรถไฟ รวมถึงการส่งออกไปขายต่างประเทศ

2.1.2.1 การไล่ต้อนไปขายยังต่างถิ่น

การไล่ต้อนสัตว์ไปขายยังต่างถิ่นนั้น กว่าร้อยละ 90 เป็นกระบือ ส่วนโคนั้นมีเป็นจำนวนน้อยมาก เพราะความอดทนในการเดินทางของกระบือมีมากกว่า แต่ในบางครั้งก็มีการนำสัตว์อื่นต้อนไปขายด้วย เช่น ลา ม้า และสุกร

นายฮ้อยค้าโคกระบือของอีสาน เป็นผลกระทบโดยตรงมาจากการขยายพื้นที่ปลูกข้าวอย่างมาของภาคกลางอันเป็นผลมาจากการเซ็นสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 พื้นที่ปลูกข้าวของไทยเพิ่มจาก 5.8 ล้านไร่ใน พ.ศ. 2393 เป็น 9.2 ล้านไร่ใน พ.ศ. 2448-52³ เมื่อภาคกลางปลูกข้าวมาก พื้นที่เลี้ยงโคกระบือจึงไม่ค่อยมีและไม่พอใช้ จึงหันมาซื้อโคกระบือจากภาคอีสาน ซึ่งมีเหลือใช้ จึงเกิดอาชีพ “นายฮ้อย” ขึ้น ซึ่งเป็นผู้ที่มีการศึกษา มีความเชี่ยวชาญในเส้นทาง มีความรู้ความสามารถเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป ซึ่งวิชาหรือความรู้ในการเป็นนายฮ้อยรวมถึงความรู้การดูควายมักจะถ่ายทอดเฉพาะลูกหลานและผู้ที่เกี่ยวข้องเท่านั้น⁴

หน้าที่สำคัญของนายฮ้อยคือ เป็นผู้นำในการเดินทาง เป็นผู้ติดต่อตกลงกับพวกข้าราชการในกรณีที่ฝูงโคกระบือต้องผ่านด่านตรวจ และเป็นผู้มีอำนาจในการกำหนดราคา เป็นผู้ตัดสินใจในการที่จะขายโคกระบือ ในการเดินทางแต่ละครั้งจะใช้เวลานานนับเดือน ต้องผ่านเส้นทางที่

¹ทอง ท่าข้าม, วิชิต สุพัฒกุล, ประเทือง มุขวรรณ และคณะ. (2528, พ.ศ.). ระบบตลาดโค-กระบือ. เกษตรวันนี้. 4(47): 60.

²โชติ ศรีตะโคตร. (2549, 20 มกราคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิริทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 94 หมู่ที่ 1 ตำบลห้วยชะยูง อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดบุรีรัมย์.

³ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2527). เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. หน้า 53-54.

⁴ศรีเมือง บุญกัณฑ์. (2548, 5 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิริทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 125 หมู่ที่ 1 ตำบลเป่า อำเภอบึงบูรพ์ จังหวัดศรีสะเกษ.

มีโจรผู้ร้ายชุกชุม จึงต้องมีการรวมกลุ่มต้อนโคกระบือในลักษณะกลุ่มที่ใหญ่ มีนายฮ้อยหลาย ๆ คน บางครั้งมากกว่าสิบคนขึ้นไป นายฮ้อยแต่ละคนก็จะมีชาวบ้านซึ่งเป็นลูกฝูงอยู่ประมาณ 10 คน ลูกฝูงแต่ละคนก็จะนำโคกระบือมากันคนละ 5-10 ตัว มากน้อยต่างกันไป เพราะญาติพี่น้องบางคนไม่ได้มาด้วยก็ฝากโคกระบือมาให้ช่วยขาย ทำให้การต้อนฝูงโคกระบือในแต่ละครั้งมีปริมาณมากถึง 500-1,000 ตัว เมื่อขายหมดแล้วก็จะนำเงินกลับบ้านหรือซื้อสินค้าบางอย่างไปด้วย¹ เช่น เสื้อผ้า ของใช้ต่างๆ บางครั้งก็เป็นทองคำ²

ภาพประกอบ 10 ชาวบ้านที่จังหวัดอุบลราชธานี ใน พ.ศ. 2532 ซี่ม้าและแต่งกายคล้ายกับ “นายฮ้อย” เมื่อในอดีต

ที่มา: เมืองโบราณ. (2532). (online).

เนื่องจากโคกระบือมีจำนวนหลายร้อยตัว การมีนายฮ้อยคนเดียวไม่อาจควบคุม ขบวนได้ทั่วถึง จึงแบ่งโคกระบือและคนเป็นกลุ่ม เรียกว่า “พาข้าว” พาข้าวหนึ่งจะมีคน 9-12 คน มีหัวหน้าพาข้าว 1 คน คุมโคกระบือ 80-100 ตัว ใช้วัว 1 ตัวสำหรับบรรทุกเสบียง หนึ่งขบวนจะประกอบด้วยพาข้าวประมาณ 7 พาข้าว มีหัวหน้าพาข้าว 7 คน มีโคกระบือประมาณ 700 ตัว มีนาย

¹กิติ แก่นจ๊ะปี้. (2527). ควาย. วารสารศึกษาศาสตร์สาร. 13(1-4): 65.

²จำนวน สังธิกุล. (2548, 5 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 98 ถ.หลักเมือง ตำบลเมืองเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดศรีสะเกษ.

ฮ้อยดูแลและกำหนดเส้นทางเดิน แต่ละพาข้าวจะกินข้าวพร้อมกันและคอยดูไม่ให้โคกระบือแตกฝูงไปปนกับพาข้าวอื่น ทุกคนจะมีอาวุธเช่น ปืนแก๊ป หน้าไม้ ดาบ เอาไว้ป้องกันโจร¹

พ่อค้าท้องถิ่นหรือนายฮ้อยในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีการนำโคกระบือเข้าร่วมการค้าอย่างคึกคัก ใน พ.ศ. 2455 เฉพาะปริมาณโคกระบือเมืองอุบลราชธานีส่งไปขายที่กรุงเทพฯ และพระตะบองมีมากถึง 8,793 ตัว² คิดตามราคาตลาดกรุงเทพได้ไม่ต่ำกว่า 1,055,160 บาท ช่วงที่มีการค้าโคกระบือจะอยู่ระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนพฤษภาคม โดยเฉพาะเดือนเมษายนมีปริมาณการค้าสูงถึง 3,289 ตัว ในขณะที่เดือนมิถุนายนถึงเดือนมกราคมไม่มีการค้าโคกระบือออกนอกพื้นที่เลย เพราะช่วงเวลาดังกล่าวนี้เป็นฤดูการทำนา จึงแสดงให้เห็นว่าพ่อค้าท้องถิ่นให้ความสำคัญกับอาชีพหลักคือการทำนา แม้การค้าสัตว์มีรายได้ดีแต่เป็นเพียงงานเสริมเท่านั้น เพราะมีข้อจำกัดที่ต้องเหลือโคกระบือบางส่วนไว้เป็นแรงงานในท้องถิ่น³ จากรายงานตรวจราชการมณฑลอุบลในปี พ.ศ. 2458 กล่าวถึงอาชีพการเลี้ยงสัตว์ขายของราษฎรว่า

...การเลี้ยงสัตว์ขายนั้นคือ เลี้ยงโค กระบือ สุกร แล้วก็ส่งไปขายในมณฑลอื่นหรือไปนอกพระราชอาณาเขตสุกรส่งไปนครราชสีมาทั้งสิ้น (แล้วส่งลงกรุงเทพฯ อีกต่อ 1) ส่วนโคกระบือได้ส่งไปขายมากในมณฑลกรุงเทพฯ กรุงเก่า ปราชินและในเมืองเขมร ใช้วิธีดัดออกไปเป็นฝูงๆ แต่สุกรนั้นในระดุน้ำก็ส่งทางเรือ ซึ่งเป็นการสะดวกมาก..⁴

ตลาดนัดโคกระบือที่นายฮ้อยจากลุ่มน้ำมูลตอนล่างดัดไปขายที่ใหญ่ที่สุดอยู่ที่สระบุรีและลพบุรี รองลงไปก็มีอยุธยา สุพรรณบุรี อ่างทอง ชัยนาท สิงห์บุรี ถ้าขายไม่หมดก็ไปขายถึงนครสวรรค์ พิจิตร สมุทรสาคร สมุทรสงคราม สมุทรปราการ ราชบุรี ปราณบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา ชลบุรี เมื่อขายหมดแล้วก็นั่งรถไฟกลับ รวมเวลาเดินทางไปกลับและค้าโคกระบือ 1-2 เดือน เมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้วจ่ายค่าสัตว์คืนเจ้าของไปแล้วเหลือเป็นค่าเหนื่อยคนละ 10-50 บาท (ก่อน พ.ศ. 2490)⁵ โดยราคาโคกระบือนั้นหากซื้อตัวละ 10 บาทก็ไปขาย 15 บาท ถ้าซื้อตัวละ 12 บาท ก็ขายราว 20 บาท

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544. หน้า 163-164.

² สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 กส.13/1021. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงเกษตรธิการ. เรื่องจังหวัดอุบลราชธานีส่งรายงานสัตว์ประจำเดือน พ.ศ. 2455.

³ วิทยา นนทันทนา. (2541). การผลิตและการค้าสุกรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469-2484. หน้า 23.

⁴ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. สบ. 1/15. เอกสารส่วนบุคคล. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ. เรื่องรายงานตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลภาคพายัพ พ.ศ.2458. (15 ต.ค.-10 ม.ค. 2458).

⁵ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). เล่มเดิม. หน้า 164.

แต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ราคาโคกระบือสูงขึ้นมาก ซื้อมาตัวละ 300 บาท ก็ขาย 400 บาท ซื้อมา 700-800 บาทก็ขาย 1,400-1,500 บาท (พ.ศ. 2492-2495)¹

ส่วนพ่อค้าโคกระบือมีชีวิตหรือตัวแทนผู้รวบรวมในกรุงเทพฯหรือตามภาษาพ่อค้าเรียกว่านายฮ้อยเช่นเดียวกันกับพ่อค้าที่ต้อนมา พ่อค้าเหล่านี้จะออกไปซื้อสัตว์ตามจุดและตามตำบลต่าง ๆ ที่มีพ่อค้าเป็นผู้รวบรวมไว้และจัดการขนส่งสัตว์ขายให้แก่ผู้ฆ่าขายส่งหรือพ่อค้าผู้นำส่งตลาดต่างประเทศ ตัวแทนที่ทำหน้าที่ดังกล่าวมักเป็นพวกแขกส่วนใหญ่ โดยมักทำการซื้อด้วยเงินเชื่อจากผู้รวบรวมในท้องถิ่นและจะไปชำระกันเมื่อทำการซื้อขายกันในครั้งต่อไป แต่เวลานำมาขายให้แก่ผู้ฆ่าขายส่งขายด้วยเงินสด² พ่อค้าส่วนใหญ่จะเป็นชาวต่างชาติ เช่น แขกปาตาน จิน และไทยอิสลาม พ่อค้าเหล่านี้จะเป็นผู้ทำการค้าโคกระบือด้วยการไปซื้อจากผู้รวบรวมในท้องถิ่น ผ่านผู้ทำการค้าในหน้าที่ต่าง ๆ จนถึงมือผู้บริโภค³

- เส้นทางการค้า

โดยเส้นทางการค้าโดยการไล่ต้อนที่สำคัญของนายฮ้อยที่นิยมต้อนโคกระบือจากภาคอีสาน โดยเฉพาะจากบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมายังภาคกลางมีหลายช่องทาง⁴ คือ

1. ช่องพระยาไฟ (ปากช่อง) อยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา เป็นช่องทางที่เดินทางได้เฉพาะโคต่าง ม้า หรือฝูงสัตว์ที่ต้อนเดินไปเองได้ แต่เกวียนไม่สามารถใช้เส้นทางนี้ได้ เพราะทางรกร้างและลาดชัน

2. ช่องดงพระยากลาง (ด่านขุนทด) อยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมาเช่นกัน แต่พ่อค้าโคกระบือจำนวนมากนิยมใช้เส้นทางนี้ผ่านเพื่อไปค้าขายยังอำเภอชัยบาดาล และจังหวัดลพบุรี

3. ช่องตะโก (อ.ตาพระยา จ.สระแก้ว) เกวียนสามารถใช้เส้นทางนี้ได้ และเป็นเส้นทางหลักของขบวนการค้าโคกระบือจากลุ่มน้ำมูลตอนล่างเพื่อไปค้าขายยัง กบินทร์บุรี พนมสารคาม พนัสนิคม นครนายก และเขมร

6. ช่องจอม (อ.กาบเชิง จ.สุรินทร์) เป็นเส้นทางการค้าโคกระบือเพื่อไปค้าขายยังดินแดนและเขมร

4. ช่องเสม็ด (อ.บ้านกรวด จ.บุรีรัมย์) เป็นเส้นทางการค้าโคกระบือเพื่อไปค้าขายยังดินแดนและเขมรเช่นเดียวกันแต่มีจำนวนน้อย

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544. หน้า 165.

² อติถัมภ์ พรหมศิริ. (2502). การค้าโคและกระบือในตลาดกรุงเทพฯ. หน้า 31.

³ แหล่งเดิม. หน้า 30.

⁴ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). เล่มเดิม. หน้า 165.

5. ช่องตาเมื่อน (อ.พนมดงรัก จ.สุรินทร์) เป็นเส้นทางการค้าโคกระบือเพื่อไปค้าขายยังดินแดนและเขมรเช่นเดียวกัน

7. ช่องกบินทร์ (อ.นาดี จ.ปราจีนบุรี – อ.วังน้ำเขียว จ.นครราชสีมา) เป็นช่องทางที่เป็นทางผ่านของพ่อค้าต่างถิ่นเท่านั้น และเชื่อมต่อไปยังบริเวณภาคตะวันออกและภาคกลางได้สะดวก

ส่วนช่องทางอื่น ๆ นั้น ไม่นิยมใช้เป็นเส้นทางค้าขายโคกระบือ แต่มักใช้เป็นเส้นทางสัญจรและติดต่อค้าขายสินค้าประเภทอื่น

ภาพประกอบ 11 ช่องเขาที่เป็นเส้นทางการค้าขายและใช้สำหรับเดินทางระหว่างบริเวณลุ่มน้ำมูลและบริเวณหัวเมืองอื่น ๆ

ที่มา: ชุมพล แนวจำปา. จรัส ระหว่างบ้าน. (2528, ธันวาคม). เรื่องของโคจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. *เกษตรวันนี*. 5(54): 82-88.

ในปัจจุบันการคมนาคมมีความสะดวกมากขึ้น การคมนาคมโดยทางรถยนต์เข้ามาแทนที่การเดินทางเท้าต้อนโคกระบือ การศึกษาและระบบการสื่อสารที่ทันสมัยที่เข้าสู่หมู่บ้านต่าง ๆ ส่งผลให้ชาวนาผู้ต้องการจะขายควายสามารถเดินทางมาขายโคกระบือได้ด้วยตนเอง นายฮ้อยผู้นำที่สำคัญของลูกฝูงก็จะหมดความสำคัญลง¹ นายฮ้อยจึงเปลี่ยนบทบาทจากการไล่ต้อนโคกระบือไปขายยังต่างถิ่นมาเป็นการรวบรวมโคกระบือไปขายในตลาดนัดโคกระบือ

¹กิติ แก่นจำปี. (2527). ควาย. *วารสารศึกษาศาสตร์สาร*. 13(1-4): 65.

- ด้านกักกันสัตว์

ด้านกักกันสัตว์มีหน้าที่ตรวจสอบ ควบคุมการเคลื่อนย้ายสัตว์หรือซากสัตว์ การกักสัตว์หรือซากสัตว์เพื่อตรวจโรคระบาดทั้งการนำเข้า นำออก หรือนำผ่านราชอาณาจักร และการผ่านด่านกักสัตว์ของสัตว์หรือซากสัตว์ รวมทั้งการป้องกันและปราบปรามผู้กระทำความผิดกฎหมายว่าด้วยโรคระบาดสัตว์* ปัจจุบันตามประกาศกรมปศุสัตว์ เรื่อง กำหนดด่านกักสัตว์ตามพระราชบัญญัติโรคระบาดสัตว์ พ.ศ. 2499 ซึ่งแก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติโรคระบาดสัตว์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2542 ได้กำหนดแบ่งอาณาเขตรับผิดชอบด้านกักกันสัตว์ทั่วประเทศจำนวน 9 กลุ่ม** โดยในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ซึ่งได้แก่ ด้านกักกันสัตว์บุรีรัมย์ ด้านกักกันสัตว์ศรีสะเกษ ด้านกักกันสัตว์สุรินทร์ ด้านกักกันสัตว์อำนาจเจริญ และด้านกักกันสัตว์อุบลราชธานี จัดอยู่ในกลุ่มด่านกักกันสัตว์นครราชสีมา***

ตาราง 1 แสดงจำนวนโคและกระบือที่ผ่านด่านกักสัตว์โดยทางไต่ดอน พ.ศ. 2497-2501

ด่านที่ผ่าน	2497		2498		2499		2500		2501	
	โค	กระบือ	โค	กระบือ	โค	กระบือ	โค	กระบือ	โค	กระบือ
โคกคลี	1,507	7,476	2,529	7,546	4,810	21,665	1,992	18,916	2,503	13,934
มวกเหล็ก	1,107	1,784	1,540	7,615	2,675	19,616	2,001	23,650	1,106	16,059
เพชรบูรณ์	2,744	5,066	1,436	3,243	1,497	9,308	937	9,361	918	7,067
บ้านปะคำ	450	4,807	723	11,088	1,129	17,030	1,407	23,175	6	45
บางมูลนาค	487	5,287	361	2,117	105	939	30	2,236	-	1,639
สลกบาตร	36	152	320	549	449	1,441	423	1,349	540	499
รวม	6,331	24,512	6,909	32,158	10,665	69,999	6,790	78,687	5,073	39,178

ที่มา: กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตร (อ้างอิงจาก อติณัฐ พรหมศิริ. (2502). การค้าโคและกระบือในตลาดกรุงเทพฯ. หน้า 43)

* นำข้อความมาจาก ประกาศกรมปศุสัตว์ เรื่อง กำหนดด่านกักสัตว์

** ด้านกักกันสัตว์ทั้ง 9 กลุ่มประกอบด้วย ด้านกักกันสัตว์กรุงเทพฯ ด้านกักกันสัตว์ชลบุรี ด้านกักกันสัตว์นครราชสีมา ด้านกักกันสัตว์หนองคาย ด้านกักกันสัตว์เชียงใหม่ ด้านกักกันสัตว์กำแพงเพชร ด้านกักกันสัตว์เพชรบุรี ด้านกักกันสัตว์ชุมพร และด้านกักกันสัตว์สงขลา

*** นำข้อความมาจาก ประกาศกรมปศุสัตว์ ที่ 742/2545 เรื่อง แต่งตั้งหัวหน้ากลุ่มด่านกักกันสัตว์

จากตาราง แสดงให้เห็นว่าการขนส่งโคกระบือมาจำหน่ายยังภาคกลางหรือกรุงเทพฯ เป็นการไล่ต้อนมาเป็นจำนวนมาก เนื่องจากการขนส่งโดยการไล่ต้อนเสียค่าใช้จ่ายน้อยกว่าการขนส่งทางรถไฟหรือรถยนต์ โดยใน พ.ศ. 2497 การขนส่งทางรถไฟมีเพียงโค 4,217 ตัว กระบือ 8,657 ตัว แต่การขนส่งโดยการไล่ต้อนมีถึง โค 6,331 ตัว กระบือ 24,512 ตัว และในปีที่มีการขนส่งโดยการไล่ต้อนมากที่สุดคือ พ.ศ. 2500 มีปริมาณทั้งโคและกระบือถึง 85,477 ตัว โดยการขนส่งทางรถไฟที่มากที่สุดคือ พ.ศ. 2500 มีโคและกระบือประมาณ 39,570 ตัว ซึ่งมีปริมาณน้อยกว่าการขนส่งโดยการไล่ต้อน¹ สัตว์ที่ขนส่งโดยการไล่ต้อนจะต้องผ่านด่านกักสัตว์ ซึ่งทางราชการตั้งขึ้นเพื่อทำการตรวจและกักสัตว์ที่เป็นโรคติดต่อมิให้ข้ามเขต ด่านทั้งหมดมีอยู่หกด่านด้วยกัน คือ ด่านโคกลี จังหวัดลพบุรี ด่านมวกเหล็ก จังหวัดสระบุรี ด่านเพชรบูรณ์ จังหวัดเพชรบูรณ์ ด่านบ้านประคำ จังหวัดบุรีรัมย์ ด่านบางมูลนาค จังหวัดพิจิตร และด่านสลกบาตร จังหวัดกำแพงเพชร²

2.1.2.2 การขนส่งเพื่อไปขายโดยทางรถไฟ

ภายหลังจากการขยายเส้นทางรถไฟถึงบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง การคาดคะเนที่ว่าจะมีจำนวนโคกระบือที่บรรทุกรถไฟและทำรายได้ให้กับรถไฟนั้นผิดคาดไป ขบวนการค้าโคกระบือซึ่งใช้วิธีการต้อนไปเป็นฝูงโดยใช้เวลาเป็นเดือน ๆ โดยนายฮ้อยยังคงปฏิบัติอยู่เช่นเดิม มูลเหตุอย่างหนึ่งก็คือ เพื่อหลีกเลี่ยงค่าระวางบรรทุกรถไฟซึ่งแพงมากถึงตัวละ 6-7 บาท ดังที่นายซี. อาเลกรี วิศวกรกรมโยธาในสมัยนั้นกล่าวว่า

...โคกระบือที่มาจากเหนือและฝั่งตะวันออกแห่งแม่น้ำโขงนั้นปรากฏว่ามีจำนวนเป็นอันมากไหลมายังประเทศสยามข้างใต้ โดยผ่านทางเมืองกระบิน มีจำนวนแต่เล็กน้อยที่เดินทางเมืองนครราชสีมา แลสูงเนิน ในรายงานเจ้ากรมรถไฟ การบรรทุกโคกระบือจากเมืองนครราชสีมาขึ้นดून้อยลงทุกปี คือ เมื่อศก 123 มี 3,600 ตัว ศก 125 มี 1,543 ตัว ในชั่ว 2 ปีมีจำนวนผิดกันถึง 2,067 ตัว ได้ทราบจากพ่อค้าโคกระบือว่า การที่น้อยลงนี้ไม่ใช่เพราะโคกระบือน้อยลง ความจริงคือจะหลีกเลี่ยงค่าระวางรถจากเมืองนครราชสีมาหรือสูงเนิน ซึ่งเป็นราคาตัวละ 7 บาท และ 6 บาท 32 อัฐนั้น พวกพ่อค้าจึงใช้ต้อนโคกระบือผ่านมาทางหินกลับถึงเมืองสระบุรีและซื้อขายกัน在那里...³

¹อดิศักดิ์ พรหมศิริ. (2502). การค้าโคและกระบือในตลาดกรุงเทพฯ. หน้า 45.

²แหล่งเดิม. หน้า 48.

³สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ยบ. 9/106. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงโยธาธิการ. เรื่องจะตัดทางช่องตะโก (นครราชสีมา-ปราจีนบุรี). (16 ม.ค.126-9 เม.ย.128.). (ไมโครฟิล์ม).

มูลเหตุอีกอย่างหนึ่งของการที่พวคนายฮ้อยไม่นิยมบรรทุกโคกระบือไปกับรถไฟก็เนื่องมาจากตลาดของโคกระบือเหล่านี้มีได้อยู่ตามเส้นทางรถไฟ แต่การจัดกระจายอยู่เป็นบริเวณกว้าง กล่าวคือ ตลาดของโคกระบือเหล่านี้จะอยู่เรียงรายตามขอบของเทือกเขาซึ่งกันเขตแดนของที่ราบสูงไว้ คือ ตั้งแต่กบินทร์บุรีของจังหวัดปราจีนบุรีทางด้านตะวันออก เรื่อยไปถึงสระบุรี ออยุธยาตลอดจนค่อนข้างไปทางทิศตะวันตกถึงแถว ๆ ลพบุรี บริเวณที่ราบลุ่มเหล่านี้ล้วนแต่เป็นตลาดสำคัญของโคกระบือจากหัวเมืองในบริเวณที่ราบสูงโคราช ขบวนการค้าโคกระบือของนายฮ้อยดังกล่าวกระทำกันมาเป็นเวลานานจนนายฮ้อยเหล่านี้คุ้นเคยกับกระบวนการค้าดังกล่าว ความสัมพันธ์ระหว่างตลาดกับนายฮ้อยเหล่านี้มีมากกว่าทางรถไฟซึ่งมีค่าระวางบรรทุกที่แพงมากและไม่มีหลักประกันในความปลอดภัยของโคกระบือเหล่านี้ว่าจะอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์เมื่อไปถึงตลาด ซึ่งมีรายงานว่ามีสัตว์ที่ได้รับอันตรายและบอบช้ำจากการขนส่งทางรถไฟเป็นจำนวนมาก เช่นใน พ.ศ.2462 มีโคกระบือที่ขนส่งมาทางรถตาย 58 ตัว บาดเจ็บ 7 ตัว พ.ศ.2467 ตาย 60 ตัว บาดเจ็บ 14 ตัว ใน พ.ศ.2477 ตาย 139 ตัว บาดเจ็บ 75 ตัว เป็นต้น¹ การด้อนโคกระบือลงไปเป็นฝูง ๆ นั้น ตลอดทางโคกระบือมีโอกาสจะได้กินอาหาร น้ำและพักผ่อนไปตลอดทางจนกว่าจะไปถึงตลาด ลูกโคกระบือที่ตกออกมาใหม่ระหว่างการเดินทางก็สามารถขายได้พอดี และตลาดที่รับซื้อโคกระบือก็สะดวกที่จะซื้อสัตว์ประเภทนี้จากกระบวนการค้าตามแบบเดิมที่ด้อนมาเป็นฝูงมากกว่าโคกระบือที่ขนส่งมากับรถไฟ²

การขนส่งโคกระบือโดยทางรถไฟเข้ากรุงเทพฯ จากภาคอีสาน ภาคเหนือและภาคกลางในช่วงก่อนการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาตินั้นมีการตรวจสอบและควบคุมเช่นเดียวกับทางรถยนต์ โดยผ่านด่านกักสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ 14 จังหวัด การบรรทุกใช้การเหมาเป็นผู้ โดยทางรถไฟจะเป็นผู้กำหนดให้ ตัวละไม่เกิน 15 ตัวสำหรับโค แต่กระบืออาจไม่ถึง คือประมาณ 10 ตัวเป็นอย่างมาก สำหรับอัตราค่าบรรทุกสัตว์ คิดเป็นระยะทาง คือ ระยะทางตั้งแต่ 1-100 กิโลเมตร คิดอัตรา กิโลเมตรละ 2.50 บาท ระยะทางตั้งแต่ 201-400 กิโลเมตร คิด กิโลเมตรละ 1.50 บาท และตั้งแต่ 400 กิโลเมตรขึ้นไป กิโลเมตรละ 1 บาท เฉลี่ยระยะทาง 100 กิโลเมตร ประมาณ ตัวละ 16 บาท

การขนส่งทางรถไฟนี้ส่วนใหญ่มักใช้ในระยะทางไกล ๆ เช่น นครราชสีมา ขอนแก่น บุรีรัมย์ และใช้เวลา 5-7 วัน เพราะระหว่างทางต้องมีการพักตามชุมทางและด่านกักสัตว์ เมื่อมาถึงกรุงเทพฯ ยังต้องรอการตรวจจากสัตว์แพทย์เสียก่อน เพื่อป้องกันการนำสัตว์เป็นโรคข้ามเขต การ

¹ประมวลสถิติพยากรณ์, กอง. (2493). สถิติพยากรณ์รายปี ประเทศไทย. หน้า 326.

²ชุมพล แนวจำปา. (2529). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468.

ขนส่งสัตว์ประเภทนี้มักทำให้สัตว์ได้รับการกระทบกระเทือนและอาหารก็ขาดแคลน อันเป็นเหตุให้สัตว์ได้ราคาไม่ดี ต้องใช้เวลาในการขนส่งหลายวัน ซึ่งก็เท่ากับต้องเพิ่มค่าใช้จ่ายให้สูงขึ้นอีก¹

ตาราง 2 แสดงจำนวนโคกระบือที่ผ่านด่านกักสัตว์ทางรถไฟในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง
ระหว่าง พ.ศ. 2497 - 2502

จังหวัด	2497		2498		2499		2500		2501	
	โค	กระบือ	โค	กระบือ	โค	กระบือ	โค	กระบือ	โค	กระบือ
นครราชสีมา	225	1,078	135	763	330	3,707	43	2,282	35	408
บุรีรัมย์	600	275	285	173	119	1,258	194	1,260	142	525
สุรินทร์	360	31	255	49	45	-	120	161	97	273
ศรีสะเกษ	-	35	244	329	-	98	-	77	-	49
อุบลราชธานี	12	31	-	-	-	-	12	196	-	-
รวม	1,197	1,450	919	1,314	494	5,063	369	3,976	274	1,255

ที่มา: อติณัฐ พรหมศิริ. (2502). การค้าโคและกระบือในตลาดกรุงเทพฯ. หน้า 41.

โดยสรุป ทางรถไฟมิได้มีผลกระทบต่อการค้าโคกระบือซึ่งมีมาก่อนทางรถไฟ และทางรถไฟก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลงขบวนการค้าโคกระบือของนายฮ้อยท้องถิ่นเหมือนกับที่ได้สร้างความเปลี่ยนแปลงในการค้าอย่างอื่น ๆ แต่อย่างไรก็ตามทางรถไฟช่วยเสริมให้การค้าโคกระบือแบบเดิมนั้นพัฒนายิ่งขึ้นในทางอ้อม กล่าวคือ ขบวนการค้าโคกระบือภายหลังมีทางรถไฟนั้นสะดวกและปลอดภัยมากยิ่งขึ้นโดยการตัดโคกระบือไปใกล้ ๆ กับทางรถไฟ และเมื่อจากขายโคกระบือหมดแล้วนายฮ้อยก็จะเดินทางกลับได้อย่างสะดวกสบายโดยรถไฟ พร้อมกับสินค้าสำเร็จรูปจากโรงงานที่ซื้อกลับเข้ามาขายยังท้องถิ่น ตลอดจนทางรถไฟช่วยให้ระบบเงินตราขยายตัวขึ้น ซึ่งจะช่วยให้ขบวนการค้าโคกระบือแบบไล่ต้อนของนายฮ้อยกระฉับกระเฉงขึ้นด้วย²

¹อติณัฐ พรหมศิริ. (2502). การค้าโคและกระบือในตลาดกรุงเทพฯ. หน้า 41.

²ชุมพล แนวจำปา. (2529). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468.

2.1.2.3 การส่งออกเพื่อจำหน่ายยังต่างประเทศ

ประเทศไทยได้มีการส่งโคกระบือไปจำหน่ายยังต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2463 ตลาดที่รับซื้อสัตว์ที่ส่งออกทางท่ากรุงเทพฯ คือ ฮ่องกง สิงคโปร์ เวียดนาม ส่วนที่ส่งออกทางภาคใต้มี มาเลเซียและสิงคโปร์ จำนวนที่ส่งไปนี้ในระยะก่อนสงครามมหาเอเชียบูรพา ทางกรมยังไม่ได้ควบคุมจำนวนว่าผู้ใดจะส่งเท่าใดก็ได้ และมีจำนวนไม่ค่อยสม่ำเสมอตามความต้องการของตลาด ต่อมาเกิดสงครามมหาเอเชียบูรพา กิจกรรมส่งสัตว์จำหน่ายต่างประเทศจำเป็นต้องระงับลงตั้งแต่ พ.ศ. 2487-2495¹ หลังจากที่ยุทธการสงบแล้ว ทางประเทศมาเลเซียและสิงคโปร์ได้ติดต่อขอซื้อสัตว์จากประเทศไทย แต่รัฐบาลเห็นว่าสัตว์ถูกใช้ไประหว่างสงครามมากและยังตายด้วยโรคระบาดตรินเดอร์เปสต์อีกเป็นจำนวนมาก เกษตรกรจะเกิดการขาดแคลนสัตว์เพื่อใช้ในทางกสิกรรมจึงยังไม่อนุญาต โดยระหว่างนั้นกรมปศุสัตว์ได้ดำเนินการกำจัดโรคระบาด ส่วนทางด้านจังหวัดภาคใต้ซึ่งปลอดจากโรคดังกล่าวมีการลักลอบนำโคกระบือส่งขายทางชายแดนไม่น้อยกว่า 700 ตัวต่อเดือน ซึ่งกรมปศุสัตว์เห็นว่าหากปล่อยให้มีการลักลอบจะทำให้เกิดความเสียหาย จึงได้อนุมัติให้ออกทางท่ากรุงเทพฯ เดือนละ 600 ตัว ออกทางภาคใต้เดือนละ 1,000 ตัว ต่อมาเพิ่มจำนวนเป็นแห่งละ 2,000 ตัว² ตลาดต่างประเทศได้ติดต่อขอให้ส่งเพิ่มขึ้นอีกและกิจกรรมส่งสัตว์ออกจำหน่ายได้เพิ่มขึ้นมาเป็นระยะจนถึง พ.ศ. 2510 ซึ่งมีหลักฐานการส่งออกโคกระบือถึงประมาณ 50,000 ตัว

การส่งออกโคกระบือในแต่ละแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ มีปริมาณที่ไม่แน่นอน กล่าวคือ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1, 2 และ 3 มีปริมาณส่งออกค่อนข้างสูง โดยมีการส่งออกสูงสุดในช่วงกลางแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 4 คือประมาณ 27,725 ตัวใน พ.ศ. 2521 และเริ่มลดลงเรื่อย ๆ ซึ่งในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 4 และ 5 จำนวนส่งออกมีอัตราลดลงประมาณร้อยละ 13.63 และ 15.91 ตามลำดับ โดยใน พ.ศ. 2529 (สิ้น แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5) ไม่มีการส่งออกโคกระบือเลย และเริ่มมีการส่งออกในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 6 เล็กน้อย คือ ประมาณ 149 ตัว ใน พ.ศ. 2530 429 ตัว ใน 2531 และ 180 ตัวใน พ.ศ. 2532 ตามลำดับ

การส่งออกโคกระบือโดยเฉลี่ยมีการส่งออกลดลงตลอด กล่าวคือ โดยเฉลี่ยอัตราส่วนของการส่งออกโคกระบือลดลงประมาณ 3.55 (จาก 2504-2532) ทั้งนี้ใน พ.ศ. 2529 การส่งออกไม่มีเช่นกัน ส่วนการนำเข้าทั้งโคและกระบือมีความแปรปรวนค่อนข้างสูง การนำเข้าส่วนใหญ่เป็นโคพันธุ์เพื่อนำมาปรับปรุงพัฒนาพันธุ์โคกระบือไทยให้มีคุณภาพสูงขึ้น ส่วนกระบือนำเข้ามาเพื่อ

¹กรมปศุสัตว์. (2521). 36 ปี กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. หน้า 118.

²แหล่งเดิม. หน้า 126.

สนับสนุนนโยบายของรัฐที่ส่งเสริมให้ชาวยุโรปกระป๋องให้น้ำนม ซึ่งโดยปกติการนำเข้าทั้งโคและกระบือจากต่างประเทศมีไม่มากนัก¹

3. อุปสรรคในการผลิตและการค้าโคกระบือ

อุปสรรคในการผลิตและการค้าโคกระบือนั้นมีมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีต ซึ่งส่งผลให้การผลิตและการค้าโคกระบือในบริเวณแถบนี้เป็นไปได้อย่างไม่เต็มที่นัก ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ผ่านมา อาทิเช่น ด้านการผลิต ซึ่งชาวบ้านในลุ่มน้ำมูลตอนล่างนั้นส่วนใหญ่เลี้ยงโคกระบือแบบยังชีพ ไม่มีเทคนิควิธีหรือวิธีการบำรุงพันธุ์มาใช้เพื่อให้ได้ผลผลิตมากขึ้น ทำให้ปริมาณโคกระบือที่มีอยู่มีไม่เพียงพอต่อความต้องการของตลาด สำหรับในด้านการค้า การเก็บภาษีจากรัฐ เป็นอุปสรรคหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านเกิดความยากลำบากในการค้าขายมากขึ้น ส่วนอุปสรรคในด้านการผลิตและการค้าโคกระบือที่เกิดขึ้นในระยะหลังและสร้างปัญหาให้กับการค้าสัตว์ประเภทนี้ คือ

3.1 โรคระบาด

โรคระบาดที่เกิดขึ้นกับสัตว์ถือว่าเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการค้าโคกระบือ ซึ่งการแก้ไขปัญหาเรื่องโรคระบาดนั้นภาครัฐได้เข้าไปมีส่วนในการควบคุมโรคระบาดและหาทางป้องกันรักษาเรื่อยมา ซึ่งในอดีตการเลี้ยงโคกระบือเป็นการเลี้ยงตามธรรมชาติ ชาวบ้านไม่มีความรู้และวิธีการดูแลรักษา เมื่อสัตว์เป็นโรคหรือติดโรคระบาดจึงส่งผลกระทบต่อทั้งการผลิตและการค้าเป็นอย่างมาก ดังนั้นทางราชการจึงได้ออกสำรวจข้อมูลเพื่อช่วยเหลือให้คำแนะนำ ให้ความรู้ด้านการป้องกันรักษาแก่ชาวบ้าน ตลอดจนช่วยเหลือจัดหาเพื่อป้องกันโรค² และเมื่อสัตว์ล้มตาย เจ้าพนักงานสัตวแพทย์ก็จะไปตรวจและจัดการทำความสะอาดจุดเผา ซ้ำเชื้อโรคตามคอกที่สัตว์ล้มตาย³

โรคระบาดสร้างความเดือดร้อนให้กับชาวบ้านเป็นอย่างมาก เนื่องจากยังไม่มีวิธีการรักษา ที่ทันสมัย สัตว์ประเภทโคกระบือจึงล้มตายมาก บางครั้งก็ถึงกับตายหมดทั้งคอก⁴ ซึ่งจากหลักฐานใน พ.ศ. 2453 มณฑลอุดร มีกระบือล้มตายจากโรคระบาด 1,042 ตัว โค 1,322 ตัว ซึ่งเป็น

¹สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2535). *การเกษตรของประเทศไทย*. หน้า 154.

²วิลาศ โภธิสาร. (2536). *รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484*. หน้า 114.

³สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 กส. 13/1507. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชการที่ 6. กระทรวงเกษตรธิการ. เรื่องจังหวัดอุบลราชธานีส่งรายงานป้องกันโรคระบาด. 31/10/2464.

⁴ประนุช ทรัพย์สาร. (2525). *วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475*. หน้า 66.

อัตราสูงกว่ามณฑลอื่น ๆ ในขณะที่ยุทธพิฆณโลก กระบือล้มตายเพียง 47 ตัว ซึ่งในระยะต่อมาได้เกิดโรคระบาดสำคัญที่สร้างความเสียหายกับการค้าโคกระบือเป็นอย่างมากหลายโรคด้วยกัน คือ

3.1.1 โรครินเดอร์เปสต์

เป็นโรคระบาดชนิดที่ร้ายแรงที่สุดโรคหนึ่ง ทำให้โค กระบือ แพะ แกะตายเป็นจำนวนมาก เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลงใน พ.ศ. 2488 โรคนี้ได้เกิดระบาดขึ้นอย่างรุนแรงและลุกลามไปทั่วประเทศ (ยกเว้นภาคใต้) มีโค กระบือล้มตายใน พ.ศ. 2488 จำนวน 20,526 ตัว และใน พ.ศ. 2489 มีโค กระบือ ล้มตายประมาณ 84,000 ตัว สาเหตุที่โรคระบาดเนื่องมาจากกองทัพญี่ปุ่นถอนกำลังจากพม่าเดินทางผ่านประเทศไทยลงมายังภาคกลาง โดยใช้โคเทียมเกวียนลำเลียงสัมภาระและมาเกิดโรคระบาดขึ้นระหว่างทาง โรคจึงได้ระบาดไปยังท้องที่ต่าง ๆ หลังจากนั้นใน พ.ศ. 2494 โรครินเดอร์เปสต์ได้ระบาดอีกครั้ง โดยเกิดจากการลักลอบนำสัตว์จากประเทศกัมพูชาเข้ามาทางด่านจังหวัดบุรีรัมย์ และระบาดครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. 2500 จากการนำสัตว์เข้ามาจากประเทศกัมพูชา โดยโรคได้ลุกลามอย่างรวดเร็วเข้าสู่อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งสัตวแพทย์ได้ตรวจรักษาและฉีดวัคซีนป้องกันโรคให้แก่สัตว์ในท้องที่จังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ และนครราชสีมา หลังจากนั้นกรมปศุสัตว์ได้ทำการฉีดวัคซีนป้องกันโรคให้แก่สัตว์ที่อยู่ท้องที่ชายแดนติดต่อกับประเทศกัมพูชาและลาวตอนล่างมาโดยตลอดจึงทำให้โรคนี้ไม่เกิดการระบาดขึ้นอีกจนถึงปัจจุบัน¹

3.1.2 โรคเฮโมรายิกเซฟติซีเมีย

เป็นโรคระบาดที่เกิดขึ้นกับโคกระบือและสุกร มักระบาดในต้นฤดูฝนหรือในระยะที่สัตว์มีสุขภาพทรุดโทรม โรคนี้เกิดระบาดขึ้นมานานแล้วควบคู่กับโรครินเดอร์เปสต์ ทำให้สัตว์ล้มตายไม่ต่ำกว่าปีละ 13,000 ตัว ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 กรมปศุสัตว์ได้ดำเนินการฉีดวัคซีนป้องกันทำให้อัตราการตายลดลงจากปีละ 13,000 ตัวเหลือเพียง 1,200 ตัวใน พ.ศ. 2519²

3.1.3 โรคแอนแทรกซ์

เป็นโรคระบาดอีกชนิดหนึ่งที่ทำให้สัตว์เลี้ยงเกือบทุกชนิดตาย และอาจเกิดโรคได้ทุกฤดูกาล* กรมปศุสัตว์จึงได้ทำแผนป้องกันโรคคล้ายกับโรคเฮโมรายิกเซฟติซีเมีย ด้วยการฉีดวัคซีน

¹กรมปศุสัตว์. (2521). 36 ปี กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. หน้า 95-96.

²แหล่งเดิม. หน้า 99.

* เพราะเชื้อ “สปอร์” ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญของโรค สามารถอาศัยอยู่ใต้บริเวณพื้นดินได้ถึง 10 ปี เมื่อโค กระบือได้รับเชื้อ “สปอร์” ที่ติดขึ้นมากับหญ้าที่เป็นอาหารของสัตว์ การระบาดของโรคจึงเกิดขึ้นอย่างแพร่หลายและรวดเร็ว.

ป้องกันโรคให้แก่โคกระบือในท้องที่ที่เคยเกิดโรคแล้วปีละครั้งติดต่อกัน โดยสถิติที่ผ่านมา พ.ศ.2502 มี สัตว์ตาย 165 ตัว พ.ศ.2506 ตาย 150 ตัว พ.ศ.2510 ตาย 150 พ.ศ. 2515 ตาย 100 ตัว และใน พ.ศ. 2519 ตาย 20 ตัว¹ สำหรับชาวบ้านโดยทั่วไปจะมีวิธีการเลี้ยงดูและดูแลรักษาสัตว์ของตน โดยจะมีข้อปฏิบัติ ข้อห้าม ตลอดจนวิธีการป้องกันรักษาโรคระบาดโคกระบือตามความเชื่อและค่านิยมที่กระทำสืบเนื่องกันมา เช่น ห้ามเอามือไปแกะสะดือโคกระบือ ซึ่งถือว่าเป็นอุบายของคนโบราณที่สอนคนไม่ให้รังแกสัตว์ที่ให้คุณแก่มนุษย์หรือการห้ามไม่ให้เข้าไปใกล้โคกระบือที่ออกลูกใหม่ ๆ เพราะกลัวว่าจะถูกสัตว์ซึ่งหวงลูกตัวเองจะปกป้องลูกไม่ให้โดนทำร้าย นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีข้อห้ามไม่ให้โคกระบือกินใบมันสำปะหลังสดมาก ๆ เพราะจะทำให้ท้องอืด อาหารย่อยไม่สะดวก โดยในทางวิชาการด้านอาหารสัตว์ระบุว่า ใบมันสำปะหลังสดมีสารพิษจำพวกกรดไฮโดรไซยานิค อีกทั้งยังห้ามสัตว์จำพวกนี้กินใบหม่อน ชีตัวใหม่ เพราะจะทำให้เป็นโรคหวัดไอกรน เป็นต้น

ในการรักษาโคกระบือที่เจ็บป่วย จะมีหมอพื้นบ้านทำการรักษาสัตว์ที่เจ็บป่วยโดยวิธีการที่ถ่ายทอดสืบเนื่องกันมา เช่น รักษาอาการท้องอืดกระวนกระวาย หายใจไม่สะดวก น้ำลายไหลยืด ลิ้นจุกปาก โดยใช้หัวไพลโขลกให้ละเอียดผสมน้ำกรอกปาก หากเกิดโรคปากและเท้าเปื่อยเป็นแผลพุพองหมอจะใช้วิธีเสกเวทมนต์คาถาใส่ น้ำมนต์หรือเสกใส่ใบน้ำเต้าที่รมควันไปแล้วมาให้โคกระบือเหยียบย่ำ ถ้าสัตว์บาดเจ็บมีอาการกระดูกหัก ขาเจ็บ ก็จะรักษาโดยใช้น้ำมันตทาตามบาดแผล² โดยทั้งหมดเป็นการรักษาแบบชาวบ้านซึ่งถือว่าเป็นอุปสรรคอย่างมากในการควบคุมโรคติดต่อในสัตว์ของทางราชการ

3.2 ความต้องการของตลาดในการใช้งาน

จากจุดเริ่มต้นของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรกถึงฉบับปัจจุบัน ทำให้เครื่องมือเครื่องใช้เครื่องจักรกลสมัยใหม่รวมทั้งปุ๋ยเคมีและสารเคมีที่ใช้ในการทำนาได้เข้ามาแทนที่แรงงานโคกระบือ และเครื่องมือเครื่องใช้แบบพื้นบ้านรวมถึงปุ๋ยคอก³ ชาวบ้านรับแนวคิดสมัยใหม่ในการพัฒนาการเกษตรหรือการทำนา ทำให้ชาวบ้านค่อย ๆ เปลี่ยนภูมิปัญญาในการเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมของตน เช่น ความคิด วิธีคิด ความรู้ ความเชื่อ ค่านิยม ทักษะคติ ฯลฯ ไปเป็นแบบสมัยใหม่ เครื่องมือเครื่องจักรกลสมัยใหม่ที่ใช้ทำนาจึงค่อย ๆ เข้ามาแทนที่โคกระบือ จนถึงปัจจุบันสามารถ

¹กรมปศุสัตว์. (2521). 36 ปี กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. หน้า 102-103.

²สุวิทย์ เทียรทอง. (2539). ควายไทย มรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่าของชาวไทย. วารสารทางวิชาการราชภัฏกรุงเทพฯ. 2(4): 33-34.

³เยี่ยม ทองดี. (2542, กรกฎาคม-ธันวาคม). ควายกับการพึ่งตนเองของชาวนาไทย. ภาษาและวัฒนธรรม. 18(2): 51.

กล่าวได้ว่า โคกระบือและเครื่องมือแบบพื้นบ้านยังเหลืออยู่บ้างก็เฉพาะถิ่นทุรกันดารหรือเฉพาะชาวนายากจนเท่านั้น¹

เทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่นำมาใช้แทนแรงงานโคกระบือที่สำคัญ คือ รถไถเดินตามหรือที่เรียกว่าควายเหล็ก รวมถึงที่ผ่านมานโยบายของรัฐบาลไม่ได้มีการส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการเลี้ยงโคกระบือพื้นเมืองดังเช่นการส่งเสริมให้เลี้ยงโคเนื้อและโคนม แต่กลับสนับสนุนแหล่งเงินกู้ให้ชาวนาซื้อรถไถมาใช้แทนแรงงานโคกระบือ ทำให้สัตว์ประเภทนี้หมดความจำเป็น จึงต้องส่งเข้าโรงฆ่าสัตว์² ซึ่งสาเหตุหลักที่เกษตรกรในภาคอีสานหันมาใช้รถไถแทนแรงงานโคกระบือมากขึ้นเพราะ รถไถสะดวกสบายและรวดเร็วกว่า ที่ดินบุกเบิกบางแห่งรกมาก แรงโคกระบือสู้ไม่ไหว รถไถไม่มีปัญหาเรื่องหาคนเลี้ยง และพื้นที่เลี้ยงโคกระบือซึ่งหายากมากขึ้น ที่นาบางแห่งดินแข็งมาก โคกระบือไถไม่ไหวหากรอให้ฝนตกน้ำมากโคกระบือก็ไถไม่ได้ ซึ่งบางแห่งต้องการไถให้เร็วพอที่จะได้หว่านข้าวให้โตทันน้ำท่วม ถ้าใช้โคกระบืออาจจะไม่ทันน้ำ พวกที่ทำนาปรัง มีปัญหาช่วงข้าวมากและดินแข็งมาก³

แม้ว่ารถไถนาจะมีราคาแพงถึงคันละ 30,000-40,000 บาท แต่ก็เป็นที่ยอมรับของชาวนา ในช่วง พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา เพราะว่าทำงานได้มากกว่าและทำงานได้ตลอดทั้งวันทั้งคืนได้ปริมาณมากกว่าวันละ 3-4 ไร่ แต่โคกระบือทำนาได้เพียงวันละ 4-6 ชั่วโมงก็ต้องพักเหนื่อย ช้างไถนาได้น้อยเพียง 3 งานเท่านั้น⁴

รถไถเดินตามเข้ามาแทนที่โคกระบือ เพราะมีประสิทธิภาพสูงกว่า ซึ่งโคกระบือ 1 ตัว ไถได้ 1-2 ไร่ต่อวัน แต่รถไถเดินตามไถได้วันละ 4-6 ไร่ และยังสามารถดัดแปลงเป็นรถบรรทุกของได้ คล่องตัวกว่าเกวียน บางคนเอาไปรับจ้างไถได้เงินวันละ 400-600 บาท หักค่าน้ำมันเพียง 40 บาท (2528) อีกทั้งไม่ต้องเปลืองแรงงานไปเลี้ยงไม่ต้องกลัวถูกขโมยเหมือนโคกระบือ⁵

¹เอี่ยม ทองดี. (2542, กรกฎาคม-ธันวาคม). ควายกับการพึ่งตนเองของชาวนาไทย. *ภาษาและวัฒนธรรม*. 18(2): 52.

²พนารัตน์ เสรีทวีกุล. (2546, พฤศจิกายน-ธันวาคม). กู่วิกฤติควาย...ก่อนไม่มีควายให้เห็น. *น.ส.พ. กลสิกร*. 76(6): 81.

³สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2529). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีในรอบ 5 ทศวรรษสุดท้าย การเปลี่ยนแปลงการผลิตและผลกระทบ. เอกสารหมายเลข 1. ใน *การสัมมนาทางวิชาการอีสานศึกษา (ประวัติศาสตร์ การเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม)*. หน้า 116.

⁴เสนาะ วรวัชร. (2536). ตลาดนัดโค-กระบือ ชุมทางเพื่อ...การฆ่าหนทางสูญพันธุ์ของ "ควายไทย". *สยามรัฐ สัปดาห์วิจารณ์*. 40(12): 37.

⁵ทวี ตะนะโส. (2549, 11 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิริทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 69 หมู่ที่ 1 ตำบลห้วยชะยูง อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดอุบลราชธานี.

รถไถเดินตามเข้ามาอีसानในราว พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา พร้อม ๆ กับเครื่องนวดข้าว¹ ซึ่งรถไถเดินตามใน พ.ศ. 2521 มีจำนวน 13,196 เครื่อง พ.ศ. 2530 มีจำนวน 52,770 เครื่อง พ.ศ. 2534 มีจำนวน 97,788 เครื่อง ใน พ.ศ. 2538 มีจำนวนถึง 202,769 เครื่อง²

ตาราง 3 แสดงจำนวนรถไถเดินตามในภาคอีสานระหว่าง พ.ศ. 2521 - 2538

พ.ศ.	จำนวน	อัตราการเพิ่มจาก พ.ศ. 2521
2521	13,196	-
2524	20,879	ร้อยละ 158.22
2527	33,225	ร้อยละ 251.78
2528	38,790	ร้อยละ 293.95
2529	45,286	ร้อยละ 343.18
2530	52,770	ร้อยละ 399.89
2534	97,788	ร้อยละ 741.04
2538	202,769	ร้อยละ 1,536.59

ที่มา: ปรับปรุงจาก เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน เกษตรและสหกรณ์, กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2531). สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2530/31. และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544. หน้า 287.

จากตาราง 3 แสดงให้เห็นว่าอัตราการเพิ่มจำนวนของรถไถเดินตามของประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2521 - 2538 เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดย พ.ศ. 2530 มีอัตราการเพิ่มจำนวนของรถไถเดินตามเพิ่มขึ้นเมื่อเทียบกับ พ.ศ. 2521 ประมาณ 4 เท่าตัว ส่วนใน พ.ศ. 2538 เพิ่มขึ้นถึงกว่า 15 เท่าของจำนวนรถไถนาใน พ.ศ. 2521

โดยเฉพาะกระบือที่เป็นแรงงานหลักในการทำนาของชาวนานั้น มีอัตราการลดลงมากกว่าคืบอย่างมาก โดยอัตราส่วนจำนวนกระบือ 1 ตัวต่อประชากรอีสานลดลงจาก 1 ต่อ 3.05 ใน พ.ศ. 2503 เป็น 1 ต่อ 4.43 ใน พ.ศ. 2518 และ 1 ต่อ 6.87 ใน พ.ศ. 2538 จำนวนครุฑเรือนที่มีกระบือยังมี

¹สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544. หน้า 283.

²แหล่งเดิม. หน้า 287.

อัตราส่วนลดลงมาก จากร้อยละ 47-74.7 ของครัวเรือนทั้งหมดใน พ.ศ. 2528-2531 และเหลือเพียงร้อยละ 13.30 ใน พ.ศ. 2543 ที่เหลือถ้าหากครัวเรือนใดทำการเกษตรก็ต้องใช้รถไถเดินตามหรือรถไถใหญ่ มีส่วนทำให้จำนวนกระบืออีสานที่ลดลง 2.5 ล้านตัว จาก 4,448 ล้านตัวใน พ.ศ. 2527 เหลือเพียง 1,911 ล้านตัวใน พ.ศ. 2540¹

ผลกระทบจากการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร เช่น รถไถเดินตามคือการทำให้สามารถไถได้รวดเร็วกว่าเดิมมาก เนื่องจากโคหรือกระบือไถนาทั้งวันไม่ได้จะต้องหยุดพักเมื่อแดดร้อน และไถได้เฉพาะช่วงเช้าและเย็น รายได้ของเจ้าของรถไถนาเดินตามสูงขึ้นเพราะนำไปรับจ้างไถนา ไถไร่ กับคนที่ไม่มีฐานะพอที่จะซื้อรถไถเดินตามได้ นอกจากนี้การใช้รถไถไม่ต้องเสียเวลาในการเฝ้าเลี้ยงและระวังรักษา อีกทั้งต้องเปลืองแรงงาน 1 คนสำหรับการเลี้ยงและต้องมีคอกเก็บไว้อย่างดี มิฉะนั้นอาจถูกขโมย² อีกทั้งยังมีปัญหาพื้นที่เลี้ยงโคกระบือซึ่งหาได้ยากขึ้นเพราะพื้นที่ถูกนำไปทำไร่เกือบหมด แต่ผลเสียของการนำเทคโนโลยีประเภทนี้มาใช้ก็มีมาก เช่น เมื่อซื้อรถไถเดินตามก็เลิกเลี้ยงกระบือ ปุ๋ยคอกก็หายาก เวลาเครื่องเก่าต้องเสียเงินและเวลาในการซื้ออะไหล่มาซ่อมบ่อย ๆ³

3.3 ความต้องการของตลาดในการบริโภค

ความต้องการบริโภคเนื้อโคกระบือในประเทศไทยมีปริมาณเพิ่มมากขึ้นทุก ๆ ปี เนื่องจากจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น และความนิยมในการบริโภคเนื้อโคกระบือมีมากขึ้น อีกทั้งปริมาณความต้องการบริโภคโคกระบือจากภายนอกประเทศด้วย โดยใน พ.ศ. 2526 สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรได้รายงานว่างประเทศไทยส่งกระบือไปจำหน่ายต่างประเทศเมื่อ พ.ศ. 2523 จำนวน 43,000 ตัว คิดเป็นมูลค่า 94.2 ล้านบาท ส่วนที่บริโภคภายในประเทศใน พ.ศ. 2525 มีจำนวน 86,506 ตัว⁴ ซึ่งทั้งหมดเป็นเพียงข้อมูลตัวเลขที่เป็นบันทึกของทางราชการและเป็นข้อมูลจากจำนวนอาชญาบัตรที่ขอฆ่าสัตว์ประเภทนี้ ไม่รวมถึงการลักลอบส่งออกและลักลอบนำเข้า รวมถึงการลักลอบฆ่าโคกระบือโดยมิได้ขออนุญาตอีกด้วย

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544*. หน้า 286.

² แก้ว สีหะวงษ์. (2549, 17 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 1/4 หมู่ที่ 7 บ้านยางชุมน้อย ตำบลยางชุมน้อย อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ.

³ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2529). *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกลุ่มแม่น้ำชีในรอบ 5 ทศวรรษสุดท้าย การเปลี่ยนแปลงการผลิตและผลกระทบ*. หน้า 148.

⁴ กมล ริมศิริ. (2527). *การผลิตกระบือในบางหมู่บ้านของอำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์*. หน้า 7.

ตาราง 4 แสดงจำนวนกระป๋องที่ฆ่าเพื่อการบริโภคภายในประเทศและส่งไปจำหน่ายต่างประเทศใน
ระหว่าง พ.ศ. 2516 - 2525

พ.ศ.	จำนวนกระป๋องที่ฆ่าเพื่อบริโภค ภายในประเทศ (ตัว)	จำนวนกระป๋องที่ส่งไปจำหน่าย ต่างประเทศ (ตัว)
2516	58,656	20,000
2517	59,722	11,000
2518	71,646	12,000
2519	102,744	16,100
2520	115,801	17,300
2521	113,191	22,800
2522	101,077	18,400
2523	84,604	4,300
2524	85,620	-
2525	86,506	-

ที่มา: ปรับปรุงจาก สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2526). (อ้างอิงจาก กมล ริมศิริ. (2527).
การผลิตกระป๋องในบางหมู่บ้านของอำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์. หน้า 7.)

จากข้อมูลข้างต้นแสดงให้เห็นว่าความต้องการบริโภคเนื้อกระป๋องทั้งภายในและภายนอก
ประเทศมีจำนวนมากและมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นทุก ๆ ปี ซึ่งไม่สัมพันธ์กับจำนวนโคกระป๋องที่ลดน้อยลง แต่
ในบางช่วงที่มีโรคระบาดเกิดขึ้น เช่น ใน พ.ศ. 2524-2525 การส่งออกกระป๋องไปยังต่างประเทศก็
ไม่สามารถทำได้ เนื่องจากมีมาตรการป้องกันโรคระบาดของประเทศที่เป็นคู่ค้าในขณะนั้นคือ ประเทศ
มาเลเซียและสิงคโปร์

3.4 ปัญหาที่เกิดจากระบบตลาดในการค้าโคกระบือ¹

อุปสรรคอีกอย่างหนึ่งที่ส่งผลกระทบต่อการค้าโคกระบือในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างคือ

1. การขาดแคลนเงินทุนหมุนเวียนสำหรับการซื้อโคกระบือ เพราะปัจจุบันราคาโคกระบือสูงขึ้นมาก พ่อค้าบางรายต้องกู้เงินมาซื้อในการค้าโคกระบือ ซึ่งทำให้ค่าใช้จ่ายในการตลาดสูงขึ้น
2. ปัญหาเรื่องความไม่สะดวกและความไม่เป็นธรรมในการขนส่งสัตว์มีชีวิตจากท้องที่หนึ่งไปยังอีกท้องที่หนึ่ง ซึ่งพ่อค้ามักต้องเสียเงินกินเปล่าให้แก่เจ้าหน้าที่ผู้รักษากฎหมาย (นอกจากค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ที่ต้องจ่ายตามกฎหมายแล้ว) จึงทำให้มีการลักลอบพาไปให้พ่อค้าที่รับช่วงต่อไป จนกระทบถึงผู้บริโภคที่ต้องซื้อสัตว์บริโภค
3. ปัญหาเกี่ยวกับการผูกขาดการค้าเนื้อชำแหละในบางท้องที่ ตลอดถึงการใช้อิทธิพลกำจัดหรือกีดกันพ่อค้าอื่น ๆ ไม่ให้เข้ามาแข่งขันได้ การผูกขาดดังกล่าวมีผลเสียต่อระบบราคา เพราะพ่อค้าที่ผูกขาดจะกำหนดราคาซื้อขายขึ้นเองตามความพอใจ
4. มีการลักลอบส่งออกตามบริเวณชายแดนมากขึ้น และการปราบปรามไม่ได้ผลเด็ดขาด ทำให้เกิดความเสียหายต่อฟาร์มที่ได้รับการส่งเสริมให้เลี้ยงโค-กระบือเพื่อการส่งออกและเสียหายต่อตลาดต่างประเทศโดยเฉพาะมาเลเซีย เพราะพ่อค้าในต่างประเทศไม่ต้องการซื้อโคกระบือที่ส่งออกถูกต้องตามกฎหมาย ซึ่งจะมีราคาแพงกว่า
5. ระบบตลาดโคกระบือในประเทศขาดเสถียรภาพและราคาและผู้เลี้ยงได้รับไม่สูงพอที่จะจูงใจให้ผู้เลี้ยงปรับปรุงการเลี้ยงและปรับปรุงคุณภาพโคกระบือให้ดีขึ้น เพราะการซื้อขายโคกระบือในท้องตลาดยังไม่มีมีการแยกชั้นหรือกำหนดราคาตามคุณภาพ ซึ่งการซื้อขายแบบเหมาทั้งตัวที่กระทำกันอยู่ในปัจจุบัน ผู้เลี้ยงจะอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบผู้ค้าเสมอมา
6. มีการนำเทคโนโลยีเข้ามาใช้แทนแรงงานโคกระบือมากขึ้น ทำให้จำนวนโคกระบือในไร่นาลดน้อยลง ส่งผลต่อจำนวนสัตว์ประเภทนี้ในระบบตลาด

3.5 ปัญหาด้านราคา

ราคาเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีผลกระทบต่อปริมาณโคและกระบือ เพราะถ้าราคาโคและกระบือสูงมาก เกษตรกรอาจจะเลี้ยงเพิ่มขึ้นเพื่อขาย หรือถ้าราคาไม่ดีนักอาจจะเลี้ยงไว้เพียงเพื่อใช้งาน

การกำหนดราคาโคกระบือเป็นเรื่องที่ค่อนข้างสลับซับซ้อน เพราะตลาดของโคกระบือมิได้มีเพียงตลาดเพื่อการบริโภค แต่ยังมีตลาดการใช้แรงงาน และตลาดลูกโคกระบือที่นำไปเลี้ยงเพื่อนำมาขายต่อ นอกจากนั้นการกำหนดราคายังยุ่งยากขึ้นเพราะมีประเด็นเรื่องความแปรปรวนทาง

¹ทอง ท่าข้าม, วิชิต สุพัฒน์กุล, ประเทือง มุขวรรณ และคณะ. (2528, พ.ศ.). ระบบตลาดโค-กระบือ. เกษตรวันนี้. 4(47): 61-62.

ฤดูกาล อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของความต้องการใช้แรงงานสัตว์ และปัจจัยทางฤดูกาลอันเนื่องมาจากการบริโภคเนื้อสัตว์เพิ่มสูงขึ้นในระหว่างเทศกาลต่าง ๆ ซึ่งในเรื่องความยุ่งยากของการกำหนดราคา คือ การแทรกแซงของรัฐบาลทั้งในด้านการค้าภายในประเทศและต่างประเทศ เพราะรัฐบาลเข้ามาดำเนินการแทรกแซงตลาดภายในประเทศ โดยการห้ามนำเนื้อโคกระบือชำแหละจากต่างจังหวัดเข้ามาในกรุงเทพฯ และรัฐยังจำกัดโควตาการส่งโคกระบือออกต่างประเทศให้อยู่ในมือของพ่อค้าบางกลุ่มเท่านั้น¹

ราคาโคกระบือมีการเคลื่อนไหวตามฤดูกาล กล่าวคือ เมื่อเริ่มฤดูกาลเพาะปลูกในเดือนพฤษภาคมและมิถุนายน ราคาโคกระบือจะสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว จากนั้นราคาก็จะลดลงสู่ระดับปกติอย่างรวดเร็วเช่นกันในเดือนกรกฎาคม-สิงหาคม เพราะเป็นช่วงที่ความต้องการใช้แรงงานจากโคกระบือลดลง ความต้องการใช้แรงงานของสัตว์ประเภทนี้จะสูงขึ้นอีกครั้งเมื่อเริ่มฤดูเก็บเกี่ยว เกษตรกรที่ไม่มีโคกระบือจะต้องเตรียมหาซื้อโคกระบือไว้ใช้ในช่วงข้าวก่อนถึงเดือนที่มีการเก็บเกี่ยวผลผลิต (ปลายเดือนพฤศจิกายนถึงธันวาคม) ทำให้ราคาโคกระบือขึ้นสูงสุดอีกครั้งในเดือนกันยายน หลังจากนั้นราคาจะค่อย ๆ ลดลงและต่ำสุดในเดือนมกราคมถึงกุมภาพันธ์ อันเป็นระยะที่งานเก็บเกี่ยวผลผลิตเสร็จสิ้นหมดแล้ว เกษตรกรจึงพากันนำโคกระบือบางส่วนที่เป็นภาระในการเลี้ยงดูและไม่สามารถนำมาใช้แรงงานในไร่นาได้อีกออกมาขายทอดตลาด² ซึ่งราคาโคกระบือที่ผันผวนทำให้การค้าสัตว์ประเภทนี้เป็นไปได้อย่างเต็มที่นัก เพราะไม่มีหลักประกันเรื่องราคาและปริมาณสินค้าที่แน่นอนในแต่ละฤดูกาล

3.6 ปัญหาด้านภาษีอากร

ในการจัดเก็บภาษีบริเวณหัวเมืองลุ่มน้ำมูลตอนล่างนั้น เดิมเป็นการส่งส่วยที่เป็นของป่าและเป็นการแสดงว่ายอมรับอำนาจต่อการปกครองของกรุงเทพฯ ดังเช่น เมืองอุบลราชธานีในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (คำผง) เป็นเจ้าเมือง ปรากฏว่ามีการส่งส่วยของป่าได้แก่ ส่วยผึ้ง 2 เลก ต่อเบี้ย น้ำรัก 2 ขวด ต่อเบี้ย ป่าน 2 เลก ต่อขด³ ไปยังกรุงเทพฯ ต่อมาได้มีการพัฒนาการส่งส่วยเป็นตัวเงิน ดังเช่นหลักฐานการส่งส่วยของเมืองอุบลราชธานีกับเมืองเดชอุดม เมื่อ พ.ศ. 2370 ได้จัดกองส่วยออกเป็น

¹ทอง ท่าข้าม, วิชิต สุพัฒน์กุล, ประเทือง มุขวรรณ และคณะ. (2528, พ.ศ.). ระบบตลาดโค-กระบือ. เกษตรวันนี้. 4(47): 60-61.

²แหล่งเดิม. หน้า 61.

³หม่อมอมรวงศ์วิจิตร. (2506). พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3. หน้า 212.

เมืองละ 1 กอง กำหนดเสียส่วยเป็นเงินคนละ 4 บาท¹ อย่างไรก็ตามการเก็บส่วยดังกล่าวเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป ถ้าหากว่าราษฎรไม่มีสิ่งของหรือเงินก็ยังคงปรากฏว่ามีการใช้วิธีการเกณฑ์แรงงานด้วย

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบเทศาภิบาล และได้มีการแก้ไขปัญหาการจัดระบบการจัดเก็บภาษีอากรและค่าธรรมเนียมต่าง ๆ เพื่อส่งเข้าส่วนกลาง ซึ่งมีกระทรวงพระคลังเป็นกลไกของระบอบเทศาภิบาล ลักษณะการเก็บภาษีที่เห็นได้ชัดเจนคือ การเก็บภาษีเป็นตัวเงิน เรียกว่าการเก็บเงิน “ค่าราชการ”^{*} ซึ่งรัฐในขณะนั้นต้องการเงินมากกว่าแรงงาน การเก็บเงินค่าราชการก็ได้เริ่มขึ้นและเร่งรัดเงินส่วยจากมูลนายที่มีหน้าที่ในการรวบรวมเงินส่วย² ซึ่งนโยบายการเก็บภาษีนี้ได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ประชากรระดับชาวบ้าน เพราะรัฐบาลกำหนดมาตรฐานการจัดเก็บภาษีอากรให้รัดกุมยิ่งขึ้นตามระเบียบที่ปฏิบัติกันอยู่ในกรุงเทพฯ³ แต่สำหรับภาคอีสานซึ่งเศรษฐกิจยังไม่เปลี่ยนแปลงไปมากนัก ซึ่งโดยทั่วไปยังเป็นลักษณะเศรษฐกิจแบบยังชีพ ก่อให้เกิดปัญหาทำให้ชาวบ้านในภูมิภาคนี้ประสบความยากลำบากในการหาเงินมาเสียค่าราชการแทนการเสียส่วยแบบเดิม

ผลจากปัญหานี้สะท้อนให้เห็นได้จากราษฎรจังหวัดสุรินทร์ซึ่งเป็นประชากรในลุ่มน้ำมูลตอนล่างได้กล่าวว่า “ทางราชการเก็บเงินค่าส่วยคนละ 4 บาท ในสมัยนั้นหายากมาก กว่าจะได้แต่ละบาทก็แทบเลือดตากระเด็น คนที่ไม่มีก็ต้องไปหาเงินกู้ยืมเขา ซึ่งเรียกว่าตกเป็นทาสน้ำเงินของผู้มี”⁴

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเข้าพระทัยดีถึงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนในมณฑลอีสานว่ามีความขัดสนกว่ามณฑลอื่น ๆ เพราะ “การทำนา หาเลี้ยงชีพของพลเมืองในมณฑลนี้ทำได้น้อย” ทรงปรึกษาดมหลวงดำรงราชานุภาพแล้วเห็นว่า “ยังไม่ควรเปลี่ยนแปลงอย่างใด คือให้เก็บส่วยไปอย่างเดิม ด้วยเป็นการเก็บง่ายใช้ค่าใสน้อย ราษฎรคุ้นเคยดีอยู่แล้ว...”⁵

¹ธีรชัย บุญมาธรรม. (2526, ธันวาคม). “การเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์”. ใน *ธรรมศาสตร์*. 12(4): 159.

^{*}ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรียกการเก็บภาษีแบบนี้ว่า “ค่ารัชูปการ”.

²สุนทรีย์ อาสะไวย์. (2531, กันยายน – 2532, เมษายน). อุดมการณ์พระศรีอารียกับการเกิดขบวนการผู้มีบุญอีสาน ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2444-2445). *รัฐศาสตร์สาร*. 14,15(3-1): 135.

³กรมศิลปากร. (2532). *คู่มือแนะนำเอกสารจดหมายเหตุจังหวัดอุบลราชธานี* (เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 – รัชกาลที่ 7). หน้า 9.

⁴สิงหะ ชโยจ และคนอื่นๆ. (2531). *พงศาวดารเมืองสุรินทร์*. หน้า 31.

⁵ไพฑูริย์ มีกุล. (2532). *เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน*. หน้า 155.

แต่เพื่อให้การเก็บเงินส่วยและค่าธรรมเนียมต่าง ๆ เป็นไปโดยรัดกุมขึ้น กระทรวงมหาดไทยจึงได้ส่งข้าหลวงสรรพากรออกไปประจำมณฑลอีสานใน พ.ศ. 2451¹ ในการเก็บเงินค่าธรรมเนียมก็ยังคงใช้แบบเก่า ซึ่งการค้าสัตว์ประเภทโคกระบือก็ได้รับผลกระทบเช่นกัน เช่น การทำพิมพ์รูปพรรณสัตว์พาหนะต่าง ๆ จะต้องเสียค่าธรรมเนียมดังนี้ ช้างเชือกละ 5 บาท ม้า โค กระบือ ตัวละ 16 อัฐ (หนึ่งสลึง) นอกจากนี้เป็นธรรมเนียมต่าง ๆ เช่น ค่าธรรมเนียมฟ้องศาล ผู้แพ้อาจต้องเสียค่าธรรมเนียมให้ศาลเป็นเงิน 3 บาท เป็นต้น²

3.7 ปัญหาด้านโจรผู้ร้าย

โคกระบือซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตของสังคมเกษตรกรรมและเป็นสินค้าที่มีมูลค่าซึ่งเมื่อมีความอดอยากการขาดแคลน สัตว์ประเภทนี้จึงเป็นเป้าหมายของการลักขโมย ดังนั้นปัญหาการลักโคกระบือจึงนับเป็นที่สำคัญในสังคมชาวนา

ในอดีตกฎหมายพื้นเมืองของล้านนาไทยระบุไว้ชัดเจนว่า การลักโคกระบือนั้นถือเป็นโทษหนักเป็นเสียหนามแผ่นดิน ถ้าพบว่าผู้ใดลักโคกระบือเข้ามาฆ่า เมื่อจับได้ก็ให้ชดใช้เจ้าของตามราคา และให้ประหารชีวิตบุคคลผู้นั้นเสีย หรือถ้ามีการลักโคกระบือไปขายหรือเอาไปตัดเขา ปาดหู ก็ถือว่ามีความผิดเท่ากัน เมื่อจับได้ก็ให้ชังคุก และถ้าได้โคกระบือคืนก็ให้คืนแก่เจ้าของและให้ปรับอีก 4 ตัว แต่ถ้าไม่ได้คืนก็ให้ชดใช้หนึ่งตัวแก่เจ้าของก่อนแล้วปรับอีก 4 ตัว *

ในหมู่บ้านของภาคเหนือและอีสานเมื่อปรากฏว่ามีโคกระบือของผู้ใดหาย และเจ้าของไปแจ้งความยังผู้ใหญ่บ้าน ก็จะมีการเรียกลูกบ้านประชุมทันทีและออกตามกันทุกหลังคาเรือน ในหมู่บ้านจะต้องส่งตัวแทนเป็นผู้ชายหลังละหนึ่งคนพร้อมอาวุธเพื่อออกติดตามร่วมกับเจ้าของและผู้นำของหมู่บ้าน³ การลักโคกระบือนี้นับว่าเป็นเรื่องที่สำคัญมาก หากบ้านใดไม่ส่งตัวแทนมาร่วมตาม (กรณีเช่นนี้ยกเว้นสำหรับบ้านที่มีแต่คนเฒ่า ผู้หญิงและเด็ก แต่ไม่ยกเว้นบ้านที่ไม่มีโคกระบือเลี้ยงเองหรือเลี้ยงผ่า) สมาชิกในบ้านนั้นก็จะถูกสังคมประณามว่าไม่ช่วยกันรักษาความสงบสุขของหมู่บ้าน และถ้าสัตว์ของบ้านนั้นหายทุกคนในหมู่บ้านก็จะไม่ช่วยกันออกตาม ลักษณะการจัดการปัญหาของชาวบ้านที่แน่นอนชัดเจน โดยไม่หวังพึ่งอำนาจรัฐและกลไกรัฐที่มาจากภายนอกเข้า

¹ไพฑูริย์ มีกุล. (2532). เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน. หน้า 155.

²แหล่งเดิม.

* ดูรายละเอียดกฎหมายพระเจ้าน่าน ใน กฎหมายพระเจ้าน่าน ตำนานพระเจ้าให้, ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ เอกสารลำดับที่ 4 พ.ศ. 2523. หน้า 1-16.

³กิติ แก่นจ๊ะปี้. (2527). ควาย. วารสารศึกษาศาสตร์สาร. 13(1-4): 68.

ช่วยเหลือตนเช่นนี้ นับเป็นสิ่งที่สืบทอดมายาวนาน และสอดคล้องกับความต้องการของชุมชนที่มีโคกระบือเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ¹

การปราบปรามโจรผู้ร้ายที่ลักโคกระบือ ในหัวเมืองลาวกาว(ลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง) ซึ่งมีโจรผู้ร้ายชุกชุมมาก ดังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงรายงานถึงกรุงเทพฯว่า

...สภาพต่าง ๆ ยุ่งยากสับสนมาก เจ้าเมืองและกรมการต่าง ๆ ประพฤติตนเข้มเหกราษฎรและใช้อำนาจต่าง ๆ เพื่อผลประโยชน์ของตน แต่ไม่ได้สนใจการปราบปรามโจรผู้ร้ายที่ปล้นสะดมราษฎร ทำให้โจรผู้ร้ายกำเริบรวมสมัครพรรคพวกเข้าควบคุมพื้นที่ต่าง ๆ สร้างอิทธิพลของตนขึ้น กลุ่มโจรที่มีกำลังมากและประพฤติดันเป็นช่องโจรที่เยวจับ ข่า ลาว และชื่อของโจรทุก ๆ อย่าง เป็นต้นว่า คน ข้าง ม้า วัว ควาย ฯลฯ²

ทรัพย์สินของราษฎรประเภทโคกระบือมักถูกโจรผู้ร้ายโจรกรรมปล้นสะดมอยู่เสมอ เพราะโคกระบือเป็นสัตว์ที่สามารถใช้เป็นแรงงานประกอบอาชีพการเกษตร จึงทำให้สัตว์ประเภทนี้เป็นทรัพย์สินที่สำคัญของราษฎรที่มักจะถูกโจรผู้ร้ายปล้นสะดมดังที่ไบบอกเมืองศรีสะเกษกล่าวว่า

...นายอำเภอ กำนัน รองกำนันบ้านในเขตแขวงเมืองศรีสะเกษและเมืองขึ้นศรีสะเกษ ตรวจตราผู้คนเดินไปมาไม่มีหนังสือ... จำได้ทำโทษเขตเหล่านี้ ด้วยบ้านเมืองบังเกิดโจรผู้ร้ายเที่ยวทำโจรกรรมปล้นสะดมลักช้าง ม้า โค กระบือของกรมการราษฎรและลักลอบเอาป็นยิงพันทางเข้ากันตายเป็น มาก...³

แม้แต่เส้นทางจากหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและหัวเมืองลุ่มน้ำมูลตอนบนลงไปยังหัวเมืองชั้นใน โดยผ่านช่องเขาพนมดงรัก เช่น ช่องโพนย ชองจอม ชองเสม็ด ชองตาเมื่อน ชองตะโก และผ่านเมืองศรีโสภณ วัฒนานคร กบินทร์บุรี เข้าสู่กรุงเทพฯและหัวเมืองชั้นในอื่น ๆ ตามเส้นทางนี้มักมีผู้ร้ายทำการปล้นและลักโคกระบือของผู้ที่นำสัตว์ดังกล่าวไปขายในมณฑลชั้นใน ดังที่ปรากฏหลักฐานในไบบอกของเมืองต่าง ๆ กล่าวไว้ เช่น ไบบอกของเมืองสังขะ ร.ศ. 110 ไบบอกของเมืองศรีโสภณ ร.ศ. 110 ไบบอกของเมืองศรีสะเกษ ร.ศ. 109 เป็นต้น ดังนั้นเจ้าเมืองที่อยู่ในพื้นที่ตามเส้นทางดังกล่าวก็ได้ทำการป้องกันการเคลื่อนย้ายสัตว์ อาทิเช่น ช้าง ม้า โค กระบือ โดยประทับดวงตรา

¹กิติ แก่นจ๊ะปี. (2527). ควาย. วารสารศึกษาศาสตร์สาร. 13(1-4): 68-69.

²แหล่งเดิม.

³สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.2. 12ก./2. สำนักราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องไบบอกเมืองศรีสะเกษ. (พ.ย. 105-28 ธ.ค. 109).

รูปพรรณในตัวพิมพ์ให้แก่วรรณซื้อขายกัน ซึ่งถึงแม้จะไม่ใช่วิธีการที่ดีที่สุด แต่ก็ใช่วิธีการที่ช่วยป้องกันทรัพย์สินประเภทสัตว์ไว้ได้บ้างเท่านั้น¹

อาจกล่าวได้ว่าบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและตามเส้นทางติดต่อกับหัวเมืองอื่น ๆ โดยเฉพาะเส้นทางติดต่อกับหัวเมืองชั้นในสะท้อนให้เห็นว่ามีโจรผู้ร้ายคอยทำการลักทรัพย์สินปล้นสะดมอย่างชุกชุมก่อนที่จะมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล และเป็นอุปสรรคสำคัญที่ส่งผลต่อการขยายทางด้านเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างให้เป็นไปอย่างล่าช้า² ปัญหาโจรผู้ร้ายจึงเป็นปัญหาที่สำคัญยิ่ง ดังนั้นในเวลากลางคืนจึงต้องผลัดเวรยามและต้องมีอาวุธในขณะเดินทางไปด้วย บางครั้งเกิดต่อสู้กับโจรผู้ร้ายถึงกับเสียชีวิตหรือพิการก็มี³

ในการเดินทางเคลื่อนย้ายไล่ต้อนโคกระบือนั้น พ่อค้ามักจะพยายามไม่เดินทางเข้าไปใกล้หมู่บ้าน แต่จะพักตามป่าเพื่อป้องกันการปะปนกับโคกระบือของชาวบ้านและป้องกันโจรผู้ร้าย เพราะโจรผู้ร้ายมักจะมาจากหมู่บ้านนั่นเอง แต่บางครั้งถ้านายฮ้อยเป็นคนไม่ซื่อสัตย์ก็อาจต้อนโคกระบือของตนไปกินหญ้าปะปนกับโคกระบือของชาวบ้านแล้วต้อนเข้าฝูงไปด้วย ถึงแม้ว่าใน พ.ศ. 2419 รัฐบาลจากส่วนกลางได้ออกตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์⁴ และให้เสียภาษีที่ด่านตรวจ แต่นายฮ้อยมักจะนำโคกระบือมาตรวจเท่าที่มีปรากฏในหนังสือเท่านั้น นอกนั้นก็มักจะซุกซ่อนไว้หรือไล่ลัดป่าไป บางครั้งตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์นั้นมีการทำซ้ำหลายครั้งโดยมีการเปลี่ยนชื่อเจ้าของบ้าง ถ้าเจ้าหน้าที่ไม่พิจารณาให้ละเอียดก็เป็นช่องทางให้โจรผู้ร้ายทำต่อไปได้⁵

พระยาพรหมบาลได้กล่าวถึงภัยจากโจรผู้ร้ายไว้ว่า

¹วิลาส โทธิสาร. (2536). *รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484*. หน้า 85.

²แหล่งเดิม. หน้า 86.

³วชิรญาณ, กรมสัมปาทึกศกฯ หอสมุทรวชิรญาณ. (ร.ศ. 115, 5 ตุลาคม). *เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก*. หน้า 582. (อ้างอิงจาก ประมุข ทรัพย์สาร. (2525). *วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475*. หน้า 57)

⁴สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. *สบ. 2.1/38*. เอกสารส่วนบุคคล. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ พริยวราธิราชฯ รัชกาลที่ 5. เรื่องพระยาประชาชีพบริหารการบั้งคมทูล. (30 กรกฎาคม 2462).

⁵วชิรญาณ, กรมสัมปาทึกศกฯ หอสมุทรวชิรญาณ. (ร.ศ. 115, 5 ตุลาคม). *เล่มเดิม*. หน้า 580-582.

...โจรผู้ร้ายก็มีชุกชุม ราษฎรเดินไปมาค้าขายในที่ใดๆ ห้างบ้านเมือง ทางเพียง 20 เส้น หรือ 30 เส้น ก็มักเข้าแย่งชิงทรัพย์สิ่งของของราษฎรไป บางรายก็ทำร้ายกับเจ้าของทรัพย์ถึงเจ็บป่วยล้มตายก็มี บ้าง ราษฎรชาวบ้านซึ่งตั้งท่ามาหากินอยู่ตามเขตรขวางต้องเป็นธุระด้วยเรื่องคอยป้องกันโจรผู้ร้าย...¹

เรื่องโจรผู้ร้ายนี้ได้สร้างปัญหาให้กับการค้าเป็นอย่างมาก ด้วยทางราชการไม่สามารถเป็นที่พึ่งให้กับราษฎรได้ ดังกรณีจีนหอยพ่อค้าเมืองอุบลเดินทางไปค้าขายที่เมืองนครราชสีมา ระหว่างที่พักแรมอยู่ริมบ้านเหมือดแอ่ได้ถูกผู้ร้ายปล้นฆ่าตาย เมื่อทำการสอบสวนปรากฏว่าเจ้าเมืองอุบลราชธานี เมืองสุวรรณภูมิ และเมืองศรีสะเกษ ต่างปฏิเสธว่าไม่อยู่ในเขตความรับผิดชอบ² หรือกรณีจีนเองถูกโจรลักปล้นและฆ่าตายขณะคุมเรือสินค้าจำนวน 6 ลำ จากเมืองอุบลราชธานีเพื่อไปค้าขายที่เมืองนครราชสีมา เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้พ่อค้าหวาดกลัวและส่งผลเสียต่อการค้าเป็นอย่างมาก พระยาราชเสนาข้าหลวงเมืองอุบลราชธานีกล่าวถึงสภาพการค้าในขณะนั้นว่า

...ฤดูแล้งนี้ไม่มีผู้ใดยังคงบันทุกสินค้าไปเมืองนครราชสีมา แต่เกวียนคั่งค้างอยู่เมืองอุบลราชธานี ประมาณห้าร้อยเศษ ผู้ร้ายมักสมกันชุกชุมอยู่ป่าแขวงเมืองศีสะเกษ เมืองสุวรรณภูมิ เมืองพิมาย เมืองภูไทสง เมืองสุรินทร์ เมืองนครราชสีมา แลเมืองต่างๆ...³

...ถ้าผู้ใดจับสัตว์พาหนะที่ผู้ไปขายมิได้ใส่ต่างเทียมเกวียน ซึ่งไม่มีพิมพ์รูปพรรณนั้นก็ดี ฤฯ อ้างว่าไล่จับผู้ร้าย จับมาได้แต่สัตว์ก็ดี จะได้รางวัลเงินค่าจับตัวละ 2 บาท ตัวละ 1 บาทตามควร ถ้าเป็นสัตว์จับพลัดได้ รางวัลค่าจับ ม้าตัวละ 1 บาท โคกระบือตัวละ 2 สลึง...⁴

จากข้อมูลข้างต้นแสดงให้เห็นว่า อุปสรรคสำคัญอีกประการหนึ่งที่ส่งผลเสียต่อการค้าขายซึ่งรวมไปถึงการค้าโคกระบือในแถบลุ่มน้ำมูลตอนล่างในช่วงก่อนที่จะมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล คือ ปัญหาโจรผู้ร้าย เพราะนอกจากจะปล้นชิงทรัพย์แล้ว บางครั้งเจ้าของทรัพย์อาจถูกทำร้ายถึงตายได้ ซึ่งทำให้การค้าในบริเวณแถบนี้เป็นไปอย่างไม่เต็มพิก

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.2.14/14. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องพระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. (4 ก.ย.115). (ไมโครฟิล์ม).

²หม่อมอมรวงศ์วิจิตร. (2506). พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ใน ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 3. หน้า 273.

³สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.46/4. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องราชการเมืองนครราชสีมา. ลงวันที่ 8 มิถุนายน. ร.ศ. 111. (ไมโครฟิล์ม).

⁴โพธิ์บุรุษ มีกุล. (2532). เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน. หน้า 152.

โดยปัญหาเหล่านี้มีมากในช่วงที่อำนาจรัฐและกลไกรัฐเข้ามาควบคุมดูแลได้ไม่ทั่วถึง ซึ่งหลังการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ปัญหาเหล่านี้ก็ลดน้อยลงอันเกิดจากทางราชการเข้าไปควบคุมดูแลได้มากขึ้น

บทที่ 5

ผลจากการค้าโคกระบือในกลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435 – 2535

กระบวนการค้าโคกระบือในกลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435 – 2535 ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจและสังคมกล่าวคือ ทำให้การค้าสัตว์ประเภทนี้มีมากขึ้นเนื่องจากความต้องการเพื่อใช้เป็นแรงงานและเพื่อการบริโภค การค้าขายและขนส่งโคกระบือในบริเวณแถบนี้ก็มีรูปแบบแตกต่างจากบริเวณแถบอื่น ซึ่งนอกจากการซื้อขายในชุมชนและการไล่ต้อนไปขายยังต่างถิ่นแล้ว ยังมีการขนส่งเพื่อค้าขายโดยผ่านทางรถไฟด้วย ในระยะต่อมาเมื่อความต้องการโคกระบือเพื่อใช้เป็นแรงงานในการเกษตรกรรมลดน้อยลงอันเนื่องมาจากการนำเทคโนโลยีเข้ามาแทนที่ แต่ความต้องการโคกระบือเพื่อสำหรับบริโภคกลับมีปริมาณเพิ่มอย่างต่อเนื่องตามอัตราการเพิ่มของประชากร ทำให้การค้าขายสัตว์ประเภทนี้พัฒนารูปแบบจากการไล่ต้อนเป็นตลาดนัดโคกระบือซึ่งเป็นแหล่งซื้อขายแลกเปลี่ยนโคกระบือเพื่อสนองความต้องการของผู้ซื้อที่มีจุดประสงค์แตกต่างกัน ส่งผลให้ประชากรในกลุ่มน้ำมูลตอนล่างซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในสังคมเกษตรกรรมที่มีโคกระบือเป็นทรัพย์สินของตนเองอยู่แล้ว เข้าไปเกี่ยวข้องกับการค้าขายและระบบเงินตรามากขึ้น จึงเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบริเวณแถบนี้จากเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตนเองเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้า ตลอดจนได้ส่งผลถึงวิถีชีวิตและสภาพสังคมของชาวบ้านอีกด้วย

ผลทางเศรษฐกิจ

ผลจากการค้าโคกระบือในกลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2535 ในทางเศรษฐกิจประกอบด้วยด้านต่าง ๆ ที่สำคัญดังนี้

1. ด้านการผลิต

จุดมุ่งหมายในการผลิตโคกระบือของบริเวณกลุ่มน้ำมูลตอนล่างในอดีตมีลักษณะคล้ายกับบริเวณทั่วไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กล่าวคือ การผลิตโคกระบือเป็นเพียงการเลี้ยงไว้ใช้แรงงานในการทำนาและเลี้ยงไว้เป็นสัตว์พาหนะในการขนส่งในชุมชนเท่านั้น¹ ในระยะต่อมาจุดมุ่งหมายในการผลิตโคกระบือได้เปลี่ยนแปลงไปจากการผลิตเพื่อใช้แรงงานในชุมชนเป็นการผลิตเพื่อการค้าขายยังต่างถิ่น เนื่องจากในบริเวณภาคกลางมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวเพื่อการส่งออก จึงมีความ

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 กษ.7/1. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. เรื่องพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ ต่าง ๆ. (20 มิ.ย.108-19 ม.ค.111). (ไมโครฟิล์ม).

ต้องการโคกระบือเพื่อเป็นแรงงานสำคัญในการเพาะปลูก ซึ่งบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างก็เป็นแหล่งผลิตโคกระบือที่สำคัญก็คือ การจัดการในกระบวนการผลิตที่สำคัญประกอบด้วยด้านต่าง ๆ ดังนี้

1.1 การดำเนินงานของภาครัฐ

จากความสำคัญของโคกระบือที่เป็นแรงงานหลักในการเพาะปลูก ส่งผลให้ตลาดการค้าโคกระบือเติบโตมากขึ้น จนทำให้รัฐบาลได้เข้ามาจัดการควบคุมดูแลการค้าสัตว์ประเภทนี้ตั้งแต่ พ.ศ. 2419 ด้วยการออกตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์ เพื่อเป็นหลักฐานแสดงการครอบครอง และสะดวกในการซื้อขาย อีกทั้งเป็นการควบคุมและการจัดระเบียบสัตว์พาหนะ การควบคุมดังกล่าวได้พัฒนามาเป็นพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะใน พ.ศ. 2435 ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติเกี่ยวกับสัตว์ฉบับแรกของประเทศ รัฐบาลได้เข้ามาทำหน้าที่ควบคุมดูแลกิจการด้านปศุสัตว์ของประเทศอย่างจริงจังตั้งแต่ พ.ศ. 2447 โดยหน่วยงานด้านนี้ได้รับการพัฒนามาเป็นลำดับจนกระทั่งจัดตั้งเป็นกรมปศุสัตว์ใน พ.ศ. 2495 สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

1.2 การแก้ไขปัญหาโรคระบาด

เนื่องจากปัญหาข้อหนึ่งที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเลี้ยงโคกระบือ คือ ปัญหาโรคระบาด ซึ่งรัฐบาลได้เข้ามาควบคุมดูแลปัญหานี้ ด้วยการว่าจ้างชาวต่างชาติเข้ามาเป็นที่ปรึกษาในการจัดโรคระบาดสัตว์ โดยในระยะแรกโรคระบาดที่สำคัญที่เกิดขึ้นกับโคกระบือได้แก่ โรครินเดอร์เพล โรคบาร์โบน โรคแอนแทรกซ์ และโรคปากเปื่อยเท้าเปื่อย ในระยะต่อมาโรครินเดอร์เพลได้รับการป้องกันรักษา จนหมดไปแต่กลับปรากฏโรคเฮโมรายิกเซฟติซีเมียขึ้นมาแทนที่ ซึ่งข้อมูลโรคระบาดต่าง ๆ ของโคทั่วประเทศ ดูในภาคผนวก ก และตาราง 5 ดังนี้

ตาราง 5 แสดงจำนวนโคที่เป็นโรคระบาด ระหว่าง พ.ศ. 2468 – 2527

พ.ศ.	จำนวน	พ.ศ.	จำนวน	พ.ศ.	จำนวน	พ.ศ.	จำนวน	พ.ศ.	จำนวน
2468	2,369	2480	8,600	2492	3,503	2504	2,158	2516	379
2469	2,577	2481	5,463	2493	2,146	2505	1,873	2517	693
2470	7,658	2482	4,401	2494	2,394	2506	1,820	2518	547
2471	5,637	2483	3,919	2495	2,473	2507	1,688	2519	363
2472	4,594	2484	11,090	2496	2,097	2508	1,435	2520	163
2473	8,106	2485	11,498	2497	2,721	2509	1,191	2521	180
2474	6,959	2486	3,600	2498	2,496	2510	791	2522	51
2475	6,744	2487	3,995	2499	2,789	2511	881	2523	214
2476	3,218	2488	(n)	2500	2,126	2512	535	2524	149
2477	4,686	2489	(n)	2501	2,274	2513	506	2525	87
2478	3,013	2490	9,882	2502	2,441	2514	634	2526	18
2479	3,495	2491	8,080	2503	2,206	2515	414	2527	75

ที่มา: ประมวลผลสถิติพยากรณ์, กอง. (2493). สถิติพยากรณ์รายปี ประเทศไทย บรรพ 21 2482-87. หน้า 478-479.

ข้อมูลจากภาคผนวก ก และตาราง 5 แสดงจำนวนโคที่ติดโรคระบาดชนิดต่างๆ ในระหว่าง พ.ศ. 2468-2527 แสดงให้เห็นว่า ช่วง พ.ศ. 2468-2487 โคกว่าร้อยละ 90 เป็นโรครินเดอร์เปส รองลงมาเป็นโรคบาร์โบน โรคแอนแทรกซ์ และโรคปากและเท้าเปื่อยตามลำดับ แต่ในระหว่าง พ.ศ. 2506-2527 โรครินเดอร์เปสได้หมดไปเนื่องจากกรมปศุสัตว์ได้ฉีดวัคซีนป้องกันโรคดังกล่าวจนเป็นผลสำเร็จ แต่กลับพบว่าโคกว่าร้อยละ 80 ติดโรคเฮโมรายิก เซฟติซีเมีย รองลงมาได้แก่โรคแอนแทรกซ์ และโรคปากและเท้าเปื่อยตามลำดับ และเมื่อพิจารณาข้อมูลจากตารางที่ 5 แสดงให้เห็นว่าในช่วงระยะเวลา 60 ปีคือตั้งแต่ พ.ศ. 2468-2527 ในช่วงเวลา 24 ปีแรกจำนวนโคที่เป็นโรคระบาดมีเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะมีจำนวนโคที่เป็นโรคระบาดกว่า 5,000 ตัวต่อปี ในช่วงเวลา 18 ปีต่อมาคือระหว่าง พ.ศ. 2492-2509 จำนวนโคที่เป็นโรคระบาดมีปริมาณลดลงเหลือประมาณ 2,000 ตัวต่อปี และในช่วง 18 ปีต่อมาคือระหว่าง พ.ศ. 2510-2527 จำนวนโคที่เป็นโรคระบาดมีจำนวนลดลงเหลือประมาณ 500 ตัวต่อปี จากข้อมูลการติดโรคของโคที่มีจำนวนลดน้อยลงอย่างต่อเนื่องแสดงให้เห็นว่า

การควบคุมโรคระบาดของหน่วยงานรัฐบาลที่เกี่ยวข้องประสบผลสำเร็จในระดับหนึ่ง รวมถึงความรู้ของประชาชนในการดูแลสุขภาพของตนเองมีมากขึ้นจึงทำให้จำนวนโคที่ติดโรคระบาดลดน้อยลง สำหรับข้อมูลโรคระบาดกระบือทั่วประเทศปรากฏในภาคผนวก ข และตาราง 6 ดังนี้

ตาราง 6 แสดงจำนวนกระบือที่ติดโรคระบาด ระหว่าง พ.ศ. 2468 – 2527

พ.ศ.	จำนวน	พ.ศ.	จำนวน	พ.ศ.	จำนวน	พ.ศ.	จำนวน	พ.ศ.	จำนวน
2468	17,345	2480	20,642	2492	10,823	2504	12,070	2516	1,316
2469	20,661	2481	12,840	2493	7,228	2505	10,745	2517	2,610
2470	38,056	2482	11,099	2494	8,620	2506	7,255	2518	2,177
2471	18,176	2483	7,332	2495	7,233	2507	7,805	2519	826
2472	9,107	2484	19,318	2496	7,348	2508	6,308	2520	434
2473	17,190	2485	19,054	2497	8,472	2509	4,897	2521	486
2474	19,687	2486	11,747	2498	8,062	2510	3,108	2522	196
2475	12,613	2487	17,575	2499	8,504	2511	2,778	2523	250
2476	8,449	2488	(n)	2500	10,299	2512	2,174	2524	402
2477	11,550	2489	(n)	2501	11,650	2513	2,553	2525	266
2478	8,094	2490	14,788	2502	9,783	2514	2,141	2526	36
2479	6,598	2491	24,602	2503	10,223	2515	1,153	2527	6

ที่มา: ปรับปรุงจาก ประมวลผลสถิติพยากรณ์, กอง. (2493). สถิติพยากรณ์รายปี ประเทศไทย ไทย บรรพ 21 2482-87. หน้า 478-479.

ข้อมูลจากภาคผนวก ข และตาราง 6 ซึ่งแสดงถึงจำนวนกระบือที่ติดโรคระบาดชนิดต่างๆ ในระหว่าง พ.ศ. 2468-2527 แสดงให้เห็นว่า ช่วง พ.ศ. 2468-2487 กระบือกว่าร้อยละ 90 เป็นโรคริ้นเดอร์เปส รองลงมาเป็นโรคบาร์บอน แอนแทรกซ์ และโรคปากและเท้าเปื่อยตามลำดับ แต่ในระหว่าง พ.ศ. 2506-2527 โรคริ้นเดอร์เปสได้หมดไปเนื่องจากกรมปศุสัตว์ได้ฉีดวัคซีนป้องกันโรคดังกล่าวจนเป็นผลสำเร็จ แต่กลับพบว่ากระบือกว่าร้อยละ 95 ติดโรคเฮโมรายิก เซฟติซีเมีย รองลงมาได้แก่โรคแอนแทรกซ์และโรคปากและเท้าเปื่อยตามลำดับ

เมื่อพิจารณาข้อมูลจากตาราง 6 แสดงให้เห็นว่าในช่วงระยะเวลา 60 ปีคือตั้งแต่ พ.ศ. 2468-2527 ในช่วงเวลา 24 ปีแรกคือระหว่าง พ.ศ. 2468-2491 กระป๋องที่เป็นโรคระบาดมีเป็นจำนวนมาก โดยเฉลี่ยมีจำนวนกระป๋องที่เป็นโรคระบาดกว่า 15,000-20,000 ตัวต่อปี ในช่วงเวลา 18 ปีต่อมาก็คือระหว่าง พ.ศ. 2492-2509 กระป๋องที่เป็นโรคระบาดมีจำนวนลดลงเหลือประมาณ 7,000-10,000 ตัวต่อปี ส่วนในช่วง 9 ปีต่อมาก็คือระหว่าง พ.ศ. 2510-2518 กระป๋องที่เป็นโรคระบาดมีจำนวนลดลงเหลือประมาณ 1,000-2,000 ตัวต่อปี และใน 9 ปีต่อมาก็คือระหว่าง พ.ศ. 2519-2527 กระป๋องที่เป็นโรคระบาดมีจำนวนลดลงเหลือประมาณ 200-500 ตัวเท่านั้น

1.3 การปรับปรุงพันธุ์โคกระป๋อง

เดิมโคกระป๋องที่มีการเลี้ยงกันอย่างแพร่หลายในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและในประเทศเป็นโคกระป๋องพันธุ์พื้นเมือง ซึ่งมีลักษณะตัวเล็ก ไม่ทนต่อสภาพอากาศและโรคระบาด อันเนื่องมาจากรูปแบบการเลี้ยงที่ไม่เหมาะสม อาทิเช่น การให้สัตว์หากินด้วยตัวเอง การผสมพันธุ์กันเองภายในฝูง การตอนโคกระป๋องขนาดใหญ่ที่มีลักษณะดีไว้ใช้แรงงาน รวมถึงการขาดความรู้ทางด้านการปรับปรุงพันธุ์และการปศุสัตว์ที่ดีพอ จึงทำให้ผลผลิตโคกระป๋องในบริเวณแถบนี้ไม่มีคุณภาพเท่าที่ควร

รัฐบาลได้เข้ามามีส่วนในการแก้ไขปัญหาด้วยการนำเข้าโคกระป๋องพันธุ์จากต่างประเทศ โดยมีการนำเข้าพันธุ์โคเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2494 ซึ่งพันธุ์โคที่สำคัญที่นำเข้าได้แก่ พันธุ์อเมริกันบรามัน พันธุ์แซนต้าเกอร์ทรูดิส พันธุ์ซาร์โรเลย์ เป็นต้น ในระยะหลังเป็นพันธุ์ ฮินดูบราซิล และฮินดูบรามัน ส่วนการปรับปรุงพันธุ์กระป๋องมักเป็นการนำกระป๋องลักษณะดีจากพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศมาเลี้ยงเพื่อปรับปรุงพันธุ์ โดยเริ่มต้นในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อ พ.ศ. 2512 รวมถึงการแก้ไขปัญหาด้วยการตอนโคกระป๋องเพศผู้ที่มีขนาดเล็กและลักษณะไม่ดี ซึ่งต่อมาใน พ.ศ. 2522 จึงได้มีการนำเข้าพันธุ์กระป๋องจากต่างประเทศเป็นครั้งแรก โดยเป็นการนำเข้าตามนโยบายของรัฐบาลในขณะนั้นที่ส่งเสริมให้มีการบริโภคเนื้อมะพร้าวและผลิตภัณฑ์ที่ทำจากเนื้อมะพร้าว โดยการนำเข้ากระป๋องนมพันธุ์ “มูราห์” ซึ่งนำเข้ามาจากประเทศอินเดีย แต่เนื่องจากกระป๋องพันธุ์ดังกล่าวที่ไม่สามารถแข็งแรงพอที่จะนำมาใช้แรงงานในไร่ได้ และด้วยวัฒนธรรมการบริโภคของคนไทยที่ไม่นิยมบริโภคเนื้อมะพร้าวและผลิตภัณฑ์ที่ทำมาจากเนื้อมะพร้าว กระป๋องนมพันธุ์ดังกล่าวจึงไม่ได้รับความนิยม

ภาพประกอบ 11 โคพันธุ์ฮินดูบราซิล

ที่มา: การนำเข้าโคพันธุ์. (2550). (online).

ภาพประกอบ 12 โคพันธุ์ฮินดูบราซิล

ที่มา: การนำเข้าโคพันธุ์. (2550). (online).

ตาราง 7 แสดงจำนวนการนำเข้าโคกระบือ ระหว่าง พ.ศ. 2495-2499 และ 2518-2522

พ.ศ.	โค กระบือ	มูลค่า (บาท)	โค	มูลค่า (บาท)	โค พันธุ์	มูลค่า (บาท)	กระบือ	มูลค่า (บาท)	กระบือ พันธุ์	มูลค่า (บาท)
2495	156	43,600	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)
2496	298	103,000	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)
2497	85	819,100	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)
2498	10	1,500	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)
2499	106	33,000	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)	(n)
2518	1,906	6,121,000	1,302	1,370,000	184	4,440,000	420	311,000	-	-
2519	3,779	6,830,000	3,560	6,358,000	7	218,000	212	254,000	-	-
2520	1,517	2,053,000	1,253	1,479,000	3	298,000	261	276,000	-	-
2521	2,339	25,926,000	1,300	1,488,000	607	23,984,000	432	454,000	-	-
2522	1,666	15,049,000	560	667,000	878	12,133,000	120	114,000	108	2,135,000

ที่มา: สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (2524). *สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย. บรรพ 32. หน้า 374-375.*

จากตาราง 7 แสดงจำนวนการนำเข้าโคกระบือในระหว่าง พ.ศ. 2495-2499 และ 2518-2522 โดยในระหว่าง พ.ศ. 2495-2499 ประเทศไทยมีการนำเข้าโคกระบือรวมกันมากที่สุดใน พ.ศ. 2496 จำนวน 298 ตัวคิดเป็นมูลค่า 103,000 บาท แต่ในพ.ศ. 2497 มีการนำเข้าโคกระบือรวมกัน 85 ตัวคิดเป็นมูลค่า 819,100 บาท แสดงให้เห็นว่าใน พ.ศ. 2497 ได้มีการนำเข้าโคกระบือพันธุ์ที่มีมูลค่าต่อตัวมากกว่าปีก่อนหน้าเป็นอย่างมาก

สำหรับระหว่าง พ.ศ. 2518-2522 มีจำนวนการนำเข้าโคกระบือมากที่สุดใน พ.ศ. 2519 เป็นจำนวน 3,779 ตัวคิดเป็นมูลค่า 6,830,000 บาท แต่ใน พ.ศ. 2521 มีมูลค่าในการนำเข้าโคกระบือมากถึง 25,926,000 บาท จากจำนวนโคกระบือ 2,339 ตัว ซึ่งมูลค่าในการนำเข้าโคกระบือกว่า 23,984,000 บาทเป็นมูลค่าจากการนำเข้าโคพันธุ์จำนวน 607 ตัว แสดงให้เห็นว่าใน พ.ศ. 2521 มีการนำเข้าโคพันธุ์ที่มีมูลค่าต่อตัวสูงกว่าในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน และเป็นที่น่าสังเกตว่าใน พ.ศ. 2522 มีการนำเข้ากระบือพันธุ์เป็นปีแรกจำนวน 108 ตัวมูลค่า 2,135,000 บาท

1.4 จำนวนโคกระบือตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ตาราง 8 แสดงจำนวนโคกระบือในประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2490-2527

พ.ศ.	โค	กระบือ
2490	4,972,282	5,466,847
2495	4,548,734	5,402,225
2500	4,983,417	5,938,077
2505	5,440,784	6,914,774
2509	5,167,350	6,877,584
2515	4,364,584	4,929,906
2520	4,127,539	5,099,132
2523	4,890,037	5,983,382
2525	4,515,763	5,388,139
2527	4,408,026	5,118,913

ที่มา: สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (2532). *สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย บรรพ 34 2530-2531*. หน้า 246.

ข้อมูลจากตาราง 8 แสดงให้เห็นว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2490-2527 หรือกว่า 40 ปีทั่วประเทศมีจำนวนโคกระบือที่คงที่ คือมีโคประมาณ 4-5 ล้านตัว กระบือประมาณ 5-7 ล้านตัว ซึ่งจำนวนโคกระบือมากที่สุดทั่วประเทศอยู่ในระหว่าง พ.ศ. 2505-2509 คือ 5.1-5.4 ล้านตัว และมีกระบือประมาณ 6.9 ล้านตัว

จากตารางข้อมูลข้างต้นเป็นการแสดงจำนวนของโคกระบือทั้งประเทศ แต่จากข้อมูลสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ยืนยันว่าถึงแม้แหล่งผลิตโคกระบือจะมิอยู่ทั่วไปทุกพื้นที่ของประเทศ ไทยที่มีการประกอบการเกษตร แต่แหล่งเลี้ยงส่วนใหญ่อยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือมีการเลี้ยงโคประมาณร้อยละ 36 ของจำนวนโคทั้งหมดและมีการเลี้ยงกระบือถึงประมาณร้อยละ 75 ของจำนวน

กระป๋องทั้งหมด¹ ซึ่งเป็นการยืนยันถึงจำนวนโคกระบือรวมไปถึงปริมาณการค้าสัตว์ประเภทนี้ที่มีอยู่เป็นจำนวนมากด้วย

ข้อมูลจากภาคผนวก ง แสดงให้เห็นว่าจำนวนโคทั่วประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2490-2527 เพิ่มขึ้นจากปีก่อนหน้าหรือลดลงจากปีก่อนหน้าไม่มากนัก โดยเฉลี่ยเพิ่มขึ้นหรือลดลงไม่เกินร้อยละ 5 แต่จำนวนโคทั่วประเทศใน พ.ศ. 2518 เพิ่มขึ้นจากปีก่อนหน้าถึงร้อยละ 29.24 ส่วนโคทั่วประเทศใน พ.ศ. 2519 มีจำนวนลดลงจากปีก่อนหน้าถึงร้อยละ 23.73

ข้อมูลจากภาคผนวก จ แสดงให้เห็นว่าจำนวนกระบือทั่วประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2490-2527 เพิ่มขึ้นมากที่สุดจากปีก่อนหน้าใน พ.ศ. 2521 โดยเพิ่มขึ้นจากปีก่อนหน้าถึงร้อยละ 18.08 และทั่วประเทศมีจำนวนโคลดลงมากที่สุดจากปีก่อนหน้าใน พ.ศ. 2524 โดยลดลงจากปีก่อนหน้าถึงร้อยละ 9.30

ตาราง 9 แสดงจำนวนโคทั่วประเทศเปรียบเทียบกับปริมาณโคในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างตั้งแต่ พ.ศ. 2518-2522

พ.ศ.	สุรินทร์	ศรีสะเกษ	อุบลราชธานี	ลุ่มน้ำมูล ตอนล่าง	อีสาน	ทั่วประเทศ	ร้อยละ ต่อทั้ง ประเทศ
2518	71,685	78,578	137,047	287,310	1,635,880	5,432,981	5.29
2519	74,903	74,707	152,825	302,435	1,728,971	4,143,827	7.30
2520	80,833	78,718	176,243	335,794	1,752,101	4,127,539	8.14
2521	81,716	79,389	191,562	352,667	1,769,076	4,900,085	7.20
2522	80,692	94,144	197,674	372,510	1,732,828	5,918,322	6.29

ปรับปรุงจาก: สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (2524). *สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย. บรรพ 32.* หน้า 245-246.

ข้อมูลจากตาราง 9 แสดงจำนวนโคในลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2518-2522 ซึ่งมีประมาณ 3 แสนตัว คิดเป็นร้อยละ 5.29 , 7.30 , 8.14 , 7.20 และ 6.29 ของจำนวนโคทั่วประเทศ

¹สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2535). *การเกษตรของประเทศไทย.* หน้า 153.

ตามลำดับ บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างที่มีจำนวนโคมากที่สุดคือจังหวัดอุบลราชธานี รองลงมาคือจังหวัด ศรีสะเกษ และจังหวัดสุรินทร์ตามลำดับ ซึ่งโดยภาพรวมจะเห็นว่าจำนวนโคในบริเวณลุ่มน้ำมูล ตอนล่างในระหว่าง พ.ศ. 2518-2522 มีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง

ตาราง 10 แสดงจำนวนกระบือทั่วประเทศเปรียบเทียบกับปริมาณกระบือในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ตั้งแต่ พ.ศ. 2518-2522

พ.ศ.	ทั่วประเทศ	อีสาน	ศรีสะเกษ	สุรินทร์	อุบล ราชธานี	ลุ่มน้ำมูล ตอนล่าง	ร้อยละ ต่อทั้ง ประเทศ
2518	5,515,875	3,459,390	224,017	235,607	288,579	748,203	13.56
2519	5,245,059	3,673,857	241,509	249,830	326,340	817,679	15.58
2520	5,099,132	3,665,383	227,711	250,993	310,854	789,558	15.48
2521	6,021,117	3,830,402	262,294	258,304	344,558	865,156	14.36
2522	6,012,348	3,838,445	285,671	249,933	349,558	885,162	14.72

ปรับปรุงจาก: สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (2523). *สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย*. หน้า 455-456.

ข้อมูลจากตาราง 10 แสดงจำนวนกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2518-2522 มีประมาณ 8 แสนตัว คิดเป็นร้อยละ 13.56 , 15.58 , 15.48 , 14.36 และ 14.72 ของกระบือทั่วประเทศตามลำดับ บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างที่มีจำนวนกระบือมากที่สุดคือจังหวัดอุบลราชธานี ส่วนในจังหวัดศรีสะเกษและจังหวัดสุรินทร์มีจำนวนกระบือใกล้เคียงกัน

จากตารางทั้งสองข้างต้นเปรียบเทียบกันจะเห็นว่า ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างจะมีจำนวนกระบือที่เป็นสัดส่วนต่อจำนวนกระบือทั้งประเทศมากกว่าจำนวนโคที่เป็นสัดส่วนต่อจำนวนโคทั้งประเทศ จากตัวเลขแสดงสัดส่วนและตัวเลขแสดงจำนวนโคกระบือดังตารางข้างต้นแสดงให้เห็นว่าจำนวนในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีกระบือมากกว่าโค

จากรายงานของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรเมื่อ พ.ศ. 2525 ได้กล่าวไว้ว่า กระบือในประเทศไทยมีประมาณ 6.4 ล้านตัว ซึ่งจำนวนกระบือร้อยละ 64.64 อยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ¹

¹กมล ริมศิริ. (2527). *การผลิตกระบือในบางหมู่บ้านของอำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์*. หน้า 5.

ถึงแม้ว่าจำนวนกระป๋องทั่วประเทศเมื่อ พ.ศ. 2525 จะเพิ่มขึ้นจากเมื่อ พ.ศ. 2511 ที่มีจำนวน 5.5 ล้านตัว¹ แต่จำนวนกระป๋องว่า 6 ล้านตัวเมื่อ พ.ศ. 2525 ยังมีอัตราการเพิ่มที่ต่ำมาก ซึ่งอัตราการเพิ่มของกระป๋องระหว่าง พ.ศ. 2509-2519 มีอัตราการเพิ่มเพียงร้อยละ 0.89² อัตราการเพิ่มขึ้นดังกล่าวต่ำมากเมื่อเปรียบเทียบกับอัตราการเพิ่มของกระป๋องระหว่าง พ.ศ. 2490-2503 โดยเมื่อ พ.ศ. 2490 มีโค 1 ตัวต่อประชากร 4 คน มีกระป๋อง 1 ตัวต่อประชากร 3 คน แต่ในระหว่าง พ.ศ. 2523 มีโคหรือกระป๋องเพียง 1 ตัวต่อประชากร 10 คน³ ซึ่งสาเหตุสำคัญที่ทำให้อัตราการเพิ่มขึ้นของจำนวนกระป๋องในประเทศไทยมีไม่มากนักเนื่องจาก

1. ปัญหาพื้นที่ที่ใช้ในการเลี้ยงและแรงงานผู้ดูแลกระป๋องมีน้อยลง
2. ปัญหาด้านความปลอดภัย
3. เกษตรกรไร้ที่ทำกินมีมากขึ้น จึงเลิกเลี้ยงกระป๋อง
4. กระป๋องขยายพันธุ์ช้า คือ ให้ลูกปีละหนึ่งตัว
5. การฆ่ากระป๋องมีมาก
6. ปัญหาด้านการตลาด เนื่องจากราคากระป๋องตลอดช่วงทศวรรษที่ 2520 ไม่เคยเปลี่ยนแปลงหรือเปลี่ยนแปลงน้อยมาก
7. ปัญหาเรื่องโรค
8. ปัญหาด้านการส่งเสริมการเลี้ยงกระป๋องของทางราชการยังขาดประสิทธิภาพและไม่เพียงพอ

ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติของประเทศไทย จากเริ่มแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1 ใน พ.ศ. 2504 ถึงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 6 ใน พ.ศ. 2532 จำนวนของโคที่เกษตรกรเลี้ยงมีอัตราเพิ่มขึ้นเฉลี่ยประมาณร้อยละ 1.75 กล่าวคือ เพิ่มขึ้นจาก 3,542,412 ตัวใน พ.ศ. 2504 เป็น 4,341,152 ตัวใน พ.ศ. 2520 และ 5,284,960 ตัวใน พ.ศ. 2532 ส่วนกระป๋องมีอัตราเพิ่มขึ้นเฉลี่ยจากแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1 ถึง พ.ศ. 2532 ประมาณร้อยละ 0.34 กล่าวคือ ใน พ.ศ. 2504 มีปริมาณการเลี้ยงกระป๋อง 4,963,582 ตัว เพิ่มขึ้นเป็น 5,827,462 ตัว และ 5,442,614 ตัวใน พ.ศ. 2520 และ พ.ศ. 2532 ตามลำดับ⁴

¹กมล ริมศิริ. (2527). *การผลิตกระป๋องในบางหมู่บ้านของอำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์*. หน้า 4.

²แหล่งเดิม. หน้า 5.

³แหล่งเดิม.

⁴สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2535). *การเกษตรของประเทศไทย*. หน้า

สรุปได้ว่าถึงแม้ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและบริเวณอื่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะมีการเลี้ยงโคกระบืออยู่เป็นจำนวนมาก แต่ในช่วงต้นก่อนการจัดตั้งกรมปศุสัตว์ขึ้นเพื่อควบคุมดูแล ด้านปศุสัตว์นั้น รูปแบบการเลี้ยงโคกระบือของเกษตรกรไทยโดยภาพรวมยังมีข้อบกพร่องอยู่หลายด้าน อาทิเช่น เกษตรกรไม่มีการควบคุมและบำรุงปรับปรุงพันธุ์โคกระบือ อาหารที่เลี้ยงมีคุณภาพไม่ดีพอ สถานที่เลี้ยงและการเลี้ยงจัดให้อย่างตามมีตามเกิด รวมถึงเกษตรกรยังไม่รู้จักวิธีป้องกันและรักษาโรค อีกด้วย¹ การเลี้ยงโคกระบือเป็นไปตามวิถีชาวบ้าน แต่ในภายหลังเมื่อมีการจัดตั้งหน่วยงานของรัฐเพื่อ เข้ามาควบคุมดูแลกิจการด้านนี้ การเลี้ยงโคกระบือรวมถึงการปศุสัตว์โดยรวมจึงมีการพัฒนามากขึ้น เช่น การให้ความรู้และฉีดวัคซีนป้องกันรักษาโรค การนำเข้าโคกระบือพันธุ์เข้ามาเพื่อปรับปรุงพันธุ์ ซึ่ง แสดงให้เห็นว่าโคกระบือเป็นเศรษฐกิจสำคัญ ที่รัฐเร่งเข้ามาส่งเสริมและปรับปรุงผลผลิตเพื่อผลทาง เศรษฐกิจและการค้า

2. ด้านการค้า

การค้าโคกระบือบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างในช่วง พ.ศ. 2435 – 2535 มีรูปแบบการค้าที่ หลากหลายมากขึ้นตามสภาพการณ์ที่เปลี่ยนไป รวมถึงจุดประสงค์ของพ่อค้าที่มาซื้อโคกระบือนั้นมี จุดประสงค์ที่แตกต่างกัน ทั้งเพื่อซื้อไปใช้งาน ซื้อเพื่อฆ่าแล和在โรงฆ่าสัตว์ และซื้อเพื่อเป็นพ่อแม่พันธุ์ รวมถึงการซื้อเพื่อการส่งออกด้วย

2.1 รูปแบบการค้า

ในช่วงก่อนการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การเลี้ยงโคและ กระบือส่วนใหญ่มุ่งหวังเลี้ยงไว้เพื่อใช้แรงงานในทางเกษตรกรรม ดังนั้นเมื่อปลดจากการใช้แรงงาน แล้วสัตว์พวกนี้ก็จะถูกส่งขายเข้าโรงฆ่าเพื่อบริโภคต่อไป ดังนั้นการซื้อขายโคและกระบือของผู้เลี้ยงจึง เป็นไปได้ 2 ทางคือ ซื้อโคและกระบือเลี้ยงไว้เพื่อใช้งานในฤดูที่ต้องอาศัยแรงงานจากสัตว์ และเมื่อ หมดฤดูที่ต้องอาศัยแรงงานแล้วก็ขายสัตว์ไปให้แก่พ่อค้าผู้รวบรวมในท้องถิ่นหรือต่างจังหวัดต่อไปเพื่อ รวบรวมส่งขายต่อไปยังโรงฆ่าสัตว์หรือส่งต่างประเทศ ซึ่งรูปแบบการค้าโคกระบือที่สำคัญมีดังนี้

2.1.1 การซื้อขายในชุมชน

การซื้อขายโคกระบือภายในชุมชนนั้นมีปริมาณน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับการค้าขาย ในต่างถิ่น โดยการซื้อขายโคกระบือในชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างนั้น สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 แบบคือการตระเวนรวบรวมซื้อขายโดยพ่อค้าในท้องถิ่น และการซื้อขายในตลาดนัดโคกระบือ

การตระเวนรวบรวมซื้อขายโดยพ่อค้าในท้องถิ่นนั้น มักรับซื้อโคกระบือจากชาวบ้าน หรือผู้เลี้ยงเมื่อหมดหน้าการใช้แรงงานจากสัตว์หรือหมดฤดูการเพาะปลูก และขายโคกระบือให้แก่

¹ประสพ บุญมานัส. (2527). *กระบือและการรักษา*. หน้า 45.

ชาวนาเมื่อถึงฤดูการใช้แรงงานสัตว์ โดยเป็นการรับซื้อและขายโคกระบือถึงบ้าน เมื่อคนค้าในท้องถิ่นซื้อโคกระบือจากชาวบ้านแล้วจะนำไปจำหน่ายต่อให้แก่พ่อค้าในตลาดระดับต่อไป โดยใน พ.ศ. 2528 พบว่าจำนวนโคร้อยละ 63 และจำนวนกระบือร้อยละ 64 จากผู้เลี้ยงต้องผ่านมือพ่อค้ารายย่อยในท้องถิ่นทั้งสิ้น และโคกระบือประมาณกว่าร้อยละ 70 ของโคกระบือที่ซื้อขายกันในระบบตลาด จะถูกนำไปใช้เพื่อการบริโภคทั้งในท้องถิ่นและในกรุงเทพฯ ส่วนที่เหลือประมาณร้อยละ 30 จะถูกส่งไปใช้แรงงาน¹

ส่วนตลาดนัดโคกระบือ หรือ ตลาดนัดซื้อขายโคกระบือ เป็นตลาดที่จัดขึ้นเพื่อเป็นแหล่งนัดพบและค้าขายโคกระบือระหว่างกัน เกิดขึ้นครั้งแรกในช่วงประมาณ พ.ศ. 2519-2520 โดยเริ่มขึ้นในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลังจากมีการพัฒนาเส้นทางการคมนาคมที่ดีขึ้นและทำให้การไล่ต้อนไปขายเป็นฝูงหมดไป ซึ่งเจ้าของโคกระบือจะนำสัตว์ของตนมายังตลาดนัดเพื่อซื้อขายแลกเปลี่ยนกัน ส่วนราคาจะใช้วิธีตกลงกันตามความพอใจระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย² โดยราคาซื้อขายต่อตัวใน พ.ศ. 2530-2534 มีตั้งแต่ระดับราคา 500-10,000 บาท ผู้ซื้อในตลาดนัดโคกระบือมีทั้งชาวบ้าน พ่อค้าคนกลาง พ่อค้าจากโรงฆ่าสัตว์ และพ่อค้าส่งจากภาคอื่น ๆ³

ในโครงสร้างของตลาดโคกระบือมีพ่อค้าคนกลางที่เข้ามามีบทบาทอยู่หลายระดับ ได้แก่ ผู้ค้าหรือผู้รวบรวมในท้องถิ่น ผู้ค้าในระดับจังหวัดหรือผู้ค้าที่จดทะเบียนทั่วราชอาณาจักร นายหน้า โรงฆ่าสัตว์ พ่อค้าส่งเนื้อโคกระบือ ลูกเขียง พ่อค้าผู้ส่งโคกระบือไปต่างประเทศ และพ่อค้าผู้ผลิตลูกชิ้นเนื้อโคกระบือ ซึ่งผู้ประกอบการอาชีพรวบรวมโคกระบือมาซื้อขายในตลาดนัดก็มักเรียกว่านายฮ้อย เช่นเดียวกันกับพ่อค้าที่ไล่ต้อนโคกระบือไปขายยังต่างถิ่นในระยะก่อนหน้านี้⁴

2.1.2 การซื้อขายนอกชุมชน

การซื้อขายนอกชุมชนเป็นอีกหนึ่งรูปแบบการค้าที่สำคัญในระบบตลาดการค้าโคกระบือ ซึ่งลักษณะและกระบวนการในการซื้อขายนอกชุมชนมีดังนี้

¹ทอง ท่าข้าม, วิจิต สุพัฒกุล, ประเทือง มุขวรรณ และคณะ. (2528, พ.ศ.). ระบบตลาดโค-กระบือ. เกษตรวันนี้. 4(47): 60.

²แหล่งเดิม.

³เยี่ยม ทองดี. (2534). ควายไทย สัตว์กตัญญู ผู้ถูกลืม. หน้า 38-39.

⁴ชิต แพงงา. (2549, 18 มกราคม). สัมภาษณ์โดย กิตติพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 119 หมู่ที่ 13 ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด.

2.1.2.1 การไล่ต้อนไปขายยังต่างถิ่น

การไล่ต้อนโคกระบือไปขายยังต่างถิ่น เกิดขึ้นจากความต้องการแรงงานโคกระบือเพื่อไปใช้ในการเพาะปลูก จากการขยายพื้นที่ปลูกข้าวอย่างมากของภาคกลางอันเป็นผลมาจากการเซ็นสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีการต้อนโคกระบือไปขายยังภาคกลาง โดยมีนายฮ้อยซึ่งเป็นผู้ที่มีความน่าเชื่อถือ มีความรู้ความสามารถ มีความเชี่ยวชาญในเส้นทางการค้าโคกระบือจนเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป รวมถึงเป็นผู้ติดต่อกับข้าราชการในกรณีที่ฝูงโคกระบือต้องผ่านด่านตรวจ ตลอดจนเป็นผู้มีอำนาจในการกำหนดราคาและตัดสินใจในการที่จะขายโคกระบือ ในการต้อนฝูงโคกระบือไปขายในแต่ละครั้งมักมีจำนวนมากถึง 500-1,000 ตัว เมื่อขายโคกระบือหมดแล้วก็จะนำเงินกลับบ้านหรือซื้อสินค้าบางอย่างไปด้วย¹

นายฮ้อยในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีการนำโคกระบือเข้าร่วมการค้าอย่างมาก โดยใน พ.ศ. 2455 เฉพาะปริมาณโคกระบือเมืองอุบลราชธานีที่ส่งไปขายยังกรุงเทพฯ และพระตะบองมีมากถึง 8,793 ตัว² คิดตามราคาตลาดกรุงเทพมูลค่าไม่ต่ำกว่า 1,055,160 บาท สำหรับตลาดนัดโคกระบือที่นายฮ้อยจากลุ่มน้ำมูลตอนล่างต้อนไปขายที่ใหญ่ที่สุดอยู่ที่สระบุรีและลพบุรี รองลงมาได้แก่อุทยาและสุพรรณบุรี

ส่วนพ่อค้าโคกระบือมีชีวิตหรือตัวแทนผู้รวบรวมในกรุงเทพฯ หรือตามภาษาพ่อค้าเรียกว่านายฮ้อยเช่นเดียวกันกับพ่อค้าที่ไล่ต้อนโคกระบือมา พ่อค้าเหล่านี้จะออกไปซื้อสัตว์ตามจุดและตามตำบลต่าง ๆ ที่มีพ่อค้าเป็นผู้รวบรวมไว้และจัดการขนส่งสัตว์ขายให้แก่ผู้มาขายส่งหรือพ่อค้าผู้นำส่งตลาดต่างประเทศต่อไป³

2.1.2.2 การขนส่งเพื่อไปขายโดยทางรถไฟ

การค้าโคกระบือเกิดขึ้นอย่างแพร่หลาย อันเนื่องมาจากความต้องการสินค้าประเภทนี้มีมาก ทั้งเกิดจากความต้องการเพื่อนำไปใช้แรงงานในภาคเกษตรกรรมและเพื่อนำไปบริโภค ปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้การค้าโคกระบือเป็นไปได้อย่างสะดวกคือ การขนส่งทางรถไฟ ซึ่งเป็นการขนส่งโคกระบือของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างที่แตกต่างจากการขนส่งโคกระบือจากบริเวณอื่น ที่มีเพียงการไล่ต้อนไปขายเป็นฝูงและการขนส่งทางรถยนต์เท่านั้น แต่การขนส่งโคกระบือทางรถไฟของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างนั้นได้รับความนิยมเพียงระยะแรกของการเริ่มดำเนินการเปิดใช้เส้นทางรถไฟเท่านั้น

¹กิตติ แก่นจำปี. (2527, ตุลาคม – 2531, กันยายน). ควาย. วารสารศึกษาศาสตร์สาร. 13(1-4): 65.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 กส.13/1021. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กรมปศุสัตว์. เรื่อง จังหวัดอุบลราชธานีส่งรายงานสัตว์ประจำเดือน พ.ศ. 2455.

³อดิณัฐ พรหมศิริ. (2502). การค้าโคและกระบือในตลาดกรุงเทพฯ. หน้า 30.

ซึ่งในระยะต่อมากการขนส่งสัตว์โดยทางรถไฟก็มีจำนวนลดลงอันเนื่องมาจากภาวะทางที่สูงเกินไปไม่คุ้มกับการลงทุน อีกทั้งความบอบช้ำของโคกระบือที่บรรทุกมากับรถไฟ ซึ่งข้อมูลจากภาคผนวก ข แสดงอุบัติเหตุในกิจการรถไฟระหว่าง พ.ศ. 2488-2507 แสดงให้เห็นว่าตลอดระยะเวลาดังกล่าวมีสัตว์ล้มตายและบาดเจ็บเป็นจำนวนมาก อันน่าจะรวมถึงโคกระบือที่เป็นสัตว์เศรษฐกิจสำคัญที่มักนิยมขนส่งโดยทางรถไฟในขณะนั้นด้วย จึงทำให้การขนส่งโคกระบือเพื่อการค้าด้วยทางรถไฟมีจำนวนลดลงในระยะต่อมา

2.2 ความต้องการของตลาด

หนึ่งในปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการค้าโคกระบือคือความต้องการของตลาด ซึ่งมีทั้งความต้องการของตลาดภายในประเทศและต่างประเทศ

2.2.1 ความต้องการภายในประเทศ

เหตุผลหนึ่งที่ทำให้ความต้องการบริโภคเนื้อโคกระบือในประเทศมีปริมาณมากขึ้นคือการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร ซึ่งวัฒนธรรมการบริโภคเนื้อโคกระบือนั้นมีมากขึ้นเป็นลำดับสังเกตได้จากจำนวนการฆ่าโคกระบือเพื่อบริโภคจากโรงฆ่าสัตว์และจากโรงงานทำลูกชิ้นเนื้อ เป็นต้น ทั้งนี้รวมถึงความต้องการบริโภคเนื้อโคกระบือในต่างประเทศด้วย

ตาราง 11 แสดงจำนวนประชากรทั่วประเทศและประชากรในกลุ่มน้ำมูลตอนล่างตั้งแต่ พ.ศ. 2480 -2531

จำนวนประชากร	2480	2490	2,503	2513	2523	2531
ทั่วประเทศ	14,464,103	17,316,951	26,257,916	34,397,374	46,961,338	54,960,917
สุรินทร์	338,840	435,382	581,732	755,283	1,035,577	1,258,059
ศรีสะเกษ	363,862	451,576	601,356	796,295	1,082,121	1,282,303
อุบลราชธานี	744,836	850,526	1,130,712	1,484,702	1,560,272	1,862,413
กลุ่มน้ำมูลตอนล่าง	1,447,538	1,737,484	2,313,800	3,036,280	3,677,970	4,402,775
ร้อยละของประเทศ	10.01	10.03	8.81	8.83	7.83	8.01

ปรับปรุงจาก: สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (2532). สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย. หน้า 211-212.

จากตาราง 11 แสดงให้เห็นว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2480 - 2531 จำนวนประชากรของประเทศไทยเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องจากประมาณ 14 ล้านคนเป็น 54 ล้านคน สำหรับประชากรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างก็มีปริมาณเพิ่มขึ้นเช่นเดียวกันจาก 1.4 ล้านคนใน พ.ศ. 2480 เป็น 4.4 ล้านคนใน พ.ศ. 2531 จากจำนวนประชากรในลุ่มน้ำมูลตอนล่างที่เพิ่มขึ้นดังกล่าวได้ส่งผลให้การบริโภคเนื้อสัตว์ซึ่งรวมถึงเนื้อโคกระบือมีปริมาณเพิ่มมากขึ้นเช่นเดียวกัน ดังแสดงในตารางดังต่อไปนี้

ตาราง 12 แสดงจำนวนโคที่ฆ่าในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนล่างเปรียบเทียบกับจำนวนที่ฆ่าทั่วประเทศในระหว่าง พ.ศ. 2518-2531

พ.ศ.	ทั่วประเทศ	ศรีสะเกษ	สุรินทร์	อุบลราชธานี	ลุ่มน้ำมูล ตอนล่าง	ร้อยละต่อทั้ง ประเทศ
2518	223,877	3,730	1,080	9,067	13,877	6.20
2519	293,469	4,308	1,598	9,755	15,661	5.34
2520	283,904	5,353	2,348	10,596	18,297	6.44
2521	382,135	4,834	2,287	12,196	19,317	5.06
2522	381,827	5,534	2,667	13,078	21,279	5.57
2523	344,834	5,837	2,887	11,054	19,778	5.74
2524	327,180	4,247	2,763	9,320	16,330	4.99
2525	356,683	3,309	3,425	9,740	16,474	4.62
2526	381,582	3,219	3,667	11,357	18,243	4.78
2527	418,689	4,224	3,957	11,872	20,053	4.79
2528	411,787	2,263	3,023	11,182	16,468	4.00
2529	398,134	2,312	3,721	12,119	18,152	4.56
2530	401,503	1,313	4,808	12,369	18,490	4.61
2531	391,187	2,387	3,997	10,937	17,321	4.43

ปรับปรุงจาก: สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (2532). สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย บรรพ 35 2530-2531. หน้า 256-257.

ข้อมูลจากตาราง 12 แสดงให้เห็นว่าปริมาณโคที่ฆ่าเพื่อการบริโภคทั่วประเทศในระหว่าง พ.ศ. 2518-2531 อยู่ที่ประมาณ 200,000 – 400,000 ตัวต่อปี ส่วนปริมาณการฆ่าเพื่อการบริโภคในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีประมาณ 15,000 – 20,000 ตัวต่อปี โดยจังหวัดอุบลราชธานีมีปริมาณการฆ่ามากที่สุดประมาณ 10,000 – 12,000 ตัวต่อปี รองลงมาคือจังหวัดศรีสะเกษมีปริมาณการฆ่าประมาณ 3,000 – 5,000 ตัวต่อปี และจังหวัดสุรินทร์น้อยที่สุดมีปริมาณการฆ่าประมาณ 2,000 – 3,000 ตัวต่อปีซึ่งเมื่อเปรียบเทียบปริมาณโคที่ฆ่าเพื่อการบริโภคในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างในระหว่าง พ.ศ.2518-2531 คิดเป็นจำนวนประมาณร้อยละ 4-5 ของปริมาณโคที่ฆ่าเพื่อการบริโภคทั่วประเทศ

ตาราง 13 แสดงจำนวนกระบือที่ฆ่าในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนล่างเปรียบเทียบกับจำนวนที่ฆ่าทั่วประเทศ
ในระหว่าง พ.ศ. 2518-2531

พ.ศ.	ทั่วประเทศ	ศรีสะเกษ	สุรินทร์	อุบลราชธานี	ลุ่มน้ำมูล	
					ตอนล่าง	ร้อยละ
2518	71,646	177	573	1,204	1,954	2.73
2519	102,744	457	540	1,962	2,959	2.88
2520	115,801	546	195	1,854	2,595	2.24
2521	113,188	418	466	3,983	4,867	4.30
2522	101,077	549	199	3,937	4,685	4.64
2523	84,604	200	121	3,603	3,924	4.64
2524	85,620	72	102	3,910	4,084	4.77
2525	86,506	91	97	3,922	4,110	4.75
2526	103,150	117	556	3,751	4,424	4.29
2527	129,744	138	2,608	4,610	7,356	5.67
2528	133,934	711	2,311	4,529	7,551	5.64
2529	140,508	800	2,475	5,145	8,420	5.99
2530	153,334	1,448	4,948	5,626	12,022	7.84
2531	164,116	1,570	4,190	5,315	11,075	6.75

ที่มา: สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (2532). สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย บรรพ 35 2530-2531. หน้า 256-257.

ข้อมูลจากตารางแสดงให้เห็นว่าจำนวนกระบือที่ฆ่าเพื่อบริโภคทั่วประเทศในระหว่าง พ.ศ. 2518-2531 อยู่ที่ประมาณ 80,000 – 120,000 ตัวต่อปี ส่วนการฆ่าเพื่อการบริโภคในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีประมาณ 4,000 – 10,000 ตัวต่อปี โดยจังหวัดอุบลราชธานีมีจำนวนการฆ่ามากที่สุดประมาณ 3,000 – 5,000 ตัวต่อปี สำหรับจังหวัดศรีสะเกษและสุรินทร์ ระหว่าง พ.ศ. 2518-2526 มีการฆ่ากระบือเพื่อการบริโภคไม่ต่างกันมากนัก คือมีปริมาณเฉลี่ยไม่เกิน 500 ตัวต่อปี แต่ในระหว่าง พ.ศ. 2527-2531 จังหวัดสุรินทร์มีการฆ่ากระบือมากกว่าจังหวัดศรีสะเกษคือประมาณ 2,500 – 4,000 ตัวต่อปี แต่จังหวัดศรีสะเกษกลับมีปริมาณการฆ่าเพียง 1,000 – 1,500 ตัวเท่านั้น ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบจำนวนโคที่ฆ่าเพื่อบริโภคในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างในระหว่าง พ.ศ. 2518-2531 คิดเป็นจำนวนประมาณร้อยละ 4-6 ของจำนวนโคที่ฆ่าเพื่อบริโภคทั่วประเทศ

2.2.2. การค้าต่างประเทศหรือการส่งออกเพื่อจำหน่ายยังต่างประเทศ

ประเทศไทยได้มีการส่งโคกระบือไปจำหน่ายยังต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2463 ตลาดที่รับซื้อสัตว์ที่ส่งออกทางท่าเรือกรุงเทพฯ คือที่ฮ่องกง สิงคโปร์ เวียดนาม ส่วนที่ส่งออกทางภาคใต้มีมาเลเซียและสิงคโปร์

ตาราง 14 แสดงจำนวนโคกระบือส่งออกระหว่าง พ.ศ. 2471-2488, 2496-2499, 2518-2522

พ.ศ.	โค	มูลค่า	กระบือ	มูลค่า	รวม	มูลค่า (บาท)
2471	(n)	(n)	(n)	(n)	39,347	2,628,761
2472	(n)	(n)	(n)	(n)	37,521	2,545,414
2473	(n)	(n)	(n)	(n)	20,634	1,308,932
2474	(n)	(n)	(n)	(n)	4,008	232,060
2475	(n)	(n)	(n)	(n)	11,090	494,888
2476	(n)	(n)	(n)	(n)	25,941	993,086
2477	(n)	(n)	(n)	(n)	45,729	1,845,993
2478	(n)	(n)	(n)	(n)	10,453	482,006
2479	(n)	(n)	(n)	(n)	5,663	241,243
2480	(n)	(n)	(n)	(n)	6,523	282,370
2481	(n)	(n)	(n)	(n)	4,646	174,125
2482	(n)	(n)	(n)	(n)	7,474	277,235

ตาราง 14 (ต่อ)

พ.ศ.	โค	มูลค่า	กระบือ	มูลค่า	รวม	มูลค่า (บาท)
2483	(n)	(n)	(n)	(n)	12,121	475,400
2484	(n)	(n)	(n)	(n)	15,517	709,500
2485	(n)	(n)	(n)	(n)	2,215	124,752
2486	(n)	(n)	(n)	(n)	3,842	201,418
2487	(n)	(n)	(n)	(n)	1,817	159,929
2488	(n)	(n)	(n)	(n)	125	12,500
2496	100	111,000	382	632,000	482	214,000
2497	2,321	4,566,000	7,073	17,667,000	9,394	5,385,100
2498	1,753	3,262,000	22,397	40,882,000	24,150	3,263,500
2499	2,196	3,321,000	40,958	66,706,000	43,154	3,354,000
2518	10,970	45,164,000	11,654	71,714,000	22,964	118,821,000
2519	12,810	47,925,000	16,114	99,269,000	28,924	147,194,000
2520	24,497	106,532,000	17,306	108,090,000	41,893	215,213,000
2521	27,725	113,598,000	22,798	137,782,000	50,523	251,380,000
2522	24,397	103,677,000	18,064	102,383,000	43,023	209,030,000

ปรับปรุงจาก: ประมวลสถิติพยากรณ์, กอง. (2492). สถิติพยากรณ์รายปี ประเทศไทย บรรพที่ 21 พ.ศ. 2482-87. หน้า 478-479., สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (2509). สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย. บรรพ 26 2508. หน้า 184-186., และ สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (2523). สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย. หน้า 455-456.

ข้อมูลจากตารางข้างต้นแสดงให้เห็นว่าในระหว่าง พ.ศ. 2471-2488 นั้น ปีที่ส่งออกโคกระบือมากที่สุดคือ พ.ศ. 2477 เป็นจำนวน 45,729 ตัว คิดเป็นมูลค่า 1,845,993 บาท แต่ใน พ.ศ. 2471 มีมูลค่าการส่งออกโคกระบือสูงสุด คือมีมูลค่าถึง 2,628,761 บาท สำหรับระหว่าง พ.ศ. 2496-2499 นั้น ใน พ.ศ. 2499 มีปริมาณการส่งออกโคกระบือรวมกันสูงสุด 43,154 ตัว คิดเป็นมูลค่า 3,354,000 บาท และจากข้อมูลในช่วงเวลาดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าประเทศไทยมีการส่งออกกระบือมากกว่าโคกว่า 10 เท่าตัว เช่น ใน พ.ศ. 2499 ประเทศไทยส่งออกกระบือมากถึง 40,958 ตัว แต่ในปี

เดียวกันส่งออกโคเพียง 2,196 ตัว ซึ่งในระหว่าง พ.ศ. 2518-2522 นั้นปริมาณการส่งออกโคกระบือมีจำนวนเพิ่มขึ้น โดยมีจำนวนสูงสุดถึง 50,523 ตัว ใน พ.ศ. 2521 คิดเป็นมูลค่าถึง 251,380,000 บาท ซึ่งมีมูลค่าเพิ่มขึ้นมากกว่าช่วง พ.ศ. 2499 กว่า 50 เท่า ทั้ง ๆ ที่มีจำนวนในการส่งออกที่ใกล้เคียงกัน

จากตารางแสดงจำนวนการฆ่าโคกระบือ และตารางการส่งออกโคกระบือไปจำหน่ายยังต่างประเทศช่วงต้นที่มีจำนวนมากขึ้นเป็นลำดับนั้น แสดงให้เห็นถึงการบริโภคเนื้อโคกระบือที่มีมากขึ้น ซึ่งน่าจะมีสาเหตุมาจากอัตราการเพิ่มของจำนวนประชากร และความนิยมบริโภคเนื้อสัตว์ประเภทนี้ทั้งที่เป็นเนื้อสัตว์ชำแหละและที่แปรรูปออกไปเป็นลูกชิ้น เป็นต้น

ผลทางสังคม

การค้าโคกระบือในกลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435-2535 นอกจากจะส่งผลโดยตรงต่อเศรษฐกิจแล้วยังส่งผลโดยอ้อมต่อสังคมในบริเวณแถบนี้อีกด้วย โดยผลทางสังคมในด้านต่าง ๆ ที่สำคัญมีดังนี้

1. วัฒนธรรมการบริโภค

ก่อนการขยายตัวของการผลิตและการค้าโคกระบือในกลุ่มน้ำมูลตอนล่าง พฤติกรรมการบริโภคของชาวบ้านในบริเวณกลุ่มน้ำมูลตอนล่างนั้น เกี่ยวข้องกับสภาพทางภูมิศาสตร์เป็นอย่างมาก อาหารที่ชาวบ้านนำมาบริโภคล้วนมีอยู่แล้วในธรรมชาติแทบทั้งสิ้น ซึ่งมีคำกล่าวของการบริโภคของชาวบ้านแถบนี้ว่า “...อาหารก็หยาบคายแลสอแสดงถึงความก้นดาร์ของผู้บริโภคดูน่าสังเวชยิ่งนัก...”¹

ซึ่งเดิมที่ชาวบ้านแถบนั้นนอกจากบริโภคอาหารอย่างง่ายที่มีอยู่แล้วในธรรมชาติ ก็มีการบริโภคเนื้อโคกระบืออยู่ด้วยแต่ไม่บ่อยนัก เนื่องจากถือว่าเป็นอาหารชั้นดี มีราคา อีกทั้งเป็นสัตว์สำคัญที่เน้นไว้ใช้แรงงานในการเกษตรมากกว่าที่จะเลี้ยงไว้เพื่อบริโภคโดยตรงเช่น เป็ด ไก่ หรือ สุกร ตลอดจนการฆ่าชำแหละโคกระบือจะกระทำเพื่อบริโภคเฉพาะในวาระพิเศษ หรืองานสำคัญ หรือเมื่อมีรายได้เท่านั้น จนกระทั่งมีการเปลี่ยนแปลงการผลิตและการค้าโคกระบือ และการขยายตัวของระบบเงินตราที่มีมากขึ้น ทำให้เกิดการขยายตัวของร้านค้าปลีกเนื้อโคกระบือ ชาวบ้านจึงหันมาบริโภคอาหารในอีกลักษณะหนึ่งที่ต้องใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน แตกต่างจากเมื่อก่อนที่หาบริโภคตามธรรมชาติเท่านั้น ส่วนการซื้อหามีเป็นส่วนน้อย

สำหรับในบริเวณแถบกลุ่มน้ำมูลตอนล่างนี้ เดิมทีกลุ่มชาวบ้านที่มีเชื้อสายไทย-ลาว มักนิยมบริโภคเนื้อโคกระบือมากกว่ากลุ่มชาวบ้านที่มีเชื้อสายไทย-เขมร และไทย-ส่วย โดยทั้งสองกลุ่มหลัง

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.62.1/32. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5.

กระทรวงมหาดไทย. เรื่องกรมหลวงพิชิตปรีชากรรายงานมณฑลลาวท้าว. (ลงวันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110). (ไมโครฟิล์ม).

นิยมบริโภคเนื้อสุกร และเปิดไถ่มากกว่าเนื้อโคกระบือ ในปัจจุบันเนื้อโคกระบือเป็นอาหารที่คนไทยโดยรวมชอบโดยเฉพาะวัฒนธรรมการรับประทานลูกชิ้นก๋วยเตี๋ยวและผัดเนื้อน้ำมันหอย¹ ซึ่งทำมาจากเนื้อโคกระบือเกือบทั้งสิ้น

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการบริโภคเนื้อโคกระบือของชาวบ้านเหล่านี้มีอยู่หลายประการ อาทิเช่น การลดจำนวนลงของอาหารตามธรรมชาติ² และจากการที่ชาวบ้านมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการขายผลผลิตโคกระบือ ข้าว สุกร และการขายแรงงาน³ ดังคำกล่าวว่า

...อาหารการกินของชาวชนบทกำลังจะเปลี่ยนแปลง... ...จำนวนปลาในท้องที่ต่าง ๆ ลดน้อยลง เนื่องจากราษฎรพากันจับปลามากเกินส่วนโดยวิธีระบายน้ำออกไปทางอื่นและการใช้พื้นที่ลุ่มทำการเพาะปลูกมากขึ้น การขายเนื้อสดและเปิดไถ่แพร่หลายมากขึ้น เป็นการเพาะความนิยมในการบริโภคอาหารเนื้อมากกว่าอาหารปลา...⁴

เมื่อกล่าวโดยสรุปจะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมการบริโภคเนื้อโคกระบือของชาวบ้านในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างที่เปลี่ยนไป เกิดจากการขยายตัวของระบบเงินตราอันมีผลจากการเพิ่มรายได้จากการค้าขายของชาวบ้านที่มีมากขึ้น โดยเฉพาะโคกระบือซึ่งเป็นสัตว์เศรษฐกิจสำคัญในขณะนั้น ทำให้สามารถนำเงินตรามาแลกเปลี่ยนกับสินค้าประเภทเนื้อโคกระบือ รวมถึงสินค้าอื่นที่ถือว่าเป็นสินค้าฟุ่มเฟือยและเกินความจำเป็น

2. ความเป็นอยู่ของชาวบ้าน

เมื่อระบบเศรษฐกิจแบบตลาดการค้าได้เข้ามามีอิทธิพลต่อชาวบ้านในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง จึงทำให้ชาวบ้านได้หันมาผลิตสินค้าตามความต้องการของพ่อค้าคนกลาง ซึ่งโคกระบือถือว่าเป็นสินค้าประเภทหนึ่งที่เป็นที่ต้องการของตลาด อันเนื่องมาจากความต้องการบริโภคเนื้อสัตว์มีมากขึ้น จากอัตราการเพิ่มของจำนวนประชากร การค้าขายสัตว์ประเภทนี้จึงมีมากขึ้นด้วย ทำให้วิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปหลายประการ เริ่มตั้งแต่เมื่อจุดประสงค์การเลี้ยงโค

¹ เสนาะ วรรณภัก. (2536). ตลาดนัดโค-กระบือ ชุมทางเพื่อ...การฆ่าหนทางสู่พันธุ์ของ"ควายไทย". สยามรัฐ สัปดาห์วิจารณ์. 40(12): 36-37.

² ดุษฎี กาฬอ่อนศรี และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2530). รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมือง สังคมและวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษาหมู่บ้านชาวเขม. หน้า 77.

³ วิทยา นนทันทนา. (2541). การผลิตและการค้าสุกรในกลุ่มน้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469 – 2484. หน้า 104.

⁴ คาร์ล ซี. ชิมเมอร์แมน. (2525). การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม. แปลโดย ชิม วีระไวทยะ. หน้า

กระป๋องเปลี่ยนไปจากการผลิตหรือเลี้ยงเพื่อใช้แรงงานเป็นการผลิตเพื่อการค้านั้น ทำให้ความเชื่ออาหารและความพึงพาอาศัยกันในชุมชนค่อย ๆ หดไป ยกตัวอย่างเช่น เดิมมีการให้หีบยืมโคกระบือไปเลี้ยง และมีการแบ่งปันลูกโคกระบือที่เกิดขึ้นตามสัดส่วนที่ได้ตกลงกันได้ ดังเช่นรูปแบบการเลี้ยงโคผัวหรือกระบือผัวในอดีต แต่เมื่อการเลี้ยงโคกระบือมีจุดประสงค์เพื่อการค้าขาย การให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันในลักษณะเช่นนี้ก็หดไป รวมถึงการ "แบ่งฟูด" ที่เป็นการฆ่าชำแหละโคกระบือเพื่อแบ่งปันกันในหมู่ญาติมิตรก็เริ่มลดน้อยลงไป กลายเป็นการซื้อขายเนื้อโคกระบือจากพ่อค้าขาย

ภายหลังจากการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ภาครัฐได้สนับสนุนให้มีการนำเทคโนโลยีมาใช้ทดแทนแรงงานโคกระบือในไร่นา เช่นรถไถนาเดินตาม รถนวดข้าว ทำให้การผลิตโคกระบือของชาวบ้านเกือบทั้งหมดเป็นไปเพื่อการค้ามากกว่าการนำมาใช้เป็นแรงงานในการเกษตรดั้งเดิม รูปแบบในการทำนาของชาวบ้านจึงเปลี่ยนไป รวมถึงการที่ชาวบ้านมุ่งผลิตเพื่อต้องการเงินตรามาใช้จ่ายซื้อสินค้าที่พ่อค้าเร่นำมาเสนอขายเช่น ไม้ขีดไฟ มีดพร้า เสื้อผ้าสำเร็จรูป เป็นต้น ความสะดวกและรูปแบบที่แปลกใหม่ของสินค้าได้เปลี่ยนค่านิยมของชาวบ้าน งานหัตถกรรมในครัวเรือน เช่นการทอผ้าฝ้าย จึงเริ่มหายไปจากชุมชนพร้อม ๆ กับชาวบ้านต้องพึ่งพาระบบตลาดมากขึ้น

ในอีกด้านหนึ่งการค้าโคกระบือที่แพร่หลายมากขึ้น ส่งผลให้ชาวบ้านได้รับประโยชน์จากการแนะนำให้ความรู้ของหน่วยงานรัฐในการเข้าไปควบคุมดูแลป้องกันโรคระบาดและการปรับปรุงพันธุ์ เนื่องจากเป็นสัตว์เศรษฐกิจที่สำคัญ รวมถึงผลดีที่ชาวบ้านมีอาชีพที่เสรีและสร้างรายได้จากการค้าโคกระบือ รวมถึงผลจากการที่ชาวบ้านได้บริโภคเนื้อโคกระบือซึ่งเป็นอาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการได้อย่างทั่วถึง

โดยสรุปแล้วการค้าโคกระบือในกลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีส่วนทำให้วัฒนธรรมการบริโภคและความเป็นอยู่ของชาวบ้านเปลี่ยนไป แต่ก็ไม่ได้เป็นเพราะการค้าสัตว์ดังกล่าวอย่างเดียว หากแต่เป็นเพราะความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่เข้ามาพร้อม ๆ กันตามยุคสมัยด้วย

บทที่ 6

บทสรุป

ลุ่มน้ำมูลตอนล่างเป็นบริเวณที่มีสภาพภูมิศาสตร์เหมาะสมกับการเลี้ยงสัตว์ ซึ่งสัตว์ที่เลี้ยงไว้ใช้แรงงานเช่นโคกระบือจะมีมากกว่าสัตว์ที่เลี้ยงไว้บริโภคโดยตรง เพราะใช้ประโยชน์ได้มากกว่าทั้งเพื่อเป็นแรงงานในการเพาะปลูก เพื่อกาขนส่ง และเพื่อเป็นอาหาร อีกทั้งมีการซื้อไปขายในฐานะเป็นสินค้าสำคัญประเภทหนึ่งด้วย

ก่อน พ.ศ. 2435 นั้น บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีการเลี้ยงโคกระบืออยู่ทั่วไป เพราะเป็นแรงงานสำคัญในทางเกษตรกรรม ในแต่ละครอบครัวมีจำนวนโคกระบือน้อยขึ้นอยู่กับฐานะและกำลังในการเลี้ยง ซึ่งการเลี้ยงมักกระทำอย่างง่าย ๆ ควบคู่กับการทำไร่ทำนา พื้นที่เลี้ยงสัตว์ของชาวบ้านคือบริเวณใกล้ๆ กับแหล่งน้ำ โดยเฉพาะแม่น้ำมูลที่มีน้ำตลอดปี รวมถึงบริเวณที่เป็นลำห้วยสาขาของแม่น้ำมูลที่มีน้ำเพียงพอในฤดูแล้ง

การประกอบอาชีพเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลักของชาวบ้านแถบนี้มักประสบปัญหาในเรื่องผลผลิตอันเกิดจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูก ประกอบกับการต้องเสียภาษีให้แก่รัฐ การนำสัตว์ออกขายจึงเป็นการแก้ปัญหาอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะสัตว์ประเภทโคกระบือนั้นมีการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันมากกว่าสัตว์เลี้ยงประเภทอื่น โดยในระยะแรกเป็นเพียงการค้าแบบแลกเปลี่ยนในท้องถิ่นเท่านั้น เนื่องจากทุกครัวเรือนมีสัตว์ประเภทนี้ไว้ในครอบครองเพื่อใช้งานในสังคมเกษตรกรรมอยู่ก่อนแล้ว และเมื่อมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวในภาคกลางเพื่อการส่งออกหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ความต้องการโคกระบือเพื่อใช้เป็นแรงงานในการเพาะปลูกจึงมีมากขึ้น ส่งผลให้การค้าสัตว์ประเภทโคกระบือมีปริมาณการค้าในตลาดต่างถิ่นมากขึ้น ซึ่งแตกต่างจากอดีตที่มีปริมาณการค้าไม่มากนัก แสดงให้เห็นว่าโคกระบือเป็นสินค้าสำคัญและมีผลทำให้ชาวบ้านเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการค้ามากขึ้น

การค้าโคกระบือเพื่อไปขายยังต่างถิ่นนั้นนิยมกระทำกันโดยมี “นายฮ้อย” เป็นหัวหน้าพ่อค้าในการเดินทางไปค้าขายในต่างถิ่นนั้นมียุสสุรคเกิดขึ้นมากมาย ทั้งปัญหาจากการเดินทาง ปัญหาจากโจรผู้ร้าย และการควบคุมดูแลสมาชิกที่ร่วมการเดินทาง เมื่อนายฮ้อยจำหน่ายโคกระบือหมดแล้วมักจะซื้อสิ่งของซึ่งเป็นสินค้าสำเร็จรูปกลับขึ้นมายังท้องถิ่นของตน ซึ่งถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการนำสินค้าฟุ่มเฟือยเข้าไปสู่ท้องถิ่น อันมีส่วนในให้งานหัตถกรรมในครัวเรือนของชาวบ้านล่มสลายลงในระยะต่อมา

ใน พ.ศ.2435 ทางราชการได้เล็งเห็นถึงความสำคัญที่จะต้องเร่งเข้าไปจัดการแก้ไขปัญหาดังกล่าวจากการค้าโคกระบือที่มีอยู่มากในขณะนั้น จึงได้มีการออกพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ เพื่อให้สะดวกใน

การตรวจสอบและควบคุมการค้า รวมทั้งแก้ไขปัญหาการปล้นและการลักขโมย ต่อมาในช่วงที่มีการขยายเส้นทางรถไฟเข้ามายังบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง รูปแบบการขนส่งโคกระบือทางรถไฟเป็นสิ่งแปลกใหม่ที่ได้รับความสนใจจากพ่อค้า แต่เนื่องด้วยค่าใช้จ่ายในการขนส่งที่สูงและความบอบซ้ำของสัตว์ในการขนส่ง ทำให้การขนส่งโคกระบือโดยทางรถไฟไม่ได้รับความนิยม และลดหายไป

อย่างไรก็ตาม ภาพรวมของการค้าโคกระบือในภาคอีสานรวมถึงการค้าสัตว์ประเภทนี้ในภูมิภาคอื่น ๆ ยังปรากฏเรื่อยมา สังเกตได้จากพระราชบัญญัติต่าง ๆ และคำสั่งที่เกี่ยวกับสัตว์ประเภทโคกระบือที่มีออกมาเป็นระยะ อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสนใจจากส่วนกลางที่เข้าไปจัดการและควบคุมการผลิตและการค้าสัตว์ประเภทนี้ที่ถือว่าเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่ง

ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ทำให้การค้าสัตว์ประเภทนี้คึกคักมากขึ้น คือการเข้ามาของระบบเงินตรา ซึ่งจากเดิมที่ชาวบ้านผลิตผลผลิตเพื่อบริโภค แต่ระยะหลังเป็นการผลิตเพื่อการค้าขาย ชาวบ้านจึงต้องเร่งผลิตและค้าขายเพื่อให้ได้เงินตรามาเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้าและเพื่อซื้อหาสิ่งอำนวยความสะดวกให้กับตนเองโดยเฉพาะสินค้าสำเร็จรูปซึ่งเป็นของแปลกใหม่และทันสมัยในขณะนั้น

จนถึงในช่วงการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509) เส้นทางคมนาคมในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างและภาคอีสานโดยทั่วไปได้รับการพัฒนามากขึ้น การขนส่งโคกระบือโดยการไต่ดอนจึงค่อย ๆ หดไปใน พ.ศ.2519 โดยเปลี่ยนเป็นการขนส่งด้วยรถยนต์บรรทุก ซึ่งการขนส่งประเภทนี้ได้เข้ามามีบทบาทแทนที่การไต่ดอน ช่วยให้การค้าขายโคกระบือมีความสะดวกสบายและรวดเร็วมากขึ้น นอกจากนั้นเกษตรกรบางส่วนเริ่มเปลี่ยนไปใช้เครื่องทุ่นแรงในไร่นาทดแทนแรงงานจากโคกระบือมากขึ้น ทำให้ความจำเป็นที่ต้องการโคกระบือไว้ใช้แรงงานเริ่มลดลง แต่ความต้องการเนื้อโคกระบือเพื่อบริโภคกลับมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นจากอัตราการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในประเทศ รวมถึงความต้องการในการบริโภคเนื้อโคกระบือในต่างประเทศที่เพิ่มขึ้น ทำให้จุดประสงค์หลักในการผลิตและการค้าโคกระบือเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม และก่อให้เกิดการค้าที่เป็นรูปแบบมากขึ้น คือการจัดตั้งตลาดนัดโคกระบือขึ้นในท้องถิ่น เพื่อแลกเปลี่ยนซื้อขายโคกระบือ โดยผู้ซื้อจะมีทั้งชาวบ้าน นายหน้าค้าโคกระบือ พ่อค้าคนกลาง ลูกเขียง พ่อค้าจากโรงฆ่าสัตว์ พ่อค้าผู้ผลิตลูกขึ้น พ่อค้าผู้ส่งโคกระบือไปยังต่างประเทศ และพ่อค้าส่งจากภาคอื่น ๆ มาติดต่อซื้อขายกันเป็นจำนวนมาก ส่วนผู้ขายมักเป็นชาวบ้านที่เป็นพ่อค้ารายย่อยรวมถึงนายหน้าค้าโคกระบือ ซึ่งถือได้ว่าตลาดนัดโคกระบือเป็นตลาดที่สำคัญที่สุดในการพบปะซื้อขายแลกเปลี่ยนในระบบการค้าโคกระบือ

ในส่วนของรัฐบาลได้เข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องกับการค้าสัตว์ประเภทนี้ตั้งแต่ในระยะแรกของการออกพระราชบัญญัติเกี่ยวกับสัตว์เมื่อ พ.ศ. 2435 และต่อมาได้มีการจัดตั้งหน่วยงานเพื่อควบคุมดูแลการค้า

สัตว์ประเภทนี้ รวมถึงการบำรุงพันธุ์ การตรวจรักษาโรค การฉีดวัคซีน และการจัดตั้งสหพันธ์สหกรณ์ รวมถึงโครงการอื่น ๆ อันแสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับการผลิตและการค้าสัตว์ประเภทโคกระบือที่ ถือได้ว่ามีส่วนสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจมาโดยตลอด

จากการศึกษาพบว่า นับตั้งแต่มีการค้าสัตว์ประเภทนี้จนมาถึงช่วงที่มีการจัดตั้งตลาดนัดโคกระบือ ในระยะแรก การค้าโคกระบือประสบปัญหาหลายประการด้วยกัน อาทิเช่น ปัญหาโจรผู้ร้ายที่ลักขโมยโค กระบือ ภายหลังจากรูปแบบการค้าโคกระบือได้รับการพัฒนามากขึ้น ปัญหาในลักษณะนี้ได้เบาบางลง เนื่องจากทางราชการการมีความเข้มงวดมากขึ้น รวมถึงความก้าวหน้าในการขนส่งและการซื้อขาย ทำให้ การลักขโมยกระทำได้น้อยลง อีกปัญหาหนึ่งที่สร้างผลกระทบต่อการผลิตและค้าสัตว์ประเภทนี้คือปัญหา โรคระบาด ซึ่งรัฐบาลได้พยายามเข้ามาควบคุมดูแลให้ความรู้และการรักษามาอย่างต่อเนื่องควบคู่กับการ บำรุงพันธุ์สัตว์ ส่วนปัญหาที่พบต่อมาคือ การขาดแคลนเนื้อโคกระบือสำหรับบริโภค ซึ่งเกิดจากการลด จำนวนลงของโคกระบือ อันเนื่องมาจากการอัตราการผลิตโคกระบือที่ไม่เพียงพอต่อความต้องการบริโภค รัฐบาลได้พยายามแก้ปัญหาโดยการนำเข้าโคกระบือจากประเทศเพื่อนบ้าน และได้ออกพระราชบัญญัติ ควบคุมการฆ่าและจำหน่ายเนื้อสัตว์ พ.ศ.2535 เพื่อแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับการขาดแคลนเนื้อสัตว์ในระยะ ยาว และเกิดประโยชน์ต่อผู้บริโภคอย่างแท้จริง รวมถึงเป็นการส่งเสริมสนับสนุนให้มีการค้าโคกระบือแบบ เสริมมากขึ้น

กระบวนการค้าโคกระบือในกลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435 – 2535 ส่งผลต่อสภาพ เศรษฐกิจและสังคมในบริเวณดังกล่าว สำหรับในด้านเศรษฐกิจส่งผลให้ปริมาณการค้าสัตว์ประเภทนี้มี มากขึ้นจากความต้องการเพื่อใช้เป็นแรงงานและเพื่อการบริโภค อีกทั้งทำให้การค้าขายและขนส่งโค กระบือในบริเวณแถบนี้มีรูปแบบแตกต่างจากบริเวณแถบอื่น ซึ่งนอกจากการซื้อขายในชุมชนและการได้ ต้อนไปขายยังต่างถิ่นแล้ว ยังมีการขนส่งเพื่อค้าขายโดยผ่านทางรถไฟด้วย ในระยะต่อมาเมื่อมีการนำ เทคโนโลยีเข้ามาใช้แทนที่แรงงานโคกระบือ ความต้องการโคกระบือเพื่อใช้เป็นแรงงานในการเกษตรกรรม จึงลดน้อยลง แต่ในทางกลับกัน ความต้องการเนื้อโคกระบือเพื่อการบริโภคกลับมีปริมาณเพิ่มอย่าง ต่อเนื่องตามอัตราการเพิ่มของประชากร ต่อมาการค้าขายสัตว์ประเภทนี้มีการพัฒนารูปแบบจนกลายเป็น ตลาดนัดโคกระบือ ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งซื้อขายแลกเปลี่ยนโคกระบือเพื่อสนองความต้องการของผู้ซื้อที่มี จุดประสงค์แตกต่างกัน จะเห็นได้ว่าการค้าโคกระบือในกลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่าง พ.ศ. 2435-2535 ได้ ส่งผลให้ประชากรในบริเวณดังกล่าวซึ่งจากเดิมอยู่ในสังคมเกษตรกรรมที่มีโคกระบือเป็นทรัพย์สินของ ตนเองอยู่แล้ว เข้าไปเกี่ยวข้องกับการค้าขายและระบบเงินตรามากขึ้น จึงเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่

ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบริเวณแถบนี้จากเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตนเองเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้า

ในด้านสังคม การผลิตและการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ทำให้วิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปหลายประการ เริ่มตั้งแต่เมื่อจุดประสงค์ของการเลี้ยงโคกระบือเปลี่ยนไปจากการผลิตหรือเลี้ยงเพื่อไว้ใช้แรงงานเป็นการผลิตเพื่อการค้านั้น ทำให้ความเอื้ออาทรและความพึ่งพาอาศัยกันในกลุ่มชนเช่นการให้ยืมโคกระบือไปเลี้ยง ค่อย ๆ หดหายไป อีกทั้งการผลิตและการค้าโคกระบือทำให้การขยายตัวของระบบเงินตราที่มีมากขึ้น เมื่อชาวบ้านมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการขายโคกระบือ ข้าว สุก และ การขายแรงงาน การขยายตัวของร้านค้าปลีกเนื้อโคกระบือจึงได้เกิดขึ้น ชาวบ้านหันมาบริโภคอาหารในลักษณะที่ต้องใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน แตกต่างจากเมื่อก่อนที่การซื้อหาอาหารมีเป็นส่วนน้อยมาก ส่วนใหญ่มักบริโภคอาหารตามธรรมชาติเท่านั้น

จากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมา มีการนำเทคโนโลยีมาใช้ทดแทนแรงงานโคกระบือในไร่นา ทำให้การผลิตโคกระบือของชาวบ้านเกือบทั้งหมดเป็นไปเพื่อการค้ามากกว่าการนำมาใช้เป็นแรงงานในการเกษตร ทำให้รูปแบบในการทำนาของชาวบ้านเปลี่ยนไป รวมถึงการที่ชาวบ้านมุ่งผลิตเพื่อต้องการเงินตรามาใช้จ่ายซื้อสินค้าฟุ่มเฟือย ความสะดวกและรูปแบบที่แปลกใหม่ของสินค้าได้เปลี่ยนค่านิยมของชาวบ้าน งานหัตถกรรมในครัวเรือน เช่น การทอผ้าฝ้าย ซึ่งเป็นการพึ่งตนเองจึงเริ่มหายไปจากชุมชนพร้อม ๆ กับการที่ชาวบ้านต้องพึ่งพาระบบตลาดมากขึ้น

ในอีกด้านหนึ่งผลที่เกิดจากการค้าโคกระบือ คือชาวบ้านได้รับประโยชน์จากการให้ความรู้ของหน่วยงานรัฐในการเข้าไปควบคุมดูแลป้องกันโรคระบาดและการปรับปรุงพันธุ์ ชาวบ้านมีรายได้เสริมจากการค้าโคกระบือ และชาวบ้านสามารถบริโภคเนื้อโคกระบือซึ่งเป็นอาหารมีประโยชน์ทางโภชนาการอย่างทั่วถึง

โดยสรุปแล้วการค้าโคกระบือในลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีส่วนทำให้ความเป็นอยู่ของชาวบ้านแถบนี้เปลี่ยนไปหลายประการ ทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม แต่ก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปเพราะการค้าสัตว์ดังกล่าวอย่างเดียว หากแต่เป็นเพราะความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่เข้ามาพร้อม ๆ กับยุคสมัยใหม่ด้วย

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 4. มร.4 จ.ศ. 1227.

ใบบอกเมืองสุรินทร์ เรื่องการทำงานของราษฎรไม่ได้ผล. (ไม่โครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงเกษตรธิการ. มร.5 กษ.7/1.

เรื่องพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะต่าง ๆ. (20 มิ.ย.108-19 ม.ค.111). (ไม่โครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงเกษตรธิการ. มร.5 กษ.7/2.

เรื่องพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ. (ร.ศ.111-119). (ไม่โครฟิล์ม).

_____. เอกสารสำนักราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. มร.5 ม.2.11/10.

เรื่องรายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล. (27 ก.ค.120-20 พ.ค.123). (ไม่โครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. มร.5 ม.2.12 ก./3.

เรื่องใบบอกเมืองต่าง ๆ ศรีโสภณ พนมศก. (พ.ค.99-25 เม.ย.110). (ไม่โครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. มร.5 ม.2.14/14.

เรื่องพระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. (4 ก.ย.115). (ไม่โครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. มร.5 ม.2 12ก/2.

เรื่องใบบอกเมืองศรีสะเกษ. (พ.ย.105-28 ธ.ค.109). (ไม่โครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. มร.5 ม.46/1.

เรื่องหนังสือราชการมหาดไทยบอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา. (20 มิ.ย.111). (ไม่โครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. มร.5 ม.62.1/32.

เรื่องกรมหลวงพิชิตปรีชากรรายงานมณฑลลาวท้าว. (ลงวันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ.110).

(ไม่โครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชการที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. มร.5 ม.62.1/34.

เรื่องหนังสือมหาดไทยบอกเมืองนครจำปาศักดิ์ราชการหัวเมืองลาวท้าว. (ร.ศ. 111).

(ไม่โครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. มร.5 ม/7/1.

เรื่องสารตราเจ้าพระยาจักรีมาถึงเมืองกรมการ 42 เมือง (ร.ศ.110). (ไม่โครฟิล์ม).

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย.

มร.5 ม/29/1. เรื่องกรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดร
อิสาน. (21 ม.ค.121-7 ก.พ.125). (ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. มร.5 ม.46/4.

เรื่องราชการเมืองนครราชสีมา. ลงวันที่ 8 มิถุนายน. (ร.ศ.111). (ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. มร.5 ม/58.

เรื่องกรมหมื่นสรรพพิทักษ์เสด็จออกตรวจราชการและออกประกาศตักเตือนคนที่ไปมาและแนะนำสั่ง
สอนแบบแผนวิธีราชการแก่ข้าราชการในมณฑลลาวท้าว. (1 ก.ค.-30 ส.ค.119). (ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. มร.5 ม.62.1/32.

เรื่องกรมหลวงพิชิตปรีชากรรายงานมณฑลลาวท้าว. (28 ก.พ.110). (ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงโยธาธิการ. มร.5 ยธ. 5.1/24.

เรื่องความเห็นเรื่องสร้างรถไฟในพระราชอาณาเขต). (29 มิ.ย.118-24 ก.ค.133).
(ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงโยธาธิการ. มร.5 ยธ.5.6/1.

เรื่องรถไฟนครราชสีมา. (12 ก.ย.107-25 ส.ค.119). (ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงโยธาธิการ. มร.5 ยธ.5.6/15.

เรื่องทางรถไฟนครราชสีมา แยกไปหนองคาย อุบล จำปาศักดิ์. (4 พ.ค.112-16 ส.ค.115).
(ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงโยธาธิการ. มร.5 ยธ. 9/106.

เรื่องจะตัดทางช่องตะโก (นครราชสีมา-ปราจีนบุรี). (16 ม.ค.126-9 เม.ย.128).
(ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงโยธาธิการ. มร.5 ยธ./14.

เรื่องรถไฟสายนครราชสีมา. (12 กันยายน ร.ศ.107-25 สิงหาคม ร.ศ.119). (ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงเกษตรธิการ. ร.6 กส.5/534.

เรื่องมณฑลอุดรยื่นรายงานแผนเกษตรประจำปี 2460.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงเกษตรธิการ. ร.6 กส.13/854.

เรื่องจังหวัดอุบลส่งรายงานสัตว์ประจำปีเดือน พ.ศ. 2454.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงเกษตรธิการ.

ร.6 กส.13/1021. เรื่องจังหวัดอุบลราชธานีส่งรายงานสัตว์ประจำเดือน พ.ศ. 2455.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงเกษตรธิการ. ร.6 กส.13/1507.

เรื่องจังหวัดอุบลราชธานีส่งรายงานป้องกันโรคระบาด. (31 ต.ค.2464).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงมหาดไทย. มร.6 ม.1/7.

เรื่องความเห็นบำรุงสินค้าในมณฑลนครราชสีมาและเรื่องจะทำรถไฟไปมณฑลอิสาน.

(30 มี.ค.2453-15 พ.ค.2454). (ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. กระทรวงนครบาล. มร.6 น.19/35.

เรื่องรายงานประชุมอุปราชาและสมุหเทศาภิบาล พ.ศ. 2467. (ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 8. กระทรวงมหาดไทย. ร.8 ม.19.5/12.

เรื่องรายงานการตรวจราชการของข้าหลวงประจำจังหวัดร้อยเอ็ด พ.ศ. 2481.

_____. เอกสารส่วนบุคคล. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุศาสตราจารย์. สบ. 2.1/38.

เรื่องพระยาประชานิธิปิบาลกราบบังคมทูล. (30 กรกฎาคม 2462).

_____. เอกสารส่วนบุคคล. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุศาสตราจารย์. สบ. 2.47/69.

เรื่องบันทึกรายงานเสด็จตรวจราชการกรมมณฑลภาคอีสานของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยา

เธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต. (24 พ.ค.2470).

_____. เอกสารส่วนบุคคล. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ. สบ.1/15.

เรื่องรายงานตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลภาคพายัพ พ.ศ. 2458.

(15 ต.ค.-10 ม.ค.2458).

_____. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 4. กระทรวงมหาดไทย. ร.4รล.-มท. เล่ม 1.

เรื่องเมืองนครราชสีมาตอบส่วยน้ำรักกองหลวงทิพรักษาพล. (จ.ศ.1229-1230).

(ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. ร.5รล.-มท. เล่ม 2.

เรื่องเมืองนครราชสีมาตอบส่งเงินแทนทองคำส่วยเมืองขึ้นแลกองนอก. (จ.ศ.1231).

(ไมโครฟิล์ม).

_____. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. ร.5รล.-มท. เล่ม 11.

เรื่องให้พระยานครราชสีมาตั้งกองทำรูปพรรณโคกระบือ. (จ.ศ.1238). (ไมโครฟิล์ม).

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย.
 ร.5 รล.-มท. เล่ม 27. เรื่องเมืองนครราชสีมาตอบรายขุนพัฒน์จะขอใช้ปี. (จ.ศ.1246).
 (ไมโครฟิล์ม).

เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

หนังสือ

กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2530). ตลาดนัดโค - กระบือในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. เอกสารเศรษฐกิจการเกษตรเลขที่ 93/2530.

กระทรวงมหาดไทย. เรื่องกรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรวิสาณ. (ลงวันที่ 21 มกราคม ร.ศ. 121-7 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125).

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.พ.ท. 2/17 จดหมายเหตุแห่งสภาเผยแผ่พาณิชย์. ฉบับที่ 37 กรกฎาคม พ.ศ. 2473.

การข้าว, กรม. (2508). เนื้อที่และผลผลิตข้าวของการทำนาระยะ 26 ปี พ.ศ. 2480-2505. กรุงเทพฯ: กรมการข้าว.

ประมวลสถิติพยากรณ์, กอง. (2493). สถิติพยากรณ์รายปี ประเทศไทย.

ประมวลสถิติประจำปี พ.ศ. 2519. (1976). กรมปศุสัตว์.

ปศุสัตว์, กรม. (2522). 36 ปี กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. กรุงเทพฯ: ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทยจำกัด.

_____. (2545). 60 ปี กรมปศุสัตว์. กรุงเทพฯ: กรมปศุสัตว์.

_____. (ม.ป.ป.). ประมวลสถิติประจำปี พ.ศ. 2519 (1976). กรุงเทพฯ: ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทยจำกัด.

ศิลปากร, กรม. กองโบราณคดี. (2531). อดีตอีสาน เอกสารวิชาการกองโบราณคดีหมายเลข 11/2531.

ศิลปากร, กรม. (2532). คู่มือแนะนำเอกสารจดหมายเหตุจังหวัดอุบลราชธานี (เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชการที่ - รัชการที่ 7). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

เศรษฐกิจการเกษตร, กอง กระทรวงเกษตร. (2501). สถิติการเกษตรของประเทศไทย พ.ศ. 2499. (ม.ป.พ.).

เศรษฐกิจกิจการเกษตร, กอง กระทรวงเกษตร. (2511). สถิติการเกษตรของประเทศไทย 2509. พระนคร:

สหกรณ์ขายส่งแห่งประเทศไทยฯ.

_____. (2523). สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2522/23. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วน

จำกัด ศรีเดชา.

สถิติแห่งชาติ, กรม. (2500). สมุดสถิติรายปีประเทศไทย พ.ศ. 2500. (ม.ป.พ.).

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2535). การเกษตรของประเทศไทย.

(ม.ป.พ.).

สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี. (ม.ป.พ.). สำนะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2513 ถึง

พ.ศ. 2543. ใน อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 1.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (2493). สถิติพยากรณ์รายปี ประเทศไทย. บรรพ 21 พ.ศ. 2482-2487.

พระนคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง.

_____. (2496). สถิติพยากรณ์รายปี. บรรพ 21 เล่ม 2 พ.ศ. 2482-2487. พระนคร: การรถไฟ.

_____. (2509). สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย. บรรพ 26 พ.ศ. 2508. พระนคร: สำนักทำเนียบ

นายกรัฐมนตรี.

_____. (2530). สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย. บรรพ 34 พ.ศ. 2528-2529. กรุงเทพฯ: ศุภสภา.

_____. (2531). สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย. บรรพ 35 พ.ศ. 2530-2531. (ม.ป.พ.).

_____. (ม.ป.ป.). สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย. บรรพ 32 พ.ศ. 2519-2523. กรุงเทพฯ:

ห้างหุ้นส่วนอรุณการพิมพ์จำกัด.

_____. (ม.ป.ป.). สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย. บรรพ 36 พ.ศ. 2532. กรุงเทพฯ:

หจก.เทคนิค 19.

เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 – รัชกาลที่ 7. (2532). คู่มือแนะนำเอกสารจดหมายเหตุจังหวัด

อุบลราชธานี. (ม.ป.พ.).

แผนที่

แผนที่พระราชอาณาจักรสยาม โดยสังเขป สแดงตำบลซึ่งตั้งที่ทำการไปรษณีย์, โทรเลข. (2458).

(แผนที่). กรุงเทพฯ: กรมแผนที่ทหาร.

ภาพถ่ายทางอากาศ. ชุด L 7010.5739 4 (0270/50). (2537). (ภาพถ่ายทางอากาศ). กรุงเทพฯ:

กรมแผนที่ทหาร.

วิทยานิพนธ์

- กมล ริมศิริ. (2527). *การผลิตกระบือในบางหมู่บ้านของอำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์*. วิทยานิพนธ์ วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต. (เศรษฐศาสตร์เกษตร). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. (อัดสำเนา).
- คำพล พัวพาณิชย์. (2513-2514). *แนวโน้มในการเสนอซื้อและเสนอขายโคและกระบือในประเทศไทย ระหว่างปี 2498-2509*. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต. (เศรษฐศาสตร์เกษตร). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. (อัดสำเนา).
- ชุมพล แนวจำปา. (2529). *การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443 - 2468*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (อัดสำเนา).
- เฉลิมมาลย์ ราชภัณฑารักษ์. (2520). *พัฒนาการการเกษตรกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทย. พ.ศ. 2435 - 2475*. วิทยานิพนธ์ สด.ม. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (อัดสำเนา).
- บุญรอด แก้วกัญหา. (2518). *การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 - 2411*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (อัดสำเนา).
- ประนุช ทรัพย์สาร. (2525). *วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (อัดสำเนา).
- พัฒน์พงษ์ ภูสุวรรณ. (2537). *การวิเคราะห์อุปสงค์ในการบริโภคเนื้อโคและกระบือในประเทศไทย*. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต. (เศรษฐศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย สถาบันเทคโนโลยีสังคม (เกริก). (ถ่ายเอกสาร).
- วิทยา นนทันทา. (2541). *การผลิตและการค้าสุกรในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง พ.ศ. 2469 - 2484*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). มหาสารคาม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. (ถ่ายเอกสาร).
- วิทยา ปานะบุตร. (2527). *พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินกับงานด้านการสื่อสารคมนาคม (พ.ศ. 2460-2475)*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (อัดสำเนา).

- วิลาศ โภธิสาร. (2536). *รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469 - 2484*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). มหาสารคาม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. (ถ่ายเอกสาร).
- สุทัศน์ กองทัพย์. (2536). *ความสำคัญของเมืองคูขันธุ์ สังขะ และสุรินทร์ พ.ศ. 2302-2450*. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). มหาสารคาม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม. (ถ่ายเอกสาร).
- อติณัฐ พรหมศิริ. (2502). *การค้าโคและกระบือในตลาดกรุงเทพฯ*. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตร์ สหกรณ์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. (อัดสำเนา).

สัมภาษณ์

- กาญจน์ มาลีหวล. (2549, 6 มกราคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 83 หมู่ที่ 13 ต.สุขาภิบาล 18 ตำบลท่าตูม อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์.
- แก้ว สีหะวงษ์. (2549, 17 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 1/4 หมู่ที่ 7 บ้านยางชุมน้อย ตำบลยางชุมน้อย อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ.
- คำมี ไสพาน. (2548, 5 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 16 หมู่ที่ 14 บ้านยางชุมน้อย ตำบลสระเยาว อำเภอสรีรัตนะ จังหวัดศรีสะเกษ.
- จำนวน สังธิกุล. (2548, 5 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 98 ถ.หลักเมือง ตำบลเมืองเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดศรีสะเกษ.
- ชัด แพงงูา. (2549, 18 มกราคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 119 หมู่ที่ 13 ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด.
- โชติ ศรีตะโคตร. (2549, 20 มกราคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 94 หมู่ที่ 1 ตำบลห้วยชะยุ่ง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี.
- दानุช ปาทาน. (2549, 15 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 107/1 หมู่ที่ 13 ตำบลท่าตูม อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์.
- ทองแดง กว้างขวาง. (2549, 25 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 11 หมู่ที่ 17 ตำบลขาวใหญ่ อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์.
- ทวี ตะนะโส. (2549, 11 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 69 หมู่ที่ 1 ตำบลห้วยชะยุ่ง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี.

- โท มณีวงษ์. (2549, 29 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 45 หมู่ที่ 3 บ้านค้อ ตำบลคอนกาม อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ.
- บุญจันทร์ สีหะวงษ์. (2549, 16 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 1 หมู่ที่ 7 บ้านยางชุมน้อย ตำบลยางชุมน้อย อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ.
- ปรีม มาลีหวล. (2549, 7 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 45 หมู่ที่ 13 ถนนสนธิชนมิตร ตำบลท่าตูม อำเภотаตูม จังหวัดสุรินทร์.
- พร้อม ศรีนุ. (2549, 11 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 11 หมู่ที่ 17 ถ.กลางเมือง ตำบลเมืองเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดศรีสะเกษ.
- ศรีเมือง บุญกันหา. (2548, 5 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 125 หมู่ที่ 1 ตำบลเปือาะ อำเภอบึงบูรพ์ จังหวัดศรีสะเกษ.
- สนาน ธรรมรส. (2548, 5 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 1434/5 ถ.โรงไฟฟ้า ตำบลเมืองใต้ อำเภอเมือง จังหวัดศรีสะเกษ.
- เสรี สุขวาสนะ. (2549, 25 มีนาคม). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 44 หมู่ที่ 13 ตำบลท่าตูม อำเภотаตูม จังหวัดสุรินทร์.
- อำพล ไทยสีหราช. (2548, 5 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 4 หมู่ที่ 1 ตำบลโนนเพ็ก อำเภอพยุห์ จังหวัดศรีสะเกษ.
- อิทธิศักดิ์ ใจจง. (2548, 5 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กิตตินิพนธ์ สิรินทรภูมิ, ที่บ้านเลขที่ 10 หมู่ที่ 4 ตำบลโนนเพ็ก อำเภอพยุห์ จังหวัดศรีสะเกษ.

หนังสือ

- เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. (2520). *การพัฒนาคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: หน่วยงานพิเศษ กรมการฝึกหัดครู.
- คำพูน บุญทวี. (2520). *นายฮ้อยทมิฬ*. กรุงเทพฯ: ประมวลสาส์น.
- คาร์ล ซี . ชิมเมอร์แมน. (2525). *การสำรวจเศรษฐกิจชนบทแห่งสยาม*. แปลโดย นายชิม วีระไวทยะ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ. มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- จิตร ภูมิศักดิ์. (2519). *ความเป็นมาของคำสยามไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

จี วิลเลียม สกินเนอร์. (2529). *สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*. กรุงเทพฯ :

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2527). *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต*. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. (2524). *เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์. (2527). *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.*

2484. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. (2537). *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย*. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์.

ชอบ ดีสวนโคก และ คณะ. (2532). *รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่ม*

น้ำมูลตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน. (ม.ป.พ.)

ดุษฎี กาฟ่อนศรี และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2530). *รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทาง*

เศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษาหมู่บ้านชาวเยอ.

ขอนแก่น. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา. (2514). *นิทานโบราณคดี*. พระนคร : แพร่วิทยา.

เดิม วิชาคย์พจนกิจ. (2513). *ประวัติศาสตร์อีสาน*. พระนคร : สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2536). *ทองเที่ยวบุญบั้งไฟในอีสาน*. กรุงเทพฯ : มติชน.

บาร์ตัน, โทมัส แฟรงค์ และ สวาท เสนาณรงค์. (2500). *ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศไทย เพื่อใช้*

เป็นแนวการสอน. พระนคร : วิทยาลัยวิชาการศึกษา.

ประสพ บุรณมานัส. (2527). *กระบือและการรักษา*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. (2526). *ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411 – 2453*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ไพฑูรย์ มีกุล. (2532). *เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน*. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทรวิโรฒ.

_____. (2534). *เอกสารชั้นต้นเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2428-2465*. กรุงเทพฯ :

สมาคมประวัติศาสตร์.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2545). *อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 1. ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*.

พิมพ์ครั้งที่ 4. แก้ไขเพิ่มเติม. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.

- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์. (2546). *กระบวนการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจในประเทศไทย บทวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมือง พ.ศ. 2475-2530*. กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์, สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2534, พฤศจิกายน). การเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรมและการพัฒนาทางการเมือง ในประเทศไทย ในช่วง 1950-1990 : กรณีศึกษาภาคอีสาน. *มนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์*. 9(2): 36-47.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2533). *แอ่งอารยธรรมอีสาน: แฉหลักฐานโบราณคดีพลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2535). *การเกษตรของประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร.
- สมชาย ภคภาสน์วิวัฒน์. (2542). *การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองไทย*. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- สมภพ มานะรังสรรค์. (2536). *แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมาคมนักเรียนเก่าสัตวแพทย์ กรมปศุสัตว์. (2533). *คู่มือการปฏิบัติราชการกรมปศุสัตว์ระเบียบ-คำสั่ง พร้อมแนวคำพิพากษาฎีกาที่เกี่ยวข้อง*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สหมิตรออฟเซต.
- สวาท เสนาณรงค์. (2521). *ภูมิศาสตร์ประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- สิงห์ ชโยจ และคนอื่นๆ. (2531). *พงศาวดารเมืองสุรินทร์*. พิมพ์ในงานฉลองอายุครบ 6 รอบ พระราชสิทธิโกศลเจ้าคณะจังหวัดสุรินทร์.
- สุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ), พระยา. (2515ก). *บันทึกความจำ (2) เมื่อเป็นเลขานุการมณฑลอีสาน (อุบล)*. (ม.ป.พ.).
- _____. (2515ข). *บันทึกความจำ (3) เมื่อเป็นปลัดจังหวัดขุนันท์ (ศรีสะเกษ)*. (ม.ป.พ.).
- _____. (2516). *บันทึกความจำ (4) เมื่อเป็นปลัดมณฑลอุบลราชธานี*. (ม.ป.พ.).
- สุเทพ สุนทรเกสซ์. (2511). *สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. พระนคร: คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุวิทย์ เทียรทอง. (2530). *หลักการเลี้ยงสัตว์*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2533). *รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน*. ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2536). รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม
ของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสานกลางก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ. ขอนแก่น:
มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

_____. (2546). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.

สุวิทย์ ไพทยวัฒน์. (ม.ป.ป.) วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ.
2394-2475. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

อภิศักดิ์ โสมอินทร์. (2525). ภูมิศาสตร์อีสาน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พรศักดิ์แอนเอสซีเอส.

เอี่ยม ทองดี. (2534). ควายไทย สัตว์กตัญญู ผู้ถูกลืม. กรุงเทพฯ: ต้นอ่อน.

อำพัน กิจงาม. (2531). อดีตอีสาน. กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมศิลปากร.

McCarthy, James. (1900). *Surveying and exploring in siam* / J. McCarthy London: John
Murray, 1900.

บทความ

กิติ แก่นจำปี. (2527). ควาย. วารสารศึกษาศาสตร์สาร. 13(1-4): 63-69.

เกียรติชัย เวชฎาพันธุ์ และ สมศักดิ์ เพียบพร้อม. (2530). การตลาดโคมีชีวิต. เกษตรวันนี้.
6(68): 83-88.

จรัส ระหว่างบ้าน. (2528, ธันวาคม). เรื่องของโคจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. เกษตรวันนี้. 5(54):
82-88.

จิตติมา ผลเสวก. (2546, 21-27 พฤศจิกายน). ควาย. สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์. 50(26): 40.

ชุมพล แนวจำปา. (2547). ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-
2468. บทความเสนอที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานพัฒนา
วันที่ 4-6 กรกฎาคม 2547 ณ วิทยาลัยครูนครราชสีมา.

_____. (2539, ตุลาคม - ธันวาคม). การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองอีสานก่อนมีทาง
รถไฟสายนครราชสีมา พ.ศ. 2443. เมืองโบราณ. 22(4): 63-71.

_____. (2540, 11 กันยายน). ประวัติศาสตร์ความลำเค็ญของชาวนาบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน.
ศิลปวัฒนธรรม. 18(11): 164-175.

ทอง ท่าข้าม, วิจิต สุพัฒน์กุล, ประเทือง มุขวรรณ และคณะ. (2528, พ.ค.). ระบบตลาดโค-กระบือ.
เกษตรวันนี้. 4(47): 59-63.

- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2527). การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 พ.ศ. 2411-2475. ใน *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ. 2484*. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภาพ มานะสังสรรค์. หน้า 263-301. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธีรชัย บุญมาธรรม. (2526, ธันวาคม) การเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์. *ธรรมศาสตร์*. 4(12): 159.
- พนารัตน์ เสรีทวีกุล. (2546, พฤศจิกายน-ธันวาคม). ภูมิภาควิทย...ก่อนไม่มีควายให้เห็น. *น.ส.พ. กสิกร*. 76(6): 80-83.
- ผดุงแคว้นประจันต์, หลวง (จันทร์ อุตรนคร). (2504). “ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน” ใน *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ*. หน้า 1-64. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- นคร สำนึกทิพย์. (2531). ข้าว : หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับข้าวในประเทศไทย. *ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ : ข้าวไพร่-ข้าวเจ้าของชาวสยาม*.
- วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์, สุวิทย์ ธีรศาสตร์, และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (พ.ย. 34 – เม.ย. 35). การเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรมและการพัฒนาทางการเมืองในประเทศไทยในช่วง 1950-1990 : กรณีศึกษาภาคอีสาน. *มนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์*. 9(2): 36-47.
- สมิต ยิ้มมงคล. (2533, พ.ค.-มิ.ย.). การนำเข้าโคจากต่างประเทศเพื่อการทำพันธุ์. *วารสารโคกระบือ*. 13(3): 3-18.
- สิทธิพร ณ นครพนม. (2525, มกราคม). ควายอีสานและควายลาว. *ศิลปวัฒนธรรม*. 23(3): 76-79.
- สุจิตต์ วงเท. (2546). พงศ์ลา “อาณาจักรเกลือ” 2500 ปี จากยุคแรกเริ่มค้าหลัง ถึงยุคมั่งคั่งข้าวหอม ใน *ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ*. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2529). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีในรอบ 5 ทศวรรษสุดท้าย การเปลี่ยนแปลงการผลิตและผลกระทบ. เอกสารหมายเลข 1. ใน *การสัมมนาทางวิชาการอีสานศึกษา (ประวัติศาสตร์ การเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม)*. หน้า 110-153. มหาสารคาม: วิทยาลัยครูมหาสารคาม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.
- _____. (2546, เม.ย.-มิ.ย.). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงปัจจุบัน (2488-2544). *มนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์*. 20(3): 30-39.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2531). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในกลุ่มแม่น้ำชี แม่น้ำสงคราม และแม่น้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 – ปัจจุบัน. ใน *บทบาทของวิชาการสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์กับการพัฒนาชนบท*. วิญญู จารัสพันธ์ (บรรณาธิการ). ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

_____. (2540, พฤศจิกายน – 2541, เมษายน). การค้าขายแลกเปลี่ยนของลาวในกลุ่มแม่น้ำโขง ตั้งแต่ลาวได้เอกราชถึง ค.ศ. 1975. *มนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์*. 15(2): 39-59.

สุวิทย์ เทียรทอง. (2539). ควายไทย มรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่าของชาวไทย. *ราชภัฏกรุงเทพ*. 2(4): 30-37.

สุนทรีย์ อาสะไวย์. (2531, กันยายน – 2532, เมษายน). อุดมการณ์พระศรีอารียกับการเกิดขบวนการผู้มีบุญอีสาน ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2444-2445). *รัฐศาสตร์สาร*. 14,15(3-1): 135.

เสนาะ วรวิทย์. (2536). ตลาดนัดโค-กระบือ ชุมทางเพื่อ...การฆ่าหนทางสู่พันธุ์ของ "ควายไทย". *สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์*. 40(12): 36-37.

สัตวแพทย์,คณะ .(2530) .โครงการธนาคารโค กระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ . ใน *จุฬาฟ้าหม่น : ในหลวงกับปศุสัตว์ไทย หนังสืออนุสรณ์คณะสัตวแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย* . กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

เอี่ยม ทองดี. (2542, กรกฎาคม-ธันวาคม). ควายกับการพึ่งตนเองของชาวนาไทย. *ภาษาและวัฒนธรรม*. 18(2): 51-60.

อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม (ม.จ. ปฐม คเนจร). (2506). พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ใน *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3*. หน้า 184-395. พระนคร: ศุภสภา.

แหล่งข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการปศุสัตว์. (2549). สืบค้นเมื่อ 20 ตุลาคม 2549, จาก <http://www.dld.go.th/>
กลุ่มชาติพันธุ์ในประเทศไทย. (2548). สืบค้นเมื่อ 30 สิงหาคม 2548, จาก <http://www.sac.or.th.or.th/>
การนำเข้าโคพันธุ์. (2550). สืบค้นเมื่อ 15 มกราคม 2550, จาก <http://www.thaicow.cow/>
โคพันธุ์พื้นเมือง. (2550). สืบค้นเมื่อ 15 มกราคม 2550, จาก <http://www.thaicow.cow/>
จำนวนประชากรในประเทศไทย พ.ศ. 2490 – 2535. (2548). สืบค้นเมื่อ 9 ธันวาคม 2548, จาก <http://www.nso.go.th/>
ตลาดนัดโคกระบือ. (2550). สืบค้นเมื่อ 15 มกราคม 2550, จาก <http://www.thaitambon.com/>

ทางหลวง. (2549). สืบค้นเมื่อ 30 เมษายน 2549, จาก <http://www.muangboranjournal.com/>
นายฮ้อย. (2549). สืบค้นเมื่อ 30 เมษายน 2549, จาก <http://www.muangboranjournal.com/>

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

ตาราง 15 แสดงจำนวนโคที่เป็นโรคระบาดชนิดต่าง ๆ ระหว่าง พ.ศ. 2468 - 2487

พ.ศ.	รินเดอร์เปส	บาร์บอน	แอนแทรกซ์	ปากและเท้าเปื่อย	รวม
2468	2,260	-	106	3	2,369
2469	2,523	24	30	-	2,577
2470	6,703	936	11	8	7,658
2471	4,527	976	78	56	5,637
2472	3,632	933	29	-	4,594
2473	6,427	1,638	41	-	8,106
2474	5,198	1,498	222	41	6,959
2475	4,712	1,936	50	46	6,744
2476	1,276	1,679	16	247	3,218
2477	3,776	858	47	5	4,686
2478	2,079	855	44	35	3,013
2479	2,290	1,186	18	1	3,495
2480	7,746	842	12	-	8,600
2481	4,426	1,025	12	-	5,463
2482	3,506	865	30	-	4,401
2483	3,451	460	8	-	3,919
2484	10,684	348	58	-	11,090
2485	10,645	785	7	61	11,498
2486	2,039	1,383	25	153	3,600
2487	2,730	917	21	327	3,995

ปรับปรุงจาก: ประมวลสถิติพยากรณ์, กอง. (2493). สถิติพยากรณ์รายปีประเทศไทย บรรพที่ 21 พ.ศ.2482-87. หน้า 478-479.

ตาราง 16 แสดงจำนวนโคที่ติดโรคระบาดชนิดต่าง ๆ ระหว่าง พ.ศ. 2506 - 2527

พ.ศ.	แอนแทรกซ์	เฮโมรายิก เซฟติซีเมีย	ปากและเท้าเปื่อย	รวม
2506	78	1,711	30	1,820
2507	34	1,628	26	1,688
2508	19	1,380	25	1,435
2509	59	1,061	-	1,191
2510	104	647	10	791
2511	53	754	1	881
2512	27	495	1	535
2513	14	480	12	506
2514	46	503	4	634
2515	52	337	5	414
2516	2	356	16	379
2517	7	524	5	693
2518	1	546	-	547
2519	11	339	10	363
2520	-	143	11	163
2521	11	164	5	180
2522	4	30	17	51
2523	8	43	163	214
2524	16	35	98	149
2525	8	62	11	87
2526	-	3	15	18
2527	38	-	37	75

ปรับปรุงจาก: เศรษฐกิจการเกษตร, กอง ปลัดกระทรวง, สำนักงาน. (2511). สถิติการเกษตรของประเทศไทย 2509. หน้า109-110.

ภาคผนวก ข

ตาราง 17 แสดงจำนวนโรคระบาดของกระบือ ระหว่าง พ.ศ. 2468 - 2487

พ.ศ.	รินเดอร์เปส	บาร์บอน	แอนแทรกซ์	ปากและเท้าเปื่อย	รวม
2468	15,563	1,779	(a)	3	17,345
2469	18,956	1,705	(a)	-	20,661
2470	33,816	4,232	(a)	8	38,056
2471	13,142	4,978	(a)	56	18,176
2472	6,400	2,707	(a)	-	9,107
2473	12,436	4,701	48	5	17,190
2474	14,909	4,378	398	2	19,687
2475	6,984	5,551	11	67	12,613
2476	3,151	5,272	10	16	8,449
2477	7,681	3,849	20	-	11,550
2478	5,553	2,453	79	9	8,094
2479	3,656	2,924	18	-	6,598
2480	17,756	2,856	30	-	20,642
2481	8,469	4,345	26	-	12,840
2482	5,918	5,156	25	-	11,099
2483	4,076	3,201	55	-	7,332
2484	15,707	3,605	6	-	19,318
2485	14,309	4,723	8	14	19,054
2486	5,115	6,531	44	57	11,747
2487	12,282	5,134	46	113	17,575

ปรับปรุงจาก: ประมวลสถิติพยากรณ์, กอง. (2493). สถิติพยากรณ์รายปีประเทศไทย บรรพที่ 21 พ.ศ.2482-87. หน้า 478-479.

ตาราง 18 แสดงจำนวนโรคระบาดของกระบือ ระหว่าง พ.ศ. 2506-2527

พ.ศ.	แอนแทรกซ์	เฮโมรายิก เซฟติซีเมีย	ปากและเท้าเปื่อย	รวม
2506	52	7191	12	7,255
2507	54	7766	5	7,805
2508	16	6270	5	6,308
2509	44	4844	-	4,897
2510	52	3048	8	3,108
2511	14	2763	1	2,778
2512	19	2151	4	2,174
2513	17	2528	8	2,553
2514	24	2117	-	2,141
2515	34	1117	2	1,153
2516	11	1297	8	1,316
2517	16	2593	1	2,610
2518	5	2172	-	2,177
2519	10	814	2	826
2520	18	414	2	434
2521	-	477	9	486
2522	5	191	-	196
2523	14	211	25	250
2524	10	370	22	402
2525	6	258	2	266
2526	-	24	12	36
2527	3	2	1	6

ปรับปรุงจาก: เศรษฐกิจการเกษตร, กอง ปลัดกระทรวง, สำนักงาน. (2511). สถิติการเกษตรของประเทศไทย 2509. หน้า109-110. และ ปศุสัตว์, กรม. รายงานสรุปผลการประมวลสถิติประจำปี 2510-2527. (ม.ป.ป.). (ม.ป.พ.). หน้า 232-233.

ภาคผนวก ค

ตาราง 19 แสดงจำนวนสัตว์ผ่านด่านกักสัตว์นำลงมาจำหน่ายภาคกลางโดยการไล่ต้อน ประจำปี พ.ศ. 2519

ด้าน	บันไดม้า		โคกคลี		สะแกราช		บางมูลนาก		เพชรบูรณ์		สลกบาตร		รวมทุกด้าน	
เดือน	โค	กระบือ	โค	กระบือ	โค	กระบือ	โค	กระบือ	โค	กระบือ	โค	กระบือ	โค	กระบือ
มกราคม	74	2,995	-	-	16	606	-	10	65	334	3,905	404	4,060	4,349
กุมภาพันธ์	123	1,879	-	-	6	1,432	16	12	320	279	4,163	642	4,628	4,244
มีนาคม	106	1,095	-	-	-	1,169	20	-	437	324	4,272	748	4,835	3,336
เมษายน	63	488	-	-	4	720	20	-	795	310	3,499	618	4,381	2,136
พฤษภาคม	143	309	12	108	5	464	70	32	589	240	3,528	640	4,347	1,793
มิถุนายน	251	517	-	-	32	161	21	60	753	308	4,316	718	5,373	1,764
กรกฎาคม	102	692	-	-	25	285	46	42	409	166	3,857	1,160	4,439	2,345
สิงหาคม	111	1,442	-	-	25	401	33	96	395	302	4,460	1,075	5,024	3,316
กันยายน	160	2,179	-	-	43	694	63	130	129	259	3,855	1,121	4,250	4,383
ตุลาคม	187	2,418	-	-	42	1,034	62	64	180	414	4,097	1,002	4,568	4,932
พฤศจิกายน	165	3,383	-	-	29	742	38	79	109	395	4,244	1,122	4,585	5,721
ธันวาคม	147	4,003	-	-	15	879	27	19	115	457	4,669	966	4,973	6,324
รวม	1,632	21,400	12	108	242	8,587	416	544	4,296	3,788	48,865	10,216	55,463	44,643

ปรับปรุงจาก: ปศุสัตว์, กรม. (2520). ประมวลสถิติประจำปี พ.ศ. 2519. หน้า 86-88.

ภาคผนวก ง

ตาราง 20 แสดงการเพิ่มขึ้นหรือลดลงของจำนวนโคในประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2490-2527

พ.ศ.	ทั่วประเทศ	เพิ่มขึ้น/ลดลง	พ.ศ.	ทั่วประเทศ	เพิ่มขึ้น/ลดลง
2490	4,972,282	(n)	2509	5,167,350	1.24
2491	4,796,330	- 3.54	2510	(n)	(n)
2492	4,590,841	- 4.28	2511	(n)	(n)
2493	4,490,484	- 2.19	2512	(n)	(n)
2494	4,191,660	- 6.65	2513	4,666,969	(n)
2495	4,548,734	8.52	2514	4,830,313	3.50
2496	4,295,998	- 5.56	2515	4,364,584	- 9.64
2497	4,328,513	0.76	2516	4,358,479	- 0.14
2498	4,724,018	9.14	2517	4,203,892	- 3.55
2499	4,637,309	- 1.84	2518	5,432,981	29.24
2500	4,983,417	7.46	2519	4,143,827	- 23.73
2501	5,044,807	1.23	2520	4,127,539	- 0.39
2502	5,114,567	1.38	2521	4,900,085	18.72
2503	5,264,765	2.94	2522	5,918,322	20.78
2504	5,099,181	- 3.15	2523	4,890,037	- 17.37
2505	5,440,784	6.70	2524	4,335,411	- 11.34
2506	5,347,044	- 1.72	2525	4,515,763	4.16
2507	5,235,821	- 2.08	2526	4,433,834	- 1.81
2508	5,103,854	- 2.52	2527	4,408,026	- 0.58

หมายเหตุ (n) หมายถึง ไม่มีข้อมูล

ปรับปรุงจาก: เศรษฐกิจการเกษตร, กอง ปลัดกระทรวง, สำนักงาน. (2511). สถิติการเกษตรของประเทศไทย 2509. หน้า 109-110. และ สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (ม.ป.ป). สมุดสถิติรายปีประเทศไทย. บรรพ 32 2519-2523. หน้า 246-247.

ภาคผนวก จ

ตาราง 21 แสดงจำนวนกระบือในประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2490 - 2527

พ.ศ.	ทั่วประเทศ	เพิ่มขึ้น/ลดลง	พ.ศ.	ทั่วประเทศ	เพิ่มขึ้น/ลดลง
2490	5,466,847	(n)	2509	6,877,584	2.79
2491	5,311,751	- 2.84	2510	(n)	(n)
2492	5,372,773	1.15	2511	(n)	(n)
2493	5,421,786	0.91	2512	(n)	(n)
2494	5,416,777	- 0.09	2513	5,734,500	(n)
2495	5,402,225	- 0.27	2514	5,820,517	1.50
2496	5,671,329	4.98	2515	4,929,906	- 15.30
2497	5,586,214	- 1.50	2516	5,545,688	12.49
2498	5,959,570	6.68	2517	5,742,952	3.56
2499	5,742,900	- 3.64	2518	5,515,875	- 3.95
2500	5,938,077	3.40	2519	5,245,059	- 4.91
2501	6,293,620	5.99	2520	5,099,132	- 2.78
2502	6,422,253	2.04	2521	6,021,117	18.08
2503	6,666,120	3.80	2522	6,012,348	- 0.15
2504	6,749,344	1.25	2523	5,983,382	- 0.48
2505	6,914,774	2.45	2524	5,427,169	- 9.30
2506	7,081,137	2.41	2525	5,388,139	- 0.72
2507	6,877,965	- 2.87	2526	5,205,377	- 3.39
2508	6,691,103	- 2.72	2527	5,118,913	- 1.66

ปรับปรุงจาก: เศรษฐกิจการเกษตร, กอง ปลัดกระทรวง, สำนักงาน. (2511). สถิติการเกษตรของประเทศไทย 2509. 109-110. และ สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (ม.ป.ป). สมุดสถิติรายปีประเทศไทย. บรรพ 32 2519-2523. หน้า 246-247.

ภาคผนวก จ

ตาราง 22 แสดงอุบัติเหตุในกิจการรถไฟไทย พ.ศ. 2488 - 2507

พ.ศ.	ตาย	บาดเจ็บ
2488	23	10
2489	26	29
2490	54	8
2491	57	15
2492	34	34
2493	77	40
2494	92	34
2495	85	28
2496	68	52
2497	72	32
2498	56	38
2499	75	60
2500	73	49
2501	80	50
2502	128	64
2503	129	68
2504	126	98
2505	131	105
2506	159	120
2507	160	108

ปรับปรุงจาก: สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. (2509). สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย บรรพ 26. หน้า 259.

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นายกิตติณิพนธ์ สิรินทรภูมิ
วันเดือนปีเกิด	13 ธันวาคม 2518
สถานที่เกิด	ตำบลท่าตูม อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	17/3 ถนนพหลโยธิน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ 32000
ตำแหน่งหน้าที่การงานในปัจจุบัน	รับราชการครูในตำแหน่ง ครู อันดับ คศ.1
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	โรงเรียนบ้านโพธิ์(โพธิ์ศรีวิทยา) ตำบลหนองบัว อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาสุรินทร์ เขต 1
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2531	ประถมศึกษาปีที่ 6 จากโรงเรียนท่าตูม(สนิทธาษฎรวิทยา)
พ.ศ. 2534	มัธยมศึกษาปีที่ 3 จากโรงเรียนท่าตูม(ประชาเสรมวิทย)
พ.ศ. 2537	ประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) แผนกช่างก่อสร้าง จากวิทยาลัยเทคนิคสุรินทร์
พ.ศ. 2539	ประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง (ปวส.) แผนกช่างก่อสร้าง จากวิทยาลัยเทคนิคสุรินทร์
พ.ศ. 2541	ครุศาสตรบัณฑิต (ค.บ.) สาขาช่างอุตสาหกรรมก่อสร้าง จากมหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร
พ.ศ. 2550	การศึกษามหาบัณฑิต (กศ.ม.) สาขาประวัติศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ